

Király László

Fondorlatok a könyvtárban

Kései levél Laurához

Szavainkat beborítja a moha,
sírköveinket a szó.
Fóton – hallom – a bor szomorúl.
Takarodó a Föld-kerek kaszányákban.
Télre elalszik a méhes, barnán vámak a hűvös,
láncos-lánctalan könyvek.
Őrzi a táltos múltat, vas-setét jövődöt,
fegyver markolatára fagyott ártatlan kezeket.
S így is él a fény még: szöszmötölő
angyalok szánya a szűrő homályban, pedig
Asszonyrak belépni: NEM! – dördült egy fejedelem –,
csak kurtizánnak. Ámde Te lépj velem –
a címerekről mégis leszáll a hatyú,
s a tárt karú sólyom, szép személyed.
Élnek komor seregek,
halhatatlan csapatok szabad mezőben –
Neked. A nem-kardos-ember férfinak azonban
lefejezett összeesküvők integetnek örökkön,
tántorgó vesztesek borult elmével a polcokon,
lengő hídon egyensúlyozó bosszúhordozók.
Ordítják hatalmuk odakinn lángokádók.
Idebenn bánatos írónád-percegéssel
alakul az ingathatalan történelem.
Árulja magát a kimondott szó cziprán,
de őrhök a malmok pór-darócból kalendáriumot,
vitézek bársonyából reményes törvénykönyveket.
Számok viszik hírül a versed, a házad.
Pillantásod égverő hegyeken pihen.
Magasból alánézni bátor – s tanulságos:
keserű levében forog mi forgandó.
Némán állj meg a csendben, gyönyörű ujjaid, merengő,
simogassák a gyémánt betűt.
Fürtjeid itt lesznek örökkévalók,
vidítva-szomorítva elhagyott félpogány isteneket.
Szemed nem engem lát már, de ami jön még,
nagy keleti nyugalmat hozhat – hoz – Neked.
Csörömpölnek fagy katonái, menekülőket álmodom ébren
– könyveim hadai közt –, kik nem ének célba soha...
Mindég öreg ember gondol ilyenkor gyermeki hitvesére,
önkeze vonását őrző lapokon, oldalakon.
Míg sírjainkat, sírköveinket
beborítja és őrzi a moha.

2000. október 22.

Az íróház berendezése

Nincs panaszom: végig sorson, kerten,
bilincsbe magamat magam vertem.
Ma már pápaszemmel olvasom versem.

Számolom, milyen volt – ritka, gyakorta –
északi, nyugati asszony-portya.

Magasból táruló ablakom alatt
egy nemlett tanár=én néha elhalad.

Kiáltani kéne hozzá megbocsátón.

Ám olyan fakó – nem tudja, hogy látom.

*De nem láttam én sem, nem hallottam.
Valami vizekben éltem holtan.
Fölkavarodott vörös habokban.
Vagy csupán hajadnak éke voltam.*

*Nem romboltam és nem alkottam.
Szélbe csapódó ablakokban
lelked s életed huzata voltam.*

*Ígyhát berendezem a házam.
Veletek – mert különben fázom.*

*Arc-képeteket hová tegyem?
Kik túléptetek néhány halálon,
egy-két istenen?*

*Nem nagy baj ez, ha nagyobb nincsen.
Átlépett rajtunk valahány isten,
nem óva vént, aprót, se nagyot.
Ezerszer – glóriásan – otthagytam.*

*Szememmel szemközt éppen Zrínyi.
Odaszögeztem – Krisztust – s ottmarad.
Nem lehet hozni-vinni – csak víni.
Néz, s nem bonthatok szét szobát és falat.*

*És az olló a régi alagsorból.
Elemészthetném vele a történelmet.
S nagyapám balkezes bicskája, nincs hasonló.
Evőkés, fingókés, gyümölcsoltó:
nem villog halált, csak kegyelmet.*

S mit keres Kálvin Zrínyi mellett?

*Árvalányhaj a szekrényemen.
Árva volt s vidám, s a haja velem.*

*Minden volt, t. i. jó volt nézni.
Úgysem tudnám már felidézni.*

*Hiányzik falamról régi kos szarva.
Ám lehet, elhagytam készakarva.*

*Minek a házba róka, medve,
tehetetlenül, megöregedve?*

*Nohát, még egy-két folyondáros tányér,
kinek az emléke verset imi ráér.*

*Koszorú, szerelem, ilyen, olyan szőnyeg –
reggelente dúvadként kire ráköszönjek.*

S hol rejteznek még a megíratlan könyvek?!

*Elhagyom szóim – benéz a tél, látom.
Folytatom – egyszer – még – hátha – lesz karácsony.*

*Álnok gondolat az ünnepi lázban:
Csak mezőm van, hegyem. Nincsen íróházam.*

2000. november 20.

Piaf

In memoriam K.I.

*Most már újra Piafot hallgatok.
Nyelves, vad cemendek, asszonyok.*

Vagyis egy száz éves Párizs-émlék.
Mint ha még ma is boldog lennék.

Holott olyan dísztelen minden.
Akár egy kanász-nóta: – nincsen.

„Nem bánok semmit” – így a Veréb.
Ne is bánjon. Minek folyton bánni?!

Ebben a csinos kutyaszarban,
Melyben folyton megtörténik bámi.

De végre megint Piafot hallgatok.
Sírok és sírók közt badarul.

Mint ki ezt-azt még mindig megtanul.

Fájni már nem tudok.

Ülök magyarul.

2000. december

Gion Nándor

Aranyat talált

//.

Ezekben az években nálunk Szenttamáson is lenyugodott az élet, majd ismét nagyon megmozdult, de azért volt egy rövid, csöndes időszak. Beállt a szocialista rendszer, nem jártam vele rosszul, földet kaptam, mezőőrként vasbottal jártam a határt, a tanyasi asszonyok mosolyogva köszöntek rám, Rézi továbbra is jó feleség volt, pedálozott a varrógépen, ingeket, szoknyákat varrt az ismerősöknek, bábaasszonyoskodott is Újfaluban, Beglukban és Tukban, Gion Mátyás, a vejem jó munkát kapott a hirtelen megalakított termelőszövetkezetben, disznóólakat és fészereket épített, a Kis Kőműves értett a szakmájához, brigádvezetőnek nevezték ki, és roppant büszke volt rá, hogy az enyhébb, melegebb, tehát építkezésre alkalmas hónapokban több pénzt keres, mint az igazgató, elérkezett hát a kétkezi dolgozók boldogulásának a kora, jó pénzeket vitt haza, Terus lányom gondosan nevelte első unokámat, a fiam pedig a téglagyárba állt be kétkezi szénhordónak, neki sem voltak megélhetési gondjai, egész családom jól megállt a földön.

A szerb partizánok levetették egyenruhájukat, hősködni hősködtek még, de már nem lehetett büntetlenül gyilkolni a németeket és a magyarokat, megszűntek a mészárlások, a maradék németeket kitelepítették, ők a későbbiekben igen jól jártak, a magyarokat nem ritkították tovább, nagyjából helyre rázódott a nyugalom Délvidéken, tehát Szenttamáson is. A kiűrt német házakba lomha, sokgyerekes hegyi lakókat költöztettek be. A jövevények tanácstalanul tévelyegtek a síkságon, nehezen illeszkedtek be a környezetbe. Mi nem szerettük őket, mert túl hangosan beszéltek, és túl sokat hangoztatták háborús érdemeiket. Szenttamásra szerencsére kevesen jöttek, körülöttünk azonban Óverbászt, Újverbászt, Torzsát, Ókért és Szekicset teljesen megszállták. Mi szenttamási magyarok, így lármával körülveve is megnyugodhattunk, éjszakánként már nem voltak kivégzések, bejött a rend és a törvényszerűség, a szerbek visszahúzódtak házaikba, bizonyos suttogások szerint egy csúrogi fiatal magyar férfi még folytatni szeretne volna a szenttamási magyarok ritkítását, de a nemzetközi hatások nyomán már a szerbek is megelégtettek az illető túlbuzgóságát, mert előbb-utóbb mindenki utálni kezdi saját fajtájának árulóját, leállították a csúrogi magyart, akit állítólag valamiféle Ádámnak hívtak.

Ehhez tudni kell, hogy Csúrogon az Alsó-Tisza mentén szinte az utolsó szálig kiirtották a magyarokat. Feltételezésem szerint ebben a mi Ádámunk is tevékenyen részt vett, így maradt életben, azután elkerült Szenttamásra, ahol buzgón folytatta az öldöklést. Soknemzetiségű környezetben előfordulnak ilyesfajta emberek is.

Én sokáig nem láttam, nem találkoztam vele, csak hallottam róla. Azután egy nyári napon felbukkant a devecseri határban. Szeplős, vöröshajú cingár emberke volt, zsenge kukoricákat tördelt a Szécsiék földjén. Megálltam mögötte, csöndesen azt mondtam:

– Ez Szécsi Feri bácsi földje. Ő szántotta fel, ő vetette be magokkal, úgy illene, hogy a termést is ő takarítsa be.

Az ifjú vörös ember futó pillantást vetett rám, bal karján nagy tarisznyát tartott, jobb kezével újabb kukoricacsövet tört le, beledobta a tarisznyába.

– Szeretem a fiatal, puha főtt kukoricát – mondta hanyagul.

– A másét?

– Én kommunista vagyok – folytatta zavartalanul. – Jogom van elvenni azt, ami politikai munkámért megillet. Sztálin elvtárs is megmondta, hogy azok a pártkatonák...

– Sztálin elvtárs elég messze van innen – vágtam közbe. – Én viszont egész közel vagyok.

Letört még egy kukoricacsövet és nyomatékosan azt mondta:

– Én vagyok a csúrogi Ádám. Biztosan hallottál már rólam.

– Én vagyok a Rojtos Gallai István – mondtam még mindig csöndesen. – Az a dolgom, hogy megvigyázzam a termést ebben a határban. Egyébként hallottam rólad és nem örülök, hogy találkoztunk. Első látásra is sokkal undorítóbb vagy, mint ahogyan mesélték. Pedig mélységes utálattal mesélték rólad.

Fenyegetően szembefordult velem, az arca kissé eltorzult.

– Hogy mersz így beszélni velem, büdös magyar paraszt?!
Vasbottal rácsaptam a bal karjára. Felordított, elejtette a kukoricával megtelt tarisznyát.

– Így is beszélgethetünk – mondtam.

– Így is beszélgethetünk – mondtam.

Sziszegve tapogatta a karját, dühödten elindult felém.

– Megöllek, te büdös...

Teljes erőből a bokájára vágtam a vasbottal. Eldőlt, mint az elkaszált katángkóró, lefeküdt a tarisznyája mellé, és most már tartósabban üvöltött. Megvártam, amíg elhalkul, és amikor már csak nyüsztített, rövid beszédet mondtam felette.

– Tudod, fiacskám, nagyon nem szeretem, ha nyegle ifjancok letegeznek. Rossz emlékeim vannak ezzel kapcsolatban. Az ilyen rossz viselkedésű és alapjában véve gyáva ifjú emberek nem régen majdnem meggyilkoltak. Főleg azért, mert Rojtos Gallai István a nevem. Ez elég magyarosan hangzik, és én nem is szándékozom átkeresztelkedni. Védtelen embereket sem akarok gyilkolni. Úgy hallottam, hogy ezt te lelkesen megselekedted. Ideje tisztességet tanulnod. Kezdheted azzal, hogy tisztelettel beszélsz a náladnál idősebbekkel. Ahogyan elnézek, huszonegy-két éves lehetsz, én meg már elmúltam negyvenhat éves, és további pofátlanságért őszinte örömmel befekasztanám a koponyádat.

Csúrogi Ádám felült, felállni nem mert, vagy még nem bírt. Fájtak a csontjai, látszott rajta, hogy fél.

– Az anyám magyar asszony – nyögte, miközben karját és bokáját tapogatta.

– Őt nem ölted meg?

– Becsére menekítettem.

– Apáddal mi van?

– Nem tudom, hogy ki az apám. Az anyám balkézről szedett össze engem.

– Rosszul tette.

A szájalmasan kuporgó csúrogi jövevény ekkor meglepő dolgot mondott.

– Tulajdonképpen nem kukoricáért jöttem ide. Magával akartam találkozni.

– Hogyan mondd?

– Magával akartam találkozni.

– Ez már tisztes beszéd – mondtam. – Néha még a hitvány emberek is értenek a szóból. Miért akartál velem találkozni?

– Úgy hallottam, hogy maga volt Török Ádám legjobb barátja.

– Török Ádámot megöltétek.

– Én akkor még nem voltam Szenttamáson. Mások lötték le a községházán. Sohasem láttam Török Ádámot. De lehet, hogy ő az apám.

Egy pillanatra meghökkenem, aztán meg majdnem elnevettem magam.

– Török Ádám feketehajú, két méteres ember volt. Még félálmban sem nemzett volna satnya, alávaló, vörös utódot.

– Azt mondják, hogy a Csoszogó Török családban a vöröshajúak vannak többségben.

– Már akik megmaradtak.

– Csoszogó Török Ádám ugyanazokat az elveket vallotta, mint én. Elvette azt, ami járt neki. A szerbek is tisztelték.

– Érthető. Többször szétcsapott közöttük.

A vöröshajú szeplős és soványan görnyedő fiatalember néhányszor mély lélegzetet vett, majd pedig azt mondta:

– Kötődnom kell valahová. Felvenném Török Ádám nevét. Talán nem az apám, de lehetne nagybátyám.

– Szerb barátainak nagyon elégük van már belőled? – kérdeztem gonoszokodva.

– Megtűnök. Néha Török Ádámnak neveznek.

– Tehát bajban vagy.

– Fölvennem a nevét. Ezért akartam beszélni magával. Milyen ember volt?

– Török Ádám egyből kitekerné a nyakadat, ha még élne. Sajnos kevés Török Ádám maradt közöttünk. Nem mintha igazi hős lett volna...

– Milyen ember volt?

– Erős és akaratos.

– Felveszem a nevét.

Elszomorodtam és majdnem elérezkenyültem.

– Török Ádám most nagyon dühöng odalent a pokolban – mondom. – Várni fog rád. Ő lesz az, aki nyársra hűz és tűz fölé tart, amiért meggyaláztad a nevét.

– Olyan akarok lenni, mint ő.

– Sohasem leszel olyan – mondtam. – Hitvány senkiházi maradsz egész földi életedben. A föld alatt pedig megvár Török Ádám, és majd megmagyarázza, hogy mi az ördög mestersége, és hogy hol lakik a Jóisten.

– Felállhatok? – kérdezte még mindig igen fájdalmas arccal.

– A tarisznya marad – mondtam.

A satnya csúrogi Török Ádám felállt, bicegve elindult a falu irányába, vagy húsz lépés után fenyegetően még visszakiáltott.

– Találkozunk még!

– Akkor is vasbot lesz nálam – mondtam.

Ezután évekig nem láttam. Hallottam, hogy népgyűléseken ágál a faluban, dicsőítette a sztálini szocializmust, szorgalmazta a szövetkezetesítést, de azután lassanként félretolták, talán azért, mert beszédeinek nem volt hitele, vagy inkább azért, mert a szenttamási magyarok mélyesen utálták, a szerbeknek pedig a megnyugvás időszakában tulajdonképpen nem volt rá szükségük, meg egyébként sem tartották sokra. Alábbvaló munkákat bízta rá a községházán.

Fenyegető kiabálásának rám nézve tehát nem lett semmi következménye, jártam és őriztem a deveceeri határt, rendszeresen megkaptam a járandóságomat, nem nélkülöztünk, téli estéken összeültünk a szomszédokkal, beszélgettünk, én gyakran játszottam a citerán, énekeltünk együtt, időnként módjával még pálinka és bor is került az asztalra, visszaigazodtunk régebről megszokott életünkbe, decemberi alkonyatokon a gyerekek az anyagi vígasságot hordozták, énekelték az ablakok alatt és mi szívesen adtunk nekik ajándékot karácsony éjszakáján. A karácsony utáni István napot, a névnapomat pedig minden esztendőben hangosabban és több zenéssel ünnepeltem a – ezt Katona András a szemközti szomszédom mondta egy esti beszélgetéskor –, martalócok marakodását a karácsonyi ájtatosságok után. Ezt is megengedhettem magamnak.

És megszületett a második unokám is. Fiú lett, én ezt már évekkel előbb megjósoltam. Őt is Rézi segítette a világra, nagyanyai gyöngédséggel megfürdette, egyből látta, hogy éppen olyan egészségesen barnabőrű, mint apai nagyapja, a Gion Márton, tehát a Márton nevet kell adni neki. Így is lett, mindannyian örültünk a hangosan bömbölő erős csecsemőnek, csak hogy nagyon rossz időben született.

Ekkor bomlott meg először a szocialista világ. Megalakult a Tájékoztató Iroda, fejünk fölött a politika valahol összecsapott egymással, Moszkvából és más keleti fővárosokból csúnya dolgokat kiabáltak Jugoszláviára, Titot egyre gyakrabban nevezték imperialista ügynöknek és láncos kutyának, ami engem nem zavart volna különösebben, sokak fejében azonban zavarodottságot hozott, véget ért a rövid békekesség, megint kiabálások hallatszottak. Esti szomszédosági tanyázásainkon már mi is halkabban beszélgettünk. Kivárára rendezkedtünk be, valamennyien túl éltünk már két háborút, én egy kivégzést is megúsztam, majdnem mosolyogva figyeltem a – ezt Katona András a szemközti szomszédom mondta egy esti beszélgetéskor –, martalócok marakodását. Ki akartam maradni belőle. Persze nem sikerült.

Egyik kora reggelen látszólag véletlenül szembejött velem Mudrinszki Ozren, a fiatal begluki szerb pékmester, a téglagyári utca és a becsei út sarkán találkoztunk. Biztos vagyok benne, hogy nem véletlenül. Mudrinszki Ozren nagyon jól tudta, hogy mikor és merre indulok ki a határba.

Nem voltunk közeli barátok, de segítettünk egymásnak, amikor még pisztolyt hordtunk. Én elnéztem neki bizonyos garázdaságokat a magyar években, amikor nálam volt pisztoly, ő meg segített nekem a háború végén, amikor csak a szerbek hordták a fegyvert. Később mindketten félretettük pisztolyainkat, előbb én az enyémet, a góré gerendája mögé rejtettem, azután ő talán a ruhás szekrénybe pakolta be a magáét, mert gyorsan felhagyott a politizálással, visszatért a kenyérsütéshez. Most azonban megint pisztoly volt a derekán.

Barátsággal köszöntöttük egymást, én a derekára, a széles bőrvre mutattam.

– Megint öldöklés kezdődik?

– Az oroszok bármikor lerohanhatnak bennünket – mondta. – Hangosan ordítanak körülöttünk. Fenyegetőznek.

– Te melyik oldalon állsz?

– A magunk oldalán. Nem tűröm, hogy bárki külföldről megfenyegessen.

Innentől rövid időre kicsit kellemetlenre fordult a beszélgetés, így akartam.

– Mi van a nagy büdös szláv testvériséggel? – kérdeztem kajánul. – A himnuszokban is ezt rikoltoztátok.

– Ez a maga himnusza is.

– Én még sohasem énekeltem.

Mudrinszki Ozren elkomorodott, mintha megbánta volna, hogy találkozott velem, aztán mégis megpróbált mosolyogni.

– Nem akarok veszekedni magával. Becsülöm az önérzetes embereket, még akkor is, ha nincsen pisztolyuk.

Én is barátságosabb hangra váltottam.

– Szintén becsülöm az önérzetes embereket, még akkor is, ha pisztoly van náluk. Csakhogy egy nyomorult pisztoly kevés lesz a tankok ellen. Mert az oroszok tankokkal és repülőkkel jönnek. Ha egyáltalán jönnek.

– Ezt szeretnék elkerülni – mondta Mudrinszki Ozren. – Gyorsan rendet kell csinálni magunk között. Vannak itt néhányan, akik keresztbe csaholják a falut Sztálin elvtárs érdemeivel. A Krojács, Mladen Petrovics, meg az a csúrogi magyar, aki Török Ádámnak nevezi magát.

– Közöttünk, magyarok között is vannak hitvány emberek – mondtam. – Az illetőnek egyszer majdnem eltörtem a karját.

– Tudok róla. A száját kellett volna bevernie.

– Nem lehetne szerbesíteni a nevét? – kérdeztem ismét kajánkodva. – Hiszen közöttetek állt, amikor gyilkolni lehetett. Büntetlenül.

– Én nem gyilkoltam – mondta Mudrinszki Ozren. – Ezt maga is nagyon jól tudja.

– Persze, hogy tudom. Ezért társalgok itt veled ilyen barátságosan. Meg aztán a zsömléid is finomak.

A fiatal pékmester megtörölte homlokát egy kockás zsebkendővel, éreztem, hogy most készül közölni azt, amiért tulajdonképpen várt rám az utcasarkon.

– Egy másik magyar emberről akarok beszélni magával – mondta. – Fehér Jóskának hívják. Eredetileg néptanító volt, de mostanában járási párttitkár, a felső pártvezetőségnek is tagja. Kiváló ember. Errefelé ő irányítja a meggyőzést az önérzetességre. Lehet, hogy magát is felkeresi hamarosan.

Valami felrémlt ezzel a Fehér Jóskával kapcsolatban, valaki beszélt már róla, talán Bata János a halász, aki ősrégi kommunista volt, és a maga módján, főleg rádió révén nagyon figyelemmel kísérte a piszkos eseményeket.

– Engem nem kell önérzetre okítani – mondtam.

– Baráti beszélgetésre jönne.

Meglepődtem és csodálkoztam is. Az első szocialista választások óta sikerült távol tartani magamat a politikától, pisztoly nélkül ugyan, de visszamentem mezőörmek, jól éreztem magam, a magam területén egy szál vasbottal is hatalmat tudtam tartani, a magasabb hatalommal azonban nem akartam érintkezésbe lépni, viszont jól megtanultam, hogy csúszós helyzetekben ajánlatos óvatosan viselkedni.

– Egész nap a határt járom – mondtam. – Őrzöm a devecseri földeket. Esténként azonban szívesen látok minden jószándékú vendéget. Fehér Jóskát is.

– Holnap reggel fog ellátogatni magához – közölte Mudrinszki Ozren. – Ne induljon el túl korán a határba. Senki sem fogja ellopni a devecseri földeket.

Ezután elváltunk, Mudrinszki Ozren pisztollyal a derekán elment a pékségébe, én meg vasbottal a Devecserbe, bejártam a határt, alkonyat előtt beértem a Bangó tanyára, ahol titokban pálinkát főztek, vettem fél liter eperpálinkát, hazavittem, átadtam Rézinek, azt javasoltam, hogy tegye vödörbe és engedje le a kútba, hogy reggelre alaposan lehűljön, mert reggel fontos vendégünk érkezik, akinek szüksége lehet egy kis felemelő italra, viszont emiatt nem kell túl korán kelnem, a devecseri földek csősz nélkül is megmaradnak egy ideig.

Fehér Jóska azonban korábban érkezett, mint ahogyan számítottam. Még a lavór felett mostam az arcomat a gangon, amikor hallottam, hogy autó áll meg a házunk előtt. Azután benyitott a kapun a járási párttitkár. Zömök, bajszos fiatalember volt, szemhéjai vörösre duzzadtak, igen elnyűttnek látszott, de azért keményen kezet szorított velem, keményebben, mint ahogy általában a néptanítók szoktak. Hívtam, hogy jöjjön be a házba, de ő bágyadtan legyintett.

– Zárt helyiségben azonnal elaludnék. Ülünk le és beszéljünk itt a gangon. Ezek a szalmafonatú székek biztosan nagyon kényelmesek.

Leültünk hát a gangon, a székek tényleg kényelmesek voltak, Rézi megkérdezte a vendéget, hogy tejeskávét vagy csipkebogyó teát kér-e.

– Valami erősebbre lenne szükségem – mondta Fehér Jóska.

A kút felé intettem, Rézi odament, felhúzta a vödört az eperpálinkával és töltött mindkettőnknek. Fehér Jóska egy hajtásra kiitta a poharat, és már nyújtotta is az üveg felé. Rézi ismét töltött neki, a második adagot lassabban szűrőszöglette.

– Végre ismét kezdem embernek érezni magam – sóhajtott. – Megindult a vérkeringésem.

Kivárt egy kicsit, Rézi elébünk rakta az üveget, bement a konyhába, becsukta az ajtót, a párttitkár csak akkor folytatta.

– Egész éjjel nem hunytam le a szememet. Beszéltem, beszéltem, vitatkoztam megállás nélkül. A szekicsi, vagyis a lovtyenáci telepeseikkel gyözködtem. Nehéz meggyőzni őket. A háborúban odafönt a hegyekben Sztálint éltették, amikor a németekre lövöldöztek. Most egy istenért sem akarják elhinni, hogy Sztálin elvtárs tulajdonképpen a világ legsötétebb gazembere.

– És feltehetően még a háborús fegyvereiket is megtartották – mondtam.

– Megtartották. Imádják a fegyvereket.

– Örülhet, hogy megúsza az éjszakát bedagadt szemekkel. Akár a bőrét is kilyuggathatták volna.

– Nem sok hiányzott hozzá. És lesz még néhány nehéz éjszakám a környező falvakban és városkákban.

– Időnként nyomasztó lehet a hatalom – mondtam majdnem gúnyosan.

– Hagyjuk ezt – mondta a párttitkár. – Nem panaszkodni jöttem. Hanem azért, mert hallottam, hogy maga jóbeszédű ember, kiváló szervező munkát végzett, amikor a nép megszavazta a szocializmust.

– Csaltunk.

Ismét bágyadtan legyintett.

– Sokfelé csaltunk. A lényeg az, hogy magának tekintélye van az emberek között, naponta sok emberrel találkozik. Jó szóval a mi oldalunkra állíthatja őket.

Természetesen húzni kezdtem az időt szokásos módon, cigarettát sodortam, pálinkát töltöttem a poharakba, és úgy tettem, mintha mélyen elgondolkoznék.

– Sztálin elvtársról minden további nélkül elhiszem, hogy sötét gazember – mondtam. – Viszont ezt a titoista bandát is utálom. Irtottak bennünket... De hát ők vannak közelebb.

– Ez a helyes magatartás – mondta elégedetten Fehér Jóska. – Nekünk jugoszláviai magyaroknak nagyon kell vigyáznunk viselkedésünkre. Hátterünk nincs. Egy megszállt szolgálékú anyaország semmire sem biztosíték. Itt kell jó viselkedéssel valamiféle jó

helyzetet teremteni a megmaradáshoz.

Most már tényleg komolyabban elgondolkodtam.

– Rendben van, beszélek az emberekkel – mondtam. – De attól tartok, hogy a helyzet rendezéséhez a szép beszéd önmagában kevés lesz.

Fehér Jóska tágabbra nyitotta dagadt szemeit, elvigyorodott.

– Egyre jobban tetszik nekem a maga észjárása – mondta elismerően. – Biztosíthatom, hogy az újonnan felmerült ellentétek előtt sokmindent tanultunk Sztálin elvtársától. Eljönnek azok az éjszakák, amikor véget vetünk a vitának. Hamarosan.

Kiitta a harmadik pohár pálinkát is, felállt, megint keményen megszorította a kezemet.

– Aludjon egy keveset napközben – javasoltam.

– Megpróbálok. Ezen a reggelen az a fontos, hogy az autót itt a ház előtt látták, és az emberek majd megtudják, hogy maga igen szívélyesen fogadott.

Valamivel jobb állapotban ment el, mint ahogyan érkezett. Az autóját meg tényleg sokan látták a házuk előtt, a kíváncsi szomszédok az utcán álltak, amikor elhajtattott.

Természetesen eszem ágában sem volt agitálni a jó vagy rossz oldal mellett, továbbra is a megszokott módon beszélgettem az emberekkel, csupán Bata Jánost gorombítottam le, aki azon morfondírozott hangosan, hogy talán a Szovjetuniót kellene támogatnunk, mert ha az oroszok lerohanják Jugoszláviát, a Délvidéket esetleg ismét visszacsatolják Magyarországhoz. Figyelmeztettem, hogy tartsa a száját és várjon. Szerencséjére megfogadta a tanácsomat, így aztán megmaradhatott folyómenti házában a halászcsonakja mellett.

Mert egy közeli éjszakán valóban begyűjtötték a lármás nemzetköziet, Szenttamásról nem túl sokat, a betelepített lakók közül sokkal többet. Ennek jóval nagyobb hatása volt, mint az elvi vitáknak. Csönd lett.

A satnya csúrogi Török Ádámot is elhurcolták a rendőrök, és őt vitték a legrosszabb helyre, a Goli Otokra, ami egy kopár sziget a festői Adria tengeren, arrafelé a legcsúnyább hely, ahol csak kemény fehér kő terem és jól őrzött börtönt vájtak belé, a rabok követ törtek és cipeltek évekig, a fegyőrök meg rosszkedvűek voltak, mert ők is útálták az embertelen környezetet. Csúrogi Török Ádám itt találkozott még egy balek szenttamási magyarral, Bakó Péterrel.

Az ő sorsa azonban részben már Tölgyesi Mihály történetéhez kötődik.

(Folytatjuk)

Horváth Elemér

reflexió öregkorban

*10 év alatt ötször tüntetett ki
magasszintű költői munkásságomért
állam társadalom*

*hazudnék ha azt mondanám
nem örülök neki
habár mind az ötöt odaadnám
egyetlen jó versért*

*fiatalon nem kellettem egyiknek sem
s ettől már nem szabadulok
tudom akkor ők voltak aberráció
s tudom most én vagyok*

pannonhalma 1948

*a nihilizmus leghamisabb változatával
azt amit gottfried benn kiszúrt
itt találkoztam először 15-évesen*

*köztünk akik költőknek indultunk
a legtehetségesebb ekkép fogalmazta meg
„egyét közülünk föltolunk
és az majd fölhúzza a többit is
jut pénz siker és nő mindenkinek”*

*most 50 évvel később
szemben az örök semmivel
gyakran eszembe jut
hogy ő mindhárom célját elérte
nem költő lett hanem kegyelmes úr*

tudor tavasz

*a konokul ájtatos campeggio-t
kirúgta a színe elől
„anglia érdeke fiút kíván
s amikor én henrik imádkozom
az isten igenis odafigyel”
a püspökök többsége elfogadta ezt
aki nem fejét vesztette
(felségsértés törvény szerint)
ennek ellenére nem lett fiú
bár ő szüntelenül próbálkozott
évek múltak és fejek gördültek
maradt az egyre titkosabb jövő
az esetleges kárhozat a csenevész
makacs kislány shakespeare az armada*

anna

*henrik csupán a hatalmat akarta
annulláltatni frigyüket
hogy erzsébet fattyugyerek legyen
s ne törvény szerint trónkövetelő
ha ehhez hozzájárul ő mehet
vissza a családjához mint huga
megúnt királyi ringyó semmi más
ha nem akkor fejét is vesztheti*

henriket képesnek tartotta rá
nem volt kedve ilyen fiatalon
de lányáért meg kellett tennie
a vérpadon kérte hogy a haját
ne kurtítsák meg mert az ő nyaka
mint hatyúé könnyen elvágható

jake

4 éves szentbermáthegyi
tapasztalt s bár kíváncsi óvatos
szereti a frissen esett havat
a szomszéd puliját
s a gazdáját akiről azt se tudja hogy
férfi vagy nő
magyar vagy amerikai
zsidó vagy keresztény
többé-kevésbé én is túl vagyok ezen
mert öreg már s vagy bölcs vagy szenilis
éljük világunkat ahogyan adatik
ameddig adatik
s egymásban feltétlenül megbízunk
a legfeszültebb helyzetekben is

amikor én írok
amikor ő ugat

paesaggio toscano

olasz leányt
firenze mellett szerettem először
a toszkán tájban egy bokor mögött
amely kulisszánk volt a nagyvilág elől

ó tündéri nyugat
névére nem emlékszem már
s a bokoréra sem pedig
az előző szemeszterben tantárgyam volt
az itáliai
flóra és fauna

humusz

tegnapelőtt is írtam tegnap is
ma is sőt szerdán is
költő vagyok tehát?
halovány gőzöm sincs

de nem is ez a lényeges
az igazán szembeszökő
hanem a termékenységem

ez a tündéri meglepő
s a porhoz egyre közelebb
eleven rothadás

Kenéz Ferenc

Nagyvárad emléke

A Hattyú-utcában rémisztő volt,
Hisz meztelen voltál s meztelen voltam.
A vasgár kömyékén csend honolt.
A sztahanovisták már rég aludtak.
Taxival érkezünk a kis proli-házba,
Hol először vetkőztünk meztelenre.
A sofőr, gyanítom, mindent látott.
A Hattyú-utcában fura lett minden,
Hisz meztelen voltál s meztelen lettem.
És szállt fölfele a két égítést:
Én földed voltam s te a holdam.
Az ablakon túl fiúk lesték:
Milyen a mennyszinű festék.
Ám amit láttak, két pucér test volt,
Talán csak fél föld, talán csak félhold,
Amint távolodnak és közelednek,
Ártatlanul és tudatlanul,
Mikor a hold földül tanul,
Mikor a föld holdul tanul.
Másnap motoron hazavíttek.
Léda kimosta kicsi inged.

Ház a hegy oldalában

Egykori barátom a hegy oldalában lakik.
Volt neki kése, bicskája régen.
Most egy nagy macska uralja a házat.

Egykori barátom időnként nekiveselkedik,
Hogy megemelintse a világmindenséget.
Megvan mindene hozzá.

Általában ragyogóan megy minden.
A macska szakértőmód figyel a munkafolyamatot
Az utolsó pillanatig

Ám akkor valami bekattan a
Macskának s megszólal:
Te, hol a kisbicska?

A világegyetem kibillen
Egyensúlyából.

A barátom rohan a telefonhoz
Az éjszaka közepén
És száraz szemekkel sírva
Tárcsázza a számom.

A macska közben ásít
Egy nagyot. Rég tudja: a világegyetem
Jól elvan a kisbicska nélkül.

Hegy, centi

A fiúk, kis ceruzájukkal, gyorsan
bemérik a hegyet.

Egymásra néznek, bólintanak.
Ettől eddig.
Hát akkor – ennyi.

*Vihetitek! – szólnak hátra félvállról
valakihez.
Hegy másik, centizés újra.*

*Újra hegy, újra centi.
Hegy. Centi.*

*Az irány tartható.
A centi szabályos.*

*A tüzes mélységek lakói
persze, tudják: így történik ez
minden indulóval.*

*Kihívás mindnek
a kezeügyébe kerülő centi.
És kihívás minden
útfába kerülő vulkán.
Villám és oskolamesterek
dolga a többi.*

A fiúk ábécéje

*Hát jó, akkor szedjük szét a
Nyelvet, szedjük szét a szavakat,
A magánhangzókat, mássalhangzókat
Is, úgy tudok örülni nektek, fiúk,
Nincs annál nagyobb dolog, mint ha
Látszatja van a munkának,
Dobjatok csak ide egy A betűt,
Ha lehetséges, jól van,
Úgy, most egy N betűt kérek,
Köszí, kibabálunk mi az angyalok
Seregével, a rohadt anyjukba, az
Égszínkék fityulájukkal, óriás
Hófehér szárnyaikkal, add csak ide
Azt a GY betűt is, és az L-t is kérem,
Lógjon ki a bele annak a kurva
Angyálnak, jó lesz ez, fiúk, s
Akkor most kérem azt a másik
A betűt is, a rohadt életbe, na
Úgy, jó, akkor most tárgyalhatunk,
Mondd csak, kisapám, most
Mondhatod: tulajdonképpen
Mi a bajod neked
A magyar ábécével?*

A város egykori bajnoka

*Vár engem ott egy hely,
a nagyszalontai főtéren,
ahol az almát majd én mérem,
almát, körtét és egyebet,
mint apámról, rólam sem tudnak
majd egyebet,
ki is kacagnak tán a gyerekek,
összesúgnak és kikacagnak,
hogy lóg a cipőmből a madzag,
nem tudják majd mennyi ideát
temettem én el odaát,
furcsállják tán, hogy mindig
mosolygok, ismerni fogják
az almás bolondot,
ismert leszek, mint kamaszkoromban,
mikor a város friss bajnoka voltam,
tehetségesnek mondott,
jóraláló diák,*

no persze, ez a város
már nem ismeri amannak a fiát,
nem tudja majd ünnepélyen a diák,
hogya a verset, mit oly szépen szavalt,
az öreg írta, a kisöreg,
ki örökké ott ül
a főtér sarkán,
mosolyogva a sorsán s az almán,
mert a kettő, lám, egybefutott,
ágtalan lett és
lepotyogott.

Pillangók nyomvonalán

Mint kinek élete függ tőle,
úgy nézegetem a köztem
és a pillangó röpködése közötti távot.
Hagyd abba! Hagyd abba! –
szólongatom mániákusan, hozzátéve:
ez mind nagyon szép, de most
én következem!
A pillangó ilyenkor félrelibben,
kissé csúfondárosan talán,
utat csinál nekem az égben.
Egyre több és több utat
kanyarít számomra a légben.
Hagyd abba! Én következem! –
üvöltöm irtózatosan, hadd
hallják a szentek is, az égben,
akik mindent tudnak rólam,
tudják, hogy valaha én is
milyen szépen repültem!
Hagyd abba!
Pillangók, félre az útból!
Én következem! – üvöltöm
az Üllői út 68. szám alatt.

Ryszard Kapuscinski

Lapidárium IV.

4. rész

Souren Melikian recenziója az „International Herald Tribune“-ban (1996. 11. 02.) a párizsi „Buddhista szobrászat az ókori Japánban” c. kiállításról.

A múltból csupán egyes pontok – néhány zseniális alkotás – bontakozik ki. Mintha valaki a sötétben reflektorral világítana meg egy-egy fejet, alakot. Közel egy méteres Buddha-fej. A keletkezés éve: 685. Tökéletes, klasszikusan szép fej. Az alkotás nyugalma, biztonsága látszik rajta. Erő sugárzik az arc minden részletéből, minden vonásából. A következő kiállítási tárgy egy istenség Kinnarból. Az évszám: 734. Aztán egy ülő Buddha – a gyógyító mester. 1013-ból származik. Végül két szuggesztív, kifejező, ülő szertezéseket ábrázoló szobor 1189-ből. Vagyis: 685 – 734 – 1013 – 1189. És mi van közben? Ezek között a dátumok között? Az aszály egész évszázadai? Évszázadok, amelyek nem hagytak nyomot?

Az, amit a művészetben ránk hagyott a múlt – a tökéletesség. Az idő csak a tökéletes dolgokat őrizte meg. A szépség a tökéletességben rejlik. De hogyan van az, hogy csak a legjobb dolgok maradnak fenn, vagyis olyanok, amilyenek a legritkábban, csak kivételesen születnek? Hogy az, ami másodrendű, gyenge, az elporlad, széthullik, megsemmisül, eltűnik? Miféle válogatási és megtartó mechanizmus működik itt? Miféle vélemény, miféle tekintély, kinek az ítélete, kinek az ízlése dönt az egyedülálló alkotások megőrzéséről, megmentéséről, azokéről, amelyek a nagy időbeli és térbeli távolságok ellenére is megszólítanak bennünket?

Az abszolútum, a tökéletesség, az ideál birodalmához közelíteni – mennyire vonzó, ugyanakkor veszélyes dolog is ez. Mintha meredek és magas szikla csúcsán állnánk: könnyen elszédülhetünk, és a mélybe zuhanhatunk. Mi ez a fenyegető, rögeszmés törekvés a tökéletességre? Csak nagyon kevesen viselik el ennek a nyomását, megsemmisítő, könyörtelen hatalmát.

Önmagában valaminek a megalkotása – egy könyv megírása, egy kép megfestése, egy szonáta megkomponálása – a mai világban még nem elég, ez még kevés. Szükség van a mű születési folyamatának másik elemére is: ahhoz, hogy a mű létezni kezdjen, propagálni, reklámozni, terjeszteni is kell.

1997 áprilisa

Kiállítás a varsói „Zachetában”:

Jerzy Nowosielski: „Városi táj 1971”. A művészet annyi, mint észrevenni azt, ami a városi tájképben – ebben a szegényes, banális, semmilyen tájban – látható, de mindezt másmilyen színekben és formákban látni, nem olyanokban, mint amilyenek felszínesen a szemünkbe ötlenek.

Kajetan Sosnowski: „Összevarrás” vagy „Öltések”. Szürke lenvásznak, amelyeken az öltések különböző irányokban futnak, az összevart textildarabok, foltok, szövetmaradékok pedig sík felületű, lesimított kollázsokat alkotnak.

Halina Chrostowska: figurák, kompozíciók, árnyékok. A művész kísérlete arra, hogy a világot a maga részleteiben, fokozataiban, pillanataiban ragadja meg.

Barbara Jonscher: „Vakáció” – nagy, világos, fényes, vibráló foltok.

Andrzej Bielowski: különböző mértékben beroszdásodott fémlemez. Ez az erőteljes vagy kevésbé erőteljes rozsdá alkotja a művek eltérő színezetű felületét.

1999 januárja

Az Ujazdowski Palotában az „Állam – város – folyók” c. kiállításon. A cím megtévesztő, mert nincs itt sem állam, sem város, sem folyó. Tulajdonképpen semmi sincs néhány installáción kívül. Ezek is egyformák, sémájuk könnyen értelmezhető és reprodukálható, mert leggyakrabban három részből tevődik össze:

a – mozgás. Tévé-képernyőn látható mozgás. Emberi test tompa, egyhangú, holdkörös mozgása – akár egy skizofréné;

b – hang. Valahonnan egy hangszóróból hallatszik – lehet égzengés, gép zaja, gyereksírás, kutyaugatás – és a mozgáshoz hasonlóan ez is egyhangúan, mechanikusan ismétlődik, mint a vonatkerekek zakatolása;

c – tárgy. A tárgy leggyakrabban valamilyen mértani formájú objektum, például egy forgáccsal vagy fűrészporral megtöltött fémhenger, valamilyen doboz, szemétkosár, kiselejtezett matrac. Minden dologhoz magyarázó aláírás, gyakran provokálóan meghökkentő aláírás tartozik. Egy rozsdás ágydarab neve például „Ariel álma” egy halom összetört, összegörbített evőeszközé pedig „Megkivánás” stb.

A kiállítás értelmét legjobban tükröző tárgy egy falra akasztott közönséges falilámpa a következő felirattal: „Reinhard Mucha. Luminoform lámpa. Vezeték. Dugasz. 1981”.

Willem de Kooning írja Duchampról: „Duchamp egyszemélyes irányzat”.

Stanislaw Fijalkowski képei figyelmes szemlélődést igényelnek. Teljességüket akkor fedezzük fel, ha valóban összpontosítjuk figyelmünket. Vásznaik tere ugyanis első látásra mozdulatlanok, üresnek tetszik. De mélyedjünk el benne jobban, s csakhamar észrevevesszük, hogy ebben a térben a művész elhelyezett valamilyen jelet. Ha tovább figyelünk, meglátjuk a következő jelet. Ezek között a jelek között párbeszéd zajlik. A tér megelevenedik, kommunikálással válik, beszél, vonz, meghökkent, valamit előrevetít.

A kozmoszból csak csönd ér el hozzánk. Pedig tudjuk, hogy a csillagok gigantikus, izzó kemencék, hogy fortyogva olvad bennük az anyag, hogy a rohanó bolygók között néha összeütközésekre, robbanásokra kerül sor.

Hasonló a helyzet Fijalkowski festészetével is. Képeinek nyugalma megtévesztő. Csöndjük látszólagos és csalóka. Valójában hatalmas feszültség rejlik bennük, amely arról tanúskodik, hogy ez a festészet igen magas hőfokon kristályosodott ki.

A varsói Királyi Várban a „Kert” c. kiállításon. Remek kiállítás! A kert fontos eleme képzeletünknek, a Paradicsom helyettesítője, amelynek legfőbb része, központi figurája, tengelye – az élet fája. A fa azért olyan fontos, mert árnyékot és gyümölcsöt ad.

A kertek élő sövényei – rozsmaring és borostyán. És mirtusz.

A fák: tölgyek, platánok, vadgesztenyék, hársak, kőrisek, juharok.

A kertek zenéje – a fák susogása és a madarak hangja: csicsergésük és trilláik, énekük és dalolásuk.

A kertben található legfőbb éltető elem a víz. Vannak mozgó, rohanó vizek és mozdulatlan, sima víztükrök.

A kert feljegyzés, reflexió, belső tájkép, a kifejezhetetlen kifejeződése.

Híresek az angol kertek – természetesek, vadon burjánzó, mégis kifejezik alkotójuk valamiféle tudatos szándékát. A XVIII és XIX. század fordulóján élt Humphrey Repton volt a legnagyobb ilyen kertalkotó.

Sok ember bírálja, támadja a posztmodernizmust. Igaz ugyan, hogy a posztmodernizmus csupán a liberalizmus aktuális, kitágított változata, mivel azonban a liberalizmus bírálata kompromittálja a bírálót, inkább a posztmodernizmus ellen folyik a harc.

Azzal vádolják többek között, hogy hívei között posztkommunisták is vannak. De hiszen a kommunizmus támadta a posztmodernizmust, mert az a vélemény szabadságát, a saját, önálló nézetekhez való jogot hirdette.

A posztmodernizmus ereje abban rejlik, hogy újfajta kommunikációs helyzetet fejez ki abban a világban, amelyben a technika (az elektronika) eltörölt két tájékozódási pontot – az időt és a teret –, s ezzel relativizálta a világot, miközben két új fogalmat vezetett be a világ meghatározásába – a viszonylagosság és a meghatározhatatlanság fogalmát.

A posztmodernizmus. Legfőbb pozitívuma, hogy antidogmatikus, hogy nyitott az újításokra, negatívuma viszont, hogy hajlamos a túlzott, kritikátlan relativizálásra. Felmerül a kérdés: lehet-e a nihilizmust a posztmodern őskézdetének, ősforrásának tekinteni? Helyes irányba vezet-e a kérdés iyetén felvetése?

A „Tygodnik Powszechny” c. hetilap egyik, 1997. augusztusi számából:

„Veszítettek jelentőségükből a politikai, a társadalmi vagy a nemzedéki nézetek. Most elsősorban a fantázia számít, a megdöbbenés és elképesztés képességének ereje” (Bartosz Zurawiecki).

„A (siker)filozófia kulcsmozzanata az azonnaliságnak és a tevékenység hatékonyságának különös kultusza” (Marian Stala).

Jegyzetek „A művész szabadsága és az alkotás” c. előadással kapcsolatban (dr. Zbigniew Taranienko esztétika szemináriuma a Varsói Tudományegyetem filozófia szakán, 1999. május 12.).

A szabadság:

a választáshoz való jog,

a célok megvalósításának lehetősége.

Fontos:

a démonoktól való megszabadulás

a tehetetlenségtől való megszabadulás

a nyomortól való megszabadulás

Kant: a szabadság – ész. Seneca: a szabadság lényege a bölcsesség.

A szabadság és az alkotás feszültség is, de a beteljesülés esélye is. A szabadság az alkotás lehetősége, de maga a szabadság semmit sem alkot. A szabadság veszélyei a művészre nézve: elalthat, lefegyverezhet, ellustíthat. Gyakran épp a rabságban születettek, a gúzsba kötöttek alkották a legnagyobb dolgokat.

Van belső és van külső szabadság (Spinoza, Sartre, Ingarden).

Van valamitől mentesítő és van valamire felhatalmazó szabadság.

Cenzúra: a fejlődés az otromba, bürokratikus, rendőri cenzúráról a kifinomult cenzúráig (manipuláció, reklám, piac) vezet. Vegyük például a piac cenzúráját: a „minek írjak, úgysem adja ki senki sem” gondolkodás lépett a régebbi „minek írjak, a cenzúra úgysem engedi” helyébe.

Az alkotóra nehezedő legnagyobb lidércnyomás: az öncenzúra.

Önmagában a szabadság kevés, más feltételeknek is teljesülniük kell, mindenekelőtt szükség van megfelelő képességekre, kitartó munkára, tehetségre.

A Biblia a s z a b a d s á g fogalma helyett a f e l s z a b a d í t a n i ígét használja, mert hiszen folyamatról, nem pedig állapotról van szó.

1999 01 09, szombat

A varsói „Zachetában” kétféle kiállítás: a „World Press Photo” és a „Betiltott fényképek” (Lengyel politikai élet a Lengyel Népköztársaság idején) címmel két fotókiállítás, valamint, ezek mellett, a nagyszerű Maria Jerema (1905-58) és Grzegorz Klaman „Implantok” c. festészeti kiállítása.

A fotókiállításokon sorok, tömeg, képtelenség bármit nyugodtan, figyelmesen megnézni, mert olyan nagy a tumultus, annyi fej tömörül minden egyes fénykép előtt. Lárma, zaj, a fiatalok – mert főleg fiatalokat látni – véleményt cserélnek, vitatkoznak.

A többi teremben pedig – festészet. Itt csönd van, sehol senki. A teremőr nénik keresztretjvényt fejtenek vagy egymással beszélgetnek. Micsoda kontraszt!

Fragmentum és fotó. Fragmentum, vagyis egy egésznek egy része. Magát az egészet nem ismerjük, legfeljebb sejtésünk lehet róla. A fragmentum teret nyit meg előttünk, amelyet be kell töltenünk, meg kell elevenítenünk. Ugyanez a helyzet a fényképpel is. A fénykép is fragmentum. Vegyünk például egy versenyfutókról a start pillanatában készített felvételt! Csak azt látjuk, amint elrugaszkoznak, futásnak indulnak. Semmi mást nem látunk, de tudjuk, hogy a startnak van folytatása, hogy futás következik, hogy valamilyen történet kezdődik.

A fotográfiának nevezett jelenségben van egyfajta ellentmondás. A fotó, főleg a sajtófotó tárgya a mozgás. A fényképfelvétel viszont mozdulatlan, a fotó mozdulatlan kép. Nos, a mozgás és a mozdulatlanság közötti terület az a tér, ahol megnyilatkozik a fotóművész kvalitása, érzékenysége, intelligenciája, esztétikai érzéke.

A fotóművészeknek, sokkal jobban, mint bármely más művészeti ág képviselőinek, sokat segít a technika. A pillanatzár gyorsasága, a blende élessége, a film érzékenysége segít feloldani a tárgy mozgása és a kép mozdulatlansága között lévő ellentmondást. De

csak segít. Az igazi érték ugyanis egyetlen dologtól függ – a szerző képességeitől, tehetségétől.

Még egyszer a fragmentumról mint formáról. A rapszódia különféle formákat foglal magában, gyakran kötetlen témákra írt fantázia. A rapszódia a szabad interpretálás jellemzi, és előre megállapított tematikai terv nélkül fejlődik ki. Más hasonló forma még a szonáta, a renga (japán költemény-láncolat, amelynek egésze tematikusan kötetlen).

Szonáta-forma: olyan zenei konstrukció, amelynek lényege a témák szabad alakítása. Egyik válfaja a barokk szonáta, amely rövid, ellentétes jellegű részekből tevődik össze. Az irodalomban a fragmentum, a fragmentális forma lenne a megfelelője.

Egy tárgy értékét szemünkben gyakran nem is maga a tárgy szabja meg, hanem az a környezet, amelyben megpillantjuk, a kontextus, a körítés. Minél látványosabbak, nagyszerűbbek ezek a körülmények, annál jelentősebbnek és kiválóbbnak látjuk magát a tárgyat is.

Beszélgetés Gerard Rasch-sal. Hollandra fordítja feljegyzésekből, naplójegyzetekből és irkalapokból álló *Lapidáriumok* c. könyvem. Kérdezi, beleegyezem-e a válogatásba. Mondom neki, hogy az ilyen eljárás elég kockázatos, hiszen egy könyv nem lehet a legjobb részletek gyűjteménye, akkor ugyanis olyasmis lesz belőle, mint a csupa mazsolából álló sütemény, vagyis ehetetlen, emészthetetlen, esetünkben olvashatatlan dolog. Szerintem az, aki válogatást csinál Novalis, Leopardi, Canetti vagy Cioran feljegyzéseiből, kudarcra ítéli könyveiket. Néhány oldal után már nem lehet az ilyesmit olvasni.

Túláságosan összehorolódnak a különleges események, megmerevedik a nyelv, összesűrűsödnek a képek. A túlzottan esszenciális próza fárasztó, kimerítő. Egyetlen elme sem képes szüntelenül a csúcson tartózkodni. Minden jó prózában szükség van gyengébb mozzanatokra, sőt, egy kevés giccsre is, hogy egy kicsit kiengedjünk, pihenjünk, ellazítsuk figyelmünket, kellemes, sík terepen járjunk egyet.

A próza a feszültségek és ellazulások, a hol buja, hol terméketlen helyek, a különféle értékű és hőfokú epizódok hullámozása. A próza mozgása araszoló mozgás, és ha meg akarjuk fosztani ezt a ritmust a maga természetességétől, cserébe mesterséges, steril és meddő terméket kapunk.

Akkor jutott eszembe mindez, amikor válogatást akartam csinálni Leopold Buczkowski prózájából, amelyben, ha egyvégtében olvassuk, költői szárnyaló, ihletett, káprázatos részek vannak. Ha azonban az ember kiemeli ezeket a részleteket a narráció folyamából, hirtelen elvesztik mondanivalójukat, erejük gyengül, fényük elhalványul. A kontextus, a környezet volt ugyanis az, ami erőt és szépséget kölcsönzött nekik, ami megvilágította ezeket a részleteket, a szövegkörnyezet adta azt a nélkülözhetetlen háttérrel, amelyben világíthattak és üzenhettek.

A médiáról folytatott vitáinkban sok szó esik a technikáról, a piacról, nem kap viszont kellő hangsúlyt az egész jelenség emberi oldala, s ezzel kirekesztődik valami nagyon fontos dolog. Az arányok kérdésével kellene kezdenünk. Nos, szembetűnő az az öntelt gőg, amellyel a médiacsászárok beszélnek birodalmukról. A tényeket semmibe véve ismételtetik, hogy „az egész világ a médián csüng”. Pedig ez erős túlzás! Még ha elfogadjuk is, hogy az olyan fontos eseményt, mint amilyen egy olimpia megnyitója, kétmilliárd ember nézi, ez még mindig csak az emberiség egyharmadát jelenti. Még a nagy jelentőségű, világra szóló események tévés közvetítésének nézőserege sem nagyobb, mint bolygónk lakóinak tíz-húsz százaléka. Ez persze sok, de semmiképpen sem az egész világ. A valóságban ugyanis emberek százmilliói élnek úgy, hogy semmiféle, vagy csak igen szórványos kapcsolatuk van a médiával. Legutóbb magam is számos olyan afrikai településen laktam, ahol nem volt sem televízió, sem rádió, sem újság. A világ sok országában a televízió csak napi kettő-négy órában ad műsort. Ázsia jelentős területein, különösen Közép- és Észak-Ázsiában, jóllehet itt-ott működnek tévéadók, az emberek tulajdonában lévő vevőkészülékek olyan ócskák, hogy a vétel gyakran lehetetlen.

Ezért aztán, számos moralista állításával ellentétben, az sem igaz, hogy a világon mindenki aggódik, amiért a médiumok manipulálják az embereket, amiért a drasztikus sorozatok agresszióra nevelik a gyerekeket. Nem egy olyan ország van egyébként, ahol a televíziót *ex definitione* kizárólag a szórakozás, a kellemes időöltés forrásának tekintik, ezért elsősorban bárókban, éttermekben, vendéglőkben helyeznek el vevőkészülékeket. Az emberek betérnek a bárba egy sörre, s mellékesen odaodapillantanak a kis képernyőre is. Eszükbe sem jut, hogy a televíziótól valami komoly dolgot várjanak el, hogy ez a médium neveljen, informáljon vagy a világ jelenségeit magyarázza, ahogyan akkor sem számítunk ilyesmire, amikor cirkuszbba megyünk.

Az igazi elektronikai forradalom, a nagy műszaki és kulturális forradalom szinte csak tegnap, a XX. század utolsó évtizedében ment végbe. Mennyi változás történt, és milyen gyorsan! Mindenekelőtt is megváltozott az újságíró társadalom. Emlékszem az afrikai államfők 1963 májusában Addisz-Abeában tartott első konferenciájára. Jöttek az újságírók a világ minden tájáról. Voltunk vagy két-háromszáz: nagy újságok kiküldött munkatársai, sajtóügynökségek tudósítói, rádiók hírmegajázói. Voltak filmhíradóktól kiküldött operatőrök is, de egyetlen televíziós stábra sem emlékszem. Mindannyian ismertük egymást, voltak, akik barátkoztak is egymással. És ismertük kollégáink tevékenységét. Sokan közülük a toll igazi mesterei, remek szakemberek voltak, egy-egy ország vagy kontinens szakavatott ismerői. Ma már az az érzésem, hogy ez volt a világ riportereinek utolsó nagy összejövetele, annak a korszaknak a lezárása, amelyben az újságírást még igazi mesterségnek tartották, olyan büszke elhivatottnak, amelyért egy egész életet is érdemes feláldozni.

Ettől kezdve azonban nagyon gyors változások következtek be. Az információk gyűjtése, szerkesztése emberek ezrei által művelt, tömeges foglalkozássá vált. Sokszorosára nőtt az újságíró-iskolák száma, ezek évente tömegével bocsátják ki végzőseiket. Van azonban egy alapvető különbség. Régebben az újságírás áhitott, hön óhajtott életpálya volt, egyfajta fontos és kitüntetett küldetés. Most viszont e szakma számos művelője a médiában végzett munkát időleges, esetleges tevékenységnek tartja, és nem köt hozzá semmiféle ambiciózus, jövőbe mutató terveket. Ma újságíróként, holnap reklámügynökség alkalmazottjaként, holnapután meg már tőzsdei alkuusként dolgozik.

A médiavilág a történelemben egyedülálló fejlődésen esett át. Közrejátszott ebben egyfelől a technikai haladás, másfelől az a felfedezés, hogy az információ jól jövedelmező, remek piaci áru, terjesztése és eladása pedig busás hasznot hajt. Régebben az információ értékét olyan fogalmakhoz kötötték, mint az igazság keresése és közvetítése, vagy pedig a befolyásért, hatalomért folyó harc fontos eszközét látták benne. Emlékszem, hogy a kommunista időkben egyetemisták újságokat égettek Varsó utcáin, és azt kiabálták, hogy a sajtó hazudik! Napjainkban más a fontos – az információ értékét annak hatásossága szabja meg. A legfontosabb az, hogy jól eladható legyen! A leghitelesebb információnak sincs értéke, ha nem hatásos, ha nem kelti fel a bőséges választék által elkényeztetett közönség érdeklődését.

Az információban rejlő óriási üzlet felfedezése oda vezetett, hogy a nagytőke rohamléptekkel kezdett a média birodalmába áramlani. Az igazság egykori megszállott, gyakran idealista keresőit a médiavilág hatalmi csúcsain olyan üzletemberek váltották le, akiknek gyakran semmi közük sem volt az újságíráshoz. Ezt a változást leginkább az látja jól, aki éveken át járta a különféle szerkesztőségeket, rádióállomásokat. Ezek általában ócska épületekben működtek, a szűk, koszos, rendetlen szerkesztőségi szobákban egymás hegyén-hátán dolgoztak a hanyagul öltözött, rosszul kereső újságírók.

Mostanság elég meglátogatni egy nagy tévéadó valamelyik szerkesztőségét: az ember luxus palotába lép, ahol márványburkolatok és tükrök között szuperelegáns hoszteszek kísérik a csöndes folyosókon. Ezek azok a helyek, ahova átköltözött a valódi hatalom az államelnöki palotákból és a kormányépületekből. Mert a hatalom azé, aki kezében tartja a tévéstudiót, tágabb értelemben a médiát általában. Ezt igazolják azok a véres harcok, amelyeket az utóbbi években vívtak a hatalomért Bukarestben, Tbiliszi-ben, Vilniusban és Bakuban. A lázadók mindenütt a televízió épületét akarták megszerezni, nem pedig a kormány épületét, a parlamentet vagy az államelnök irodáját.

Amióta kiderült, hogy az információ busás hasznát hajtó áru, eltűnt a két hagyományos kritérium: az igazság és a hazugság. Az információra egészen más törvények, nevezetesen a minél nagyobb jövedelemre és a monopóliumra törekvő piaci törvények váltak érvényessé. És nemcsak az információ kritériumai, hanem az információ területén dolgozó emberek is megváltoztak. Az újságírást egykori hőroszainak helyét a gyakran névtelen médiamunkások népes és egyre növekvő hada foglalta el. Jól tükrözi ezt akár az új amerikai terminológia is, amelyben a *journalist* kifejezést gyakran helyettesítik a *media worker* kifejezéssel.

A médiavilág olyan terebélyessé nőtt, hogy kezdte önmaga kielégíteni a saját igényeit, önálló, zárt életet kezdett élni. Fontosabbá vált számára a saját berkein belül, a különféle központok és hálózatok között zajló konkurenciaharc, mint a körülötte létező világ. A tudósítók óriási tömege egybeterelt nyájként kezdett mozogni bolygónkon, s közben egymást figyelve mindegyikük csak arra ügyelt, nehogy a konkurencia legyőzze. Ezért van az, hogy noha a világban egyszerre több jelentős esemény is előfordulhat, a média részletesen csak arról az egy eseményről fog tudósítani, amelynél összegyűlt a nyáj. Magam is többször voltam e nyáj tagja, és tudom, hogyan működik. Emlékszem arra a válsághelyzetre, amely akkor alakult ki, amikor Teheránban amerikaiakat ejtettek túszul. A túszejtés után alapvetően semmi sem történt, mégis hónapokig Teheránban tartózkodott több ezer tudósító az egész világból. Ugyanez a hadsereg átköltözött évek múlva a Perzsa-öbölbe, ahol valójában nem sokat lehetett tenni, mert az amerikaiak senkit sem engedtek ki a frontra. Ugyanebben az időben éles harcok folytak Mozambikban és Szudánban, ez azonban senkit sem érdekelt, mert a nyáj éppen a Perzsa-öbölben tartózkodott. Hasonló volt a helyzet az 1991-es oroszországi puccs idején is. Az igazi események – sztrájkok és tüntetések – Pétervárott zajlottak, erről azonban a világ mit sem tudott, mert a média képviselői a moszkvai eseményekre vártak, Moszkvában viszont semmi érdemleges nem történt.

A hírközlő szervek fejlődése, különösen a mobiltelefon és az internet megjelenése radikálisan megváltoztatta a tudósítók és azok főnökei, menedzserei között fennálló korábbi viszonyt. A kiküldött újságírók elvesztették önállóságukat, a befolyástól mentes helyzetértékelés, interpretálás lehetőségét, ez viszont kihat az információ minőségére és valódiságára. Régebben egy újság, egy hírügynökség, egy rádió tudósítójának nagy önállósága volt, szabadon kezdeményezhetett, információk után kutatott, feltárt valamit, alkotott. Ma pedig csupán egy gyalog, akit a világ sakkasztábláján ide-oda mozgat az esetleg a bolygó másik végében lévő központból a főnök. A főnöknek egy adott eseményről egyszerre több forrásból is vannak információi, benne egészen más kép alakulhat ki a történekekről, mint a helyszínen tartózkodó riporterben. A központ, anélkül, hogy megvárná a riporter munkájának eredményeit, közli, amit az eseményről tud, és a riportertől csupán azt várja, erősítse meg, hogy a helyzetkép valóban olyan, ahogyan a központ látja. Sok tudósító ismerősöm ma már nem meri önállóan feltárni az igazságot. Volt Mexikóban egy riporter kollégám, az egyik amerikai tévéhálózatnak dolgozott. Egyszer épp akkor találkoztam vele, amikor egyetemisták és rendőrök között zajló utcai összeütközést filmezett. – Mi történik itt, John? – kérdeztem a munkáját végző kollégát. – Fogalmam sincs róla – válaszolta anélkül, hogy abbahagyta volna a filmezést. – Én csak filmezek, és elküldöm az anyagot a központnak, ők jobban tudják, miről van szó.

Néha egyenesen megdöbbenő, hogy a tudósítókat mennyire nem érdekli az a téma, amelyről tudósítaniuk kell. A Gdansk-i Hajógyárba az 1980 nyarán zajló sztrájkok idején a világ minden tájáról özönlöttek a riporterok, de sokan közülük azt sem tudták pontosan, hogy Gdansk hol is fekszik. Még rosszabb volt a helyzet Ruandában a tragikus 1994-es évben. Sok újságíró életében akkor volt először Afrikában. Nem ismerték a ruandai konfliktus valódi gyökereit, annak lényegét és okait.

Míndezért azonban nem lehet az újságírókat hibáztatni. Ők ugyanis főnökeik arroganciájának áldozatai. – Ugyan mit lehet tőlem elvárni? – kérdezte egy olasz tv-operatőr ismerősöm. – Egy hét leforgása alatt három kontinens öt országában dolgoztam!

A média-forradalom újra fölvetette az örök kérdést – hogyan lehet megérteni a világot? De fölvetődik egy másik kérdés is – mi a történelem? Azt a történelmi tudást, amelynek révén fölfedezhetjük identitásunkat, hagyományosan az elődök elbeszéléseiből, törzsi, családi emlékezősekből vagy iskolai tankönyvekből, kézikönyvekből, levéltári dokumentumokból merítettük. A történelem forrása alapvetően ugyanaz volt. Most a képernyő új, alternatív történelmi forrássá vált, a tévé által közvetített történelem forrásává. A gond itt az, hogy mivel ritkán férhetünk hozzá eredeti és megbízható történelmi forrásokhoz, pl. írott dokumentumokhoz, nem marad más számunkra, csak az az egy, gyakran megtévesztő és esetleges változat – az a történelem, amelyet közvetlenül a tévé közvetít. Példaként hozhatom föl a már említett Ruandát, ahol több ízben is jártam. Emberek százmilliói nézték a képernyőkön az etnikai vérengzés jeleneteit, amelyeket rendszerint tévesen magyaráztak a szpikerek. Ugyan hány néző olvashatott el akár egyetlen okos, értékes könyvet Ruandáról, az ottani tragédia nagyon összetett okairól? Szóval, minthogy médiumokból egyre több és több van, a forrásművek száma pedig nem nagyon növekszik, az igazi történelem helyett ennek a fiktív változatnak a befogadóivá válunk. Egy idő után az átlagember már csak a fiktív történelmet fogja ismerni.

Arra a veszélyre, hogy a képernyő egy szuggesztív képelt világba vezet bennünket, már a harmincas években felhívta a figyelmet a híres kultúrteoretikus, Rudolf Arnheim. A dolog lényege az – írja *A film mint művészet* című könyvében –, hogy az emberek összetévesztik az érzéki tapasztalatok világát a gondolatok világával, és úgy gondolják, hogy „látni” ugyanaz, mint „érteni”. Arnheim ezenkívül arra is föl hívta a figyelmet, hogy az előttünk szüntelenül és gyorsan elvonuló képek sokasága szűkíti a beszélt és írott szót, s ezzel együtt a gondolkodás terét. „A televízió – írta – nagy próbatétel elé fogja állítani bölcsességünket. Lehet, hogy gazdagítani fog minket, de az is lehet, hogy elkábítja értelmünket”.

Azt a meggyőződésünket, hogy „látni” annyit jelent mint „tudni” és „érteni”, a televízió különféle manipulációkra használja fel. A diktatúrákban cenzúra működik, a demokráciákban pedig manipuláció. Ennyi elég ahhoz, hogy uralkodni lehessen a szegény és védtelen átlagember felett. Például: amikor a média magáról beszél, a tartalom kérdését a formáéval helyettesíti, a filozófia helyére a technikát állítja. Csak arról beszél, hogyan kell valamit megszerkeszteni, tárolni, közvetíteni. De arról, hogy mit kellene megszerkeszteni, összeszedni és közvetíteni, nem esik szó. Az ilyen vitáknak az a bajuk, hogy nem a kommunikáció tartalmáról,

szelleméről és értelméről szólnak, hanem csupán a kommunikációs technika legújabb, szédítő vívmányairól.

Paradoxonok világában élünk. Egyfelől azt mondjuk, hogy a kommunikáció fejlődése bolygónkat egyetlen szerves egésszé kovácsolja, hogy globális falut alkotunk stb., másfelől viszont azt tapasztaljuk, hogy a nemzetközi események a médiában egyre kevesebb helyet foglalnak el teret engedve a lokális ügyeknek, helyi szenzációknak, tudományos felfedezéseknek, tanácsadásoknak stb. A „Le Monde Diplomatique” (98.8.) szerint az Egyesült Államok három nagy tévéhálózata által sugárzott híradók nézőszáma 60-ról 38%-ra esett vissza. Ezekben a híradókban mintegy 72%-ot tesznek ki a kábítószerokról, rablásokról, erőszakos támadásokról és hasonlókról szóló információk. A külföldi hírek legfeljebb 5%-ot tesznek ki.

Semmi sem rossz azonban egyszer s mindenkorra. A médiaforradalom még csak alakulóban van. A világ kultúrtörténetének ez az új, még „pelyhes” jelensége túl fiatal ahhoz, hogy máris kitermelje a hatékony antitesteket az olyan betegségekkel szemben, amilyen a manipuláció, az arrogancia vagy a giccs. A médiára vonatkozó irodalom gazdag és kritikus szemléletű, ez a kritikus szellem pedig minden bizonnyal egyengetni fogja azokat az ösvényeket, amelyeken a modernség múzsája járkal.

Ezenkívül, valljuk be őszintén, milyen sok ember örül, amikor a tévé elé ül, hogy a képernyőn pontosan azt látja, amit látni akar. A nagy spanyol filozófus, Ortega y Gasset *A tömegek lázadása* c. könyvében már 1930-ban úgy jellemezte a tömegtársadalmat, mint önmagukkal, főleg pedig ízlésükkel és választásaikkal elégedett emberek tömegét.

Befejezésül pedig – a média világa összetett, nagyon sokszínű világ, amely különféle szinteken és emeleteken működik. A legöcskébb újságok, rádió- és tévéadók mellett vannak nagyszerű napilapok és folyóiratok, tökéletes rádióadók, remek tévéműsorok. Olyan sok van belőlük, hogy az ember örülne, ha legalább a töredéküket megismerhetné!

(Előadás Stockholmban, 1998.)

1999 októbere, a háború sújtotta Koszovó egyik falucskája. Egy helikopterből kiszáll az NBC tévéstábja. Úgy szállnak ki, mint egy deszant – sietve, magabiztosan, keményen, nyomulva. Mindenféle ládákat pakolnak kifelé, lázasan állítják fel az állványokat és a kamerákat.

Egyfolytában hessegetik a körülöttük gyülekező szájtáti gyerekeket. Határozott utasításokat adnak a kíséretükre rendelt rendőröknek, és akcióba lendülnek. A mellettük ácsorgó szerencsétlen, riadt emberek közül kirángatnak egy asszonyt. Az asszony sír, idegesen igazgatja fejkendőjét, csecsemőjét rázogatója, valamit érthetetlenül szírog, a stáb meg filmezi, az egész jelenet néhány percig tart. Aztán kirángatnak egy másik asszonyt, utána egy fogatlan parasztembert (fogatlannak kell lennie, csak ilyet filmeznek).

Befejezték a felvételt, máris sietve pakolják össze a ládákat, az állványokat és kamerákat, a ládákra ülnek, idegesen nézegetik karórájukat, az eget kémlelik, jön-e már a helikopter. Néhány szót vetnek az őket körülvevő tisztos tömegnek. Eszükbe sem jutott, hogy megkérdezzék, szabad-e nekik itt lenniük és filmezniük. Sehol egy szívélyes gesztus, amely arra utalna, hogy szót akarnak érteni az emberekkel. Csak lenézés, önteltség és ingerültség. Újfajta úri dölyf. Új gyarmatosítók.

Mit bombáznak a NATO repülőgépei Jugoszláviában? A tévéállomásokat. Még egy bizonyíték arra, hogy a hatalom a parlamenti és kormányépületekből átköltözött a tévészékházakba.

Panaszkodunk, hogy a televízió erőszakot, kegyetlenséget, gyűlöletet, halált propagál. De olvassunk csak bele a Bibliába! A gyerekgyilkosságok, kannibalizmus, öldöklések, véres leszámolások, tömeges kivégzések, mészárlások milyen borzalmas leírásaival találkozunk benne! Vagy nézzük a középkori festészetet és szobrászatot! Hány levágott fej, lándzsákkal átdöfött testet, vértől csöpögő sebet, máglyán pörkölődő, fortyogó szuokkal teli kádakba mártott embert látunk!

A producerek és rendezők semmi újat nem találtak ki. Az erőszak képei kezdettől fogva mindig részei voltak a művészetnek. A képernyőn látható halál legfeljebb gépesítettebb s ezáltal „elembertelenedettebb” lett. (Paradox dolog – ha a gyilkos sajátkezűleg öli meg áldozatát, létezik közöttük valamiféle fizikai, embertelenül-emberi, „közeli” kapcsolat, valamiféle fonák, rémes „kapocs”, ha viszont egy pilóta több ezer méter magasból dob le bombát egy lakótelepre, ez a cselekvés tisztán műszaki, mechanikus és teljesen absztrakt mozdulattá redukálódik, amely a pilóta pszichéjében esetleg a legkisebb nyomot sem hagyja).

- Milyen nehézséggel találja magát szemben az, aki manapság olvasmányai alapján akarja megismerni, megérteni a világot?
- A bőség zavarával. Tengernyi könyv, folyóirat, internet-oldal, és mind tele különféle elméletekkel, nevekkel, adatokkal. Túlínálat.

A média az adatok tömkelegével, a maga felszínességével, lázas tempójával a nézőben megismerési káoszt és interpretációs éhséget vált ki. Ezért van esélyük az olyan formáknak, mint a részletes kommentár, a riport, az esszé.

A világ hemzseg a fölösleges, szükségtelen információktól.

Le Chewing-gum des yeux – milyen találó címet adott Ignacio Ramoneta a televízióról írt könyvének!

A média beavat, megtanít minket egy új dramaturgiára, amelynek nincs utolsó felvonása, nincs fináléja. Látjuk a tévé képernyőjén, halljuk a rádióban vagy olvassuk az újságban, hogy valami történt. Látjuk az eseményt, látjuk az embereket, a mozgást, halljuk a magyarázatokat. És hirtelen, másnap vagy néhány nap múlva, az egész úgy eltűnik a szemünk elől jó időre vagy örökre. Nem tudjuk, mi történt később azokkal az emberekkel, azzal az üggyel. És nagy valószínűséggel soha nem is tudjuk meg: az eseménynek, amelyet közöltek velünk, nincs jövője (és leggyakrabban múltja sem volt).

És a médiának mégis megvannak a maga nagy érdemei! Hasonlítsuk csak össze: a gulágokról vagy a koncentrációs táborokról, gettók megsemmisítéséről vagy városok lerombolásáról a kortársak csak töredékesen, korlátozott módon, gyakran pedig egyáltalán nem szereztek tudomást. Emberek tömeges likvidálásáról nem tudott a világ közvéleménye. Manapság a világ számos ilyen bűntényről időben szerez tudomást, és sok esetben eredményesen közbe is avatkozik.

A televízió és az irodalom közötti különbség. A játékvezetői sípszó véget vet Franciaországban a futball-világbajnokság fináléjának. Ettől a pillanattól kezdve a tévé a győztesek örömmámorát mutogatja. Mindenki örül, gratulálnak egymásnak, ugrándoznak jókedvükben. Az irodalom ezzel szemben a vesztesek drámájára, a vereség képeire koncentrálna. A szerencsétlen legyőzöttek lelkében lejátszódó tragédiáról, a dühről, a szomorúságról, a romba dőlő tervekről ír.

1997.07.19.

Találkoztam Pawel Pawlikowskival. Londonban él, a BBC-nél dolgozott, de a BBC már nem a régi, olyan, mint egy hivatal, ezért Pawel független producer lett. Azt mondja, hogy manapság nehéz filmeket csinálni – csak a *package*, a csomagolás számít, az a fontos, hogy az árut jól tálalják. Maga a dolog lehet jelentéktelen, értéktelen és érdektelen. De hogy van ez megcsinálva! – kiáltják az elragadtatott nézők. Itt van például Max Rosenblumnak a nagy amerikai kiadó, a Farrar, Straus and Giroux által megjelentetett, az olajfáról, az olajbogyról és az oliva olajról szóló *Olives* című könyve. Van benne botanika, szociológia, technológia, afféle *collage*. Nem kifejezetten súlyos téma, a könyv mégis nagyszerű kiadásban jelent meg, és remek recenziókat írtak róla neves kritikusok.

Jeffrey Toobin írja a „New Yorker”-ben 1997 szeptemberében: „Hírek nélküli társadalom (*Newsless Society*) felé tartunk. Az életünkről és a világról szóló beszámolókat egyre jobban eluralja a groteszk vagy szokatlan halál leírása, s minél megmagyarázhatatlanabb ez a halál, annál jobb”. Vagy: „Abból, amit sajtónkban olvashatunk vagy a tévében láthatunk, arra következtethetnénk, hogy az Egyesült Államok társadalmában más sincs, csak *celebrities* és *serial Killers*”.

No news – bad news. Az amerikai média kellemetlen helyzetbe került: hazai politikai hírek nincsenek, a világ eseményei pedig nem nagyon érdeklik. Mit lehet hát az újságok első oldalára tenni? Megváltoztatják az információk tematikáját. Az információ hagyományosan politikai, esetleg gazdasági ügyekről szól. Manapság egyre inkább az új tudományos felfedezések, az elektronikai forradalom, a génebézészet fejlődése, a filmszillagok és más hírességek élete stb. az információ témája. Egy bárány klónozása vagy valamilyen kromoszóma meghatározása – ez ma a címlapra, a tévéhíradók és rádiós híradások élére kíváncsozó szenzáció.

A hírekről: „Mindennek csökken a jelentősége – írja a „Newsweek” 1999. január 18-i számában Jonathan Alter. – Egyetlen információ sem fontos már úgy igazából. Mindegyik csak pillanatnyi, elillanó hír, másnapra már el is felejtjük, jönnek a következő, újabb információk. Az egyik agyonüti a másikat. E gyakorlat következtében bizonyos idő után a történelem is viszonylagossá válik, újját nem jelölik mérföldkövek. Amikor a hír szórakoztatássá (*entertainment*) válik, a történelem összezsugorodik (*history shrinks*)”.

Valamikor a XX. század húszas éveiben Hans Castorp Davosban ellátogat a bioszkóp-színházba, ahol a világ különböző részeiből származó képeket lát. Látja „a francia köztársaság elnökét,... az indiai alkirályt,... a német trónörökösöt,... egy kakasviadalt Borneó szigetén, meztelen vadembereket, amint orrfurulyát fújnak, vad elefántok megfogását, ünnepi szertartást a szíami királyi udvarban, japán bordély-utcát, ...szamojédotkat egy észak-ázsiai kietlen lapályon, orosz zarándokokat imádkozni Hebronban” stb.

„Mindennél jelen voltak – kommentálja Hans Castorp élményeit Thomas Mann –, a tér semmivé lett, az idő háttérbe szorult, az *ott* és *akkor* suhanó, imbolgó zenekíséretes *itt-é* és *most-tá* változott” (Szöllősy Klára ford.)

Ma reggel hallgatom a rádióban az RFI híradóját. Árvízről tudósítanak. Az Odera ugyan mindkét oldalon kiöntött, mégis csak a németországi árvízről beszélnek, a lengyelországi egy szó sem esik. Este a brit „Euronews” a csehországi árvízről tudósított, s a háttérben egyfolytában a lengyel államelnököt, Kwaŕniewskit mutogatták.

Ilyen szakmai felszínesség, tájékozatlanság és lenézés jellemez számos nyugati médiumot.

A rádióról ugyanaz mondható el, ami a könyvről: képes megteremteni a maga hallgatóságát. A televízióknak nincs saját hallgatósága. A tévénezők óriási, meghatározhatatlan, névtelen tömeget alkotnak. A tévénezők nem McLuhan globális falujának lakói, hanem nomádok, akik magányosan bolyonganak a globális sivatagban.

Micsoda különbség van egy újságnak író riporter és egy tévéstábnan dolgozó riporter munkája között! Az újságíró magányosan dolgozik, a stábnan közösségi munka folyik. A stáb minden tagjának megvan a maga ízlése, hangulata, üzleti érdeke, nehéz hát elkerülni a feszültségeket és súrlódásokat, amelyek rengeteg időt, energiát emésztenek fel, megzavarják a munkához és a világ átéléséhez nélkülözhetetlen tisztánlátást, nyugalmat, koncentrációt.

Wystan H. Auden egyszer megjegyezte, hogy a riporter, már csak hivatása folytán is, igazi demokrata: mások véleményét hallgatja, mások sorsa iránt aggódik, a megaláztatottakat és megnyomorítottakat egyenrangú félként kezeli.

Proust *Az eltűnt idő nyomában* c. művében van egy epizód, amely arról szól, mennyire riporter szemmel figyelte a szerző a világot. Nevezetesen, amikor Combray-be tartva megpillantja a martwille-i templom két tornyát, úgy érzi, hogy azonnal rögzítenie kell azt az érzést, amelyet ez a látvány váltott ki benne. A fogat bakján ül, a kocsi mellett, mégis gyorsan papírt és ceruzát kér, s a kocsi rázkódásai ellenére azonnal feljegyzést készít, amelyen később már alig kell változtatnia. Amikor a jegyzetelést befejezi, olyan boldognak érzi magát, mint egy tyúk, amely tojást tojt. Örömeiben legszívesebben teli torokból énekelni kezdene.

„Mindig csak kívülről érthetjük meg a dolgokat. A megfigyelő és a megfigyelt dolog között feltétlenül lennie kell bizonyos távolságnak, és soha nem lehetünk saját törzsünk etnográfusai”. (Jean-Marie Domenach)

1936-ban Walter Benjamin a riportot a jövő irodalmi formájának nevezte.

Még egyszer a riportról: a legnagyobb nehézség az, hogy egy adott eseményt minden résztvevő és tanú másként lát, ezért aztán a beszámolók homlokegyenest ellenkezőek lesznek.

Vajon igazság-e a tény? Igen, de a tény kontextus nélkül nem adja vissza a teljes igazságot, sőt, saját valódi értelmével ellentétes üzenete is lehet.

Eolvastam Shiva Naipaul *North of South* című riportzását.

Naipaul titka abban rejlik, hogy míg az átlagember az intelligens, okos, gondolkodó emberek társaságát keresi, akiktől tanulhat, addig Shiva a maga ironikus, groteszk, gunyoros és nonszensz írásaiban azzal ér el fantasztikus hatást, hogy az ostobák, a beképzelt félnótások, az elhülyült turisták, mindent lefitymáló sznobok társaságát keresi. Aztán leírja az illetőkkel folytatott beszélgetéseit, a véleményeiket, kinyilatkoztatásait, amelyek olyan értelmetlenek és abszurdak, annyi bennük a tájékozatlanság, ostobaság, hogy dőltem a nevetéstől, amikor Naipault olvastam.

1997.09.18.

A „Czytelnik” kiadóban jártam Henryk Chłystowskinál. Azt javasoltam, hogy ki kellene adni egy lengyel útleírásokat, riportokat tartalmazó antológiát. Szinte minden jelentős írónk művelte ezt az irodalmi formát (Kraszewski, Sienkiewicz, Reymont, Kuncewiczowa

stb.), mégis kizárólag regényíróként ismertek. Reymont lehet a klasszikus példa erre. Azt mindenki tudja, hogy ő írta a *Parasztokat*, de hát a „Zarándoklat Jasna Górára” c. remek riportáznak is ő a szerzője. Ezt ki tudja?

Gonzo – a Hunter S. Thompson által a „Rolling Stone” c. magazinban propagált új újságírói stílus, amely hedonista eseményekben, botrányokban stb. való részvételből táplálkozik. Pökhendiség, lenézés, a tekintélyek kigúnyolása jellemzi.

Katowicében a szeptemberi szociológus-találkozó idején együtt reggelizem Jerzy Szackival és Stanislaw Andreskivel. Robert Park (1864-1944) szociológiájára és a várost a modern civilizáció jelképének tekintő chicagói iskolájára terelődik a szó. Beszélünk Park módszeréről is. Ő vezette be a szociológiában a helyszíni kutatások, a közvetlen megfigyelések, a beszélgetések, sajtóból merített ismeretek stb. felhasználásának gyakorlatát. Mindez közel állt a riportkészítés gyakorlatához, a chicagói iskola számos szövege mutat rokonságot a riporttal – helyszínen, vidéken gyűjtött adatokról számolnak be. Park iskolájában többek között ilyen és hasonló témájú könyvek születtek: *The Hobo, The Gang, The Ghetto, The Slum* stb.

Park számára fontos ismeretforrást jelentett a közönséges megfigyelés – mondja Szacki. Kétféle közösséget különböztet meg:

community (területi közösséget)

society (hagyományokkal, eszmékkel, kulturális kapcsolatokkal rendelkező közösséget).

Park szerint a fejlődés nem más, mint a *community* állapottól eljutni a *society* magaslataira.

Pawel Spiewaknak az Irodalom Házában 1998.05.11-én tartott találkozón elhangzott felszólalásából:

– túl sok olyan szociológiai információ áll rendelkezésünkre, amelyet nem tudunk értelmezni, az adatmennyiség viszont önmagában sehova sem vezet;

– a narráció kérdése – nem beszélünk-e vajon intézményi, ideologikus nyelven? Nem semmisítjük-e meg ezáltal a leírásban azt, ami megismételhetetlen?

– a társadalom oly mértékig atomizálódott, hogy képtelenek vagyunk közös történelmünkről mesélni. Csak a magunk történelmét, leggyakrabban pedig saját történetünket meséljük.

(Folytatjuk)

Fordította: Szenyán Erzsébet

Solymosi Bálint

Helyzetlámpa

(1979-2000)

V

Ahol vagy, az a lehetőség;
csak lehetséges arcképed rajzolhatja ki a hely.
E helyzetet, míg titokként érzed, kéznyújtásnyira
marad minden önmagadtól elérhető.

IV

Órzi a kertet a „computer”,
„cosi fan' tutte”, az őszi (átmeneti) kabátod
a szemnek eladdig láthatatlan sarokban találod.
Apád, álmában, „pénzt vagy életet” játszik.

III

Eltemettem a játékkatonát a homokkal
felszört udvarban, egy feltűnően jól öltözött „hölgy”
a felhők magasából figyelt. Aztán
magamat visszahajtva az ágyba, a jövő hullámai hagytak el.

II

Az áldással kezdődnek a harcok;
odáig lennének harcjátékok, majd lennének helyzetképek.
A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy
mindenki a „jelre” vár-, elkezdődjék. Folytatódjék végre.

VI

Függőben maradt játszma;
„ellátatlan állapot” lett a szerelmi kiteljesedésből.
Aranyláz. Guggolok szitával a kezemben a folyóparton,
Te meg pörgeted az időt ujjaid között.

VV

Véletlenül, ha egyetérténénk –, közbejönne
valami, az már „biztosisten”!
Mondjuk az időpont egyeztetése; hogy Te akkor és ott,
feszülten, mikor én (hol?) azt éneklek, „elpattant egy húr...”

VII

Holdfény, némi gúny a torz pofán;
megjelenik a monitorokon az úgynevezett „tetszésindex”
a legújabb keletkezéstörténetről; elfogadható, mondjuk,
mint annak idején a „Kabaré”, Lisa Minellivel.

VIII

Már ismeretlen maradsz
a magad számára, valahogy úgy,
mint a gőzfürdők közönsége számára;
egyfelől (te) nem jársz, másfelől (ez) nem járja!

IX

„Ördögfajzat, te vagy a mindenem!”
Mondta az anyám. Most itt fekszik egy fiatal leány,
aki nem mond ilyet, én még kevésbé..., ha lehet. Alszik.
Élénk színű, hatalmas felületek szobájában, álmában.

XI

Szénfigurák, „briketemberek” a tükrök
előtt; belélegezzük a kiállító-
termet, mi az életünk, le-
leplezzük lepleink, körbesétálunk –, nincs halott.

XV

A hóvirágról a fuldoklás jutott eszembe,
nem a szó, hanem szószerint, hogy
hogyan lehet –, itt fogjuk egymás kezét, riadva
„a széptől”, bírva levegővel.

XII

Haladjunk, igyunk meg egy kávé az expresszen,
a nyitott „laptop” fölött; felejtsük
el a helyszámot, szünettelen közeledjünk
a „talán” felé. Nem tévedhetünk. (Ki se szállhatunk.)

Márai Sándor

Aki látja hazáját

Egy számkivetett magyar író vallomása*

1.

A számkivetettség a szellemi alkotó ember számára mindig kétféle távlat lehetőségét tárja fel: hazája szemszögéből látja a világot, de ugyanakkor a világ távlatából látja hazája valóságos térfogatát. Ez a kettős látás eloszlat sok optikai csalódást. A *displaced person* – éppen, mert *displaced* – kénytelenül új szemmértékre tesz szert az idegen világban. Lát valamit, amit odahaza soha nem látott: látja a „hazát”. Odahaza nem „látta”, mert „élte”.

Ehhez természetesen nem elég, hogy *displaced: egyidejűen person*-nak, tehát személyiségnek kell lennie. Az író, a tudós, minden korban és minden helyzetben, az a személyiség, aki láttelepet vesz fel az emberi sorshelyzetekről. A számkivetettség, a korszerű népvándorlás láttelepét még nem írták meg e korszak szemtanúi. Ez a feladat elsősorban: a vasfüggöny mögött elmenekült írók, tudósok, szellemi emberek tanúságtételének feladata lesz. A pillanatban, amikor elhagyták hazájukat, szerepet kaptak: mint a zsidó próféták a babiloni vizek partján – Toynbee mondja így – az újkori számkivetett írók és tudósok lesznek hivatottak, hogy megfogalmazzák a választ az emberiség egyik legveszélyesebb korszakának nagy kérdésére: mi történt igazában? Mi történt a nemzettel? Mi történt a műveltséggel? Mi történt az emberiséggel? Vallásháborúban élünk és élünk, vagy polgárháborúban? Jósítás nélkül, ítélet nélkül, de a számkivetett szellemi ember elsősorban hivatott, hogy e kérdésekre feleljen. Minthogy státusa kissé az ősemberé, aki egyformán otthon van már mindenütt a világban, mert nincs igazi otthona, ő, a számkivetett *displaced*, jogot szerzett arra, hogy megkísérelje a számkivetést: mi történt az évtizedekben, ebben a században az egyénnel, a családdal, a nemzettel? A kérdés újra és újra elhangzik. Valószínű, hogy a „válasz” sokáig, a döntő érvelésű „válasz” talán örökké késik. De a vasfüggöny mögött menekült szellemiség, amely egy szabad világban csatlakozott az első világháborút követő, a második világháború kitörését megelőző időben vándorútra kelt menekült értelmiségiek nagy táborához, kiket erőszakos rendszerek világgá kergettek, jogot szerzett arra, hogy megkísérelje a választ, mert nem a viszonylagos biztonság távolából, hanem a helyszínen, a szemtanú közvetlen érzékelésével szerezte tapasztalatait. A kortárs, aki otthon maradt, talán többet élt meg a válságos évek gyötrelmes valóságából, de lehet, hogy kevesebbet látott mindabból, ami a valóságban otthon történt, mint azok, akik önként vagy kényszerűségből útra keltek.

2.

Amikor ezt írom, tíz éve annak, hogy a Vörös Hadsereg Körösmezőnél átlépte a Kárpátok vonalát és hazám területére hatolt. Tíz éve annak, hogy a háború utolsó szakaszában, egy viharos tavaszi vasárnapon, 1944. március 19-én a náci haderő megszállotta Magyarországot, s egy ezeréves európai országban megszűnt a független állami élet, az alkotmányos jogbiztonság. Tíz éve annak, hogy erőszakos hatalmak, s az érdekből, vagy kényszerűségből velük szövetekezett hazai érdekcsoportok különféle világnézeti zászlók alatt, de lényegében azonos szándékkal megszállott, gyarmati állapotban tartják Magyarországot. Tíz éve annak, hogy a magyarság nagy tömegei a vasfüggöny mögött éppen úgy a számkivetettség állapotában élnek, mint azok, akik vándorbotot vettek a kezükbe, mert nem akartak az idegen hatalomnak szolgálni. A belső és a külső emigráció állapotában élünk tíz éve, magyarok. Mindkettő nehéz sors. Titkos utakon, mintegy jelbeszéddel tudunk csak egymáshoz igazat szólni – külföldről haza éppen úgy, mint a hazaiak egymás között.

E tíz évben a megszállás, az erőszakos szovjet gyarmatosítás során, a magyarság társadalmi, gazdasági, szellemi életének tökéletes felfordítása, megnyomorítása, eltorzítása után és közben Magyarországon párhuzamosan, tudva-tudatlan, két valóban történelmi értelmű cselekmény zajlott le. Az egyik a hazaárulás volt, másik a szabadságharc. Akik a hazaárulásban tevékenyen részt vettek, nem tudták mindig, hogy valóságban hazaárulás az, amire szövetekeztek. Akik a szabadságharcot elkezdték és folytatták, nem tudták mindig, hogy ez a szívós, életveszélyes, hol földalatti, hol nyíltan fellobbanó mozgalom igazában milyen irányú: csak horizontális, vagy egyben vertikális? Sokan voltak akik azt hitték, szabadságharcban segídeknek, s később értették meg, hogy hazaáruláshoz nyújtottak segédkezet. A kommunisták értették hozzá, hogy igazi céljaikat nemzeti jelszavakkal kendőzzék. Sokan megtévedtek, mert azt hitték, amikor segítenek felszámolni és átalakítani mindazt, ami hitük szerint a múlt idejétmúlt szemléletéből, intézményeiből, szellemiségéből a veszített háborút követő összeomlás után megmaradt, nem a Szovjet egyik gyarmatát segítenek építeni, hanem egy új, korszerű demokratikus Magyarországot. Sokan hitték, hogy szabadságharcosok, akik a földkérdés, az igazságos társadalmi teherviselés, a nevelés kérdéseiben most, a háború után, amikor a múlt társadalmi szerkezete az átalakulás korszakába ért, újat és időszertűt alkothatnak. Ocsúdásuk néha tragikus volt, tévedésük néha jövátételten, néha szánalomra méltó. De az ocsúdás és eszmélés pillanata a magyar társadalom egésze számára hamar elkövetkezett. 1947-ben a kommunisták Magyarországon moszkvai parancsra nekiláttak az alkotmányos élet felszámolásának. A nemzet szabad akaratát, szabad választáson kifejezett véleményét a diktatúra meghamisította, majd rövid idő múltával megsemmisítette. Az alkotmányos, demokratikus kormányzat helyébe diktatórikus parancsra báb-kormányt ültettek. A parlamentális élet, a szó nyugati értelmében megszűnt. Maradt helyette egy választási komédiák fügefalevelével álcázott szégyen-parlament, amely semmiféle értelemben nem képviselte többé a népakaratot. Moszkva Magyarországon is, mint mindenütt a vasfüggöny mögött, kezdeti leplező manőverek után, szemérmetlenül megvalósította céljait: Magyarországot szovjet gyarmattá alakította át, a szovjet nehézipar háborús készülődésének egyik műhelyét építette fel itt is. Minden munkaterületen, a társadalmi, az állami, a kultúrellet területén minden intézkedés ezt a célt szolgálta. Azok, akik azt hitték szabadságharcosok, ráébredtek, hogy csak akkor azok, ha minden hitükkel és erejükkel nem a múlt idejétmúlt csökevényei, hanem a jelen kegyetlen rabtartója, a Szovjet terrorja ellen fordulnak. Aki másképpen érzett vagy gondolkozott, rövidesen megtudta, hogy lélekben és magatartásban a céltudatos hazaárulók cinkosa: azokkal szövetekezett, akik Magyarországot a szovjet tagállamság gyarmati szintjére akarták juttatni. Két, legkésőbb három évvel azután, hogy az első vörös járőrök Körösmezőnél átlépték egy ezeréves európai ország határát, a Kárpátok vonalát, ez a tragikus helyzet minden valóságában nyilvánvaló lett a magyarság egésze

3.

Mégis, a „szabadságharcosok”, akik ilyen rövid idő alatt kénytelenek voltak megtudni, hogy amikor segítenek a kommunistáknak „a múltat likvidálni”, a valóságban segédkezet nyújtanak ahhoz, hogy likvidálják a magyar demokráciát: nem adták fel a reményt, hogy ez a tragikus zsákutcába jutott társadalmi és gazdasági, szellemi „szabadságharc” nemcsak a megsemmisülés időszakát hozta el a demokratikus ember, a demokratikus magyar szabadságmozgalom számára, hanem a lehetőséget, hogy egy kiterjesztett, földalatti szabadságmozgalommá alakuljon át, amely most már egyforma társadalmi és szellemi energiával védi a demokratikus átalakulás lehetőségeit a forradalom és az ellenforradalom minden tényleges és lehető válfaja ellen. Minthogy Magyarországon ma is, mint a múltban, a földkérdés, a földreform, a föld birtoklásának és a termelt mezőgazdasági javak szabad értékesítésének kérdése a döntő társadalmi probléma: a parasztság az 1945-ben végrehajtott földreform eredményeit minden módon iparkodott megvédeni a bolsevista államfeudalizmus merényleteitől. Ez a folyamat Kelet-Európában állandósult. De állandósul mindenütt a világban, ahol a parasztság kilép a feudalizmus különféle válfajainak életformájából, Kínában éppen úgy, mint Indiában, vagy máshol a színes világban. A kommunisták taktikája mindenütt azonos: a földreform ígéretével kezdetben a maguk oldalára állítják a nincstelen zsellér parasztság nagy tömegeit, s amikor a földreformot sebtében végrehajtják, megkezdődik a propaganda, majd a terror, hogy a földhöz juttatott zsellérpasztot a kommunista államfeudalizmus kolhozrendszerébe kényszerítsék. Ezzel párhuzamosan harcot hirdetnek a középs- és nagyparasztság, a kulák ellen. Közel negyven éve ez történik a Szovjetunióban, ez következett be Magyarországon, amikor a Vörös Hadsereg bevonult az ország területére, ez történik mindenütt Kelet-Európában, ahol a nagybirtokrendszer nem alakult át időszzerű földreformok segítségével korszerű birtokos rendszerre. Ez történik a Távol-Keleten, ahol a mandarinok, maharadzsaik, törzsfőnökök primitív feudális rendszeréből több, mint egymilliárd színes paraszt lép most át új életformákba, melyek igazi jellegét nehéz nyugati terminológiával megfogalmazni. Történelmi megfigyelők azt hiszik, a mi időnknek, a „hidegháború” korszakának egyik történelmi eseménye annak a „paraszt-világszövetségnek” a kialakulása, amely a regionális federációk felett a színes parasztság ébredő milliárdos tömegei számára kezd alakot kapni a Távol-Keleten. Az emberiség nagyobb fele alkotja ennek a „paraszt-világszövetség”-nek tömegét. A primitív keleti feudalizmusok rendszeréből kilép a kuli, a színes zsellér és új életformát teremt. A kommunisták mindenütt megkísérik, hogy ennek a folyamatnak vámszedői legyenek. A kommunisták által elősegített földreformot aztán követi a bolsevista államfeudalizmus kolhoz-rendszere. Terrorral, engedményekkel, követeléssel és meghátrálással iparkodnak a földhöz jutott kisparasztot a mezőgazdasági államfeudalizmus rendszerébe kényszeríteni. A parasztság hamar felismeri a veszélyt és védekezik, ahogy tud: szabotálással, ősi életformáinak megőrzésével, néha lappangó, néha nyílt lázadásokkal menti a bolsevista feudalizmus elől a földet és a terményt. Védekezése eredményes. Sztálin halála után a szovjet vezetők kénytelenek voltak nyíltan beismerni, hogy a szovjet paraszt, közel négy évtizedes erőszakos „átnevelés” után, nagy többségében elutasítja a kollektív mezőgazdasági kuli-rendszert. S minthogy a szovjetnek ebben az időszakban belső bizonytalansága és külső problémái miatt megerősödésre volt szüksége, a Szovjetunióban meghirdette a mezőgazdasági béke korszakát, a parasztnak iparkodott kedvet csinálni a gazdálkodáshoz, termeléshez, hogy a városi, ipari proletár tömegek számára élelmet tudjon nyújtani, és ezért meghirdette az új fogyasztási cikkek gyártásának korszakát. Kicsiben ez történt Magyarországon is. A parasztság ellenállása ebben az országban erősebb volt, mint akárhol másutt a vasfüggöny mögött. A magyar keleti eredetű fajta, de nem szláv. Lényében, alkatában arisztokrata és filozófus, a magyar paraszt különösen az. Individualista, a kollektív társadalmi és termelési rendszer nem felel meg természetének. A kommunisták ezekben az években nem bírtak a magyar paraszttal. Sztálin halála után a kommunista rendszer Magyarországon is rendkívüli mértékű visszakozásra kényszerült. A vörös kormányzat kijelentette, hogy az erőszakos kolhozosítás nem sikerült, és – legalább papíron – módot nyújtott a parasztnak, hogy a termelőszövetkezeteket saját belátása szerint elhagyja és visszatérjen az egyéni gazdálkodás rendszeréhez. A dolgozó tömegek elfáradtak a vörös cirkusz egyhangú mutatóváltásaitól és több kenyeret, kevesebb cirkuszt követeltek. A paraszt legalább átmeneti időre – amíg a vörös rendszer úgy véli, hogy megint ereje és módja van letörni a paraszti szabadságharcot –, lélegzetvételhez jutott. Őrzi a földet és iparkodik megmenteni maga, családját és a magyar társadalom számára a föld terményeiből a vörös kormányzat harácsolásai elől annyit, amennyit csak lehet. A második világháborút követő, hidegháborúnak nevezett korszak egyik legfontosabb tanulsága – nemcsak a bolsevisták, hanem a szabad világ számára is –, hogy a vörös totalitárius rendszerrel szemben a parasztság eredményesen tudott védekezni.

4.

A világ ez években, egyetlen évtized alatt, az átalakulás olyan korszakába jutott, amelynek következményeit globális viszonylatban nem lehet felmérni. Egy racionális korszak, amikor az emberiség viszonylagosan még kezében tartotta sorsát, véget ért. Az emberiség egésze e tíz évben átlépett az atomkorszakba. A hidrogénbombák vagy más, meghatározhatatlanul pusztító erejű fegyverek titka nem a Nyugat privilégiuma többé. Felelős államférfiak Moszkvában és Washingtonban bejelentették az emberiségnek, hogy az új fegyverek tökéletes pusztítást hozhatnak a küzdőfelek mindegyike, igen, a teljes emberi civilizáció számára. E perspektíván belül mindaz, ami évtized előtt részleges probléma volt, nem vesztette el jelentőségét, de lényegesen megváltozott, értelmet kapott. A vasfüggöny, amely mögött hetven millió európai ember él a szovjet imperializmus rendszerében, az atomkorszakban is valóság. De a válság, amely Kelet és Nyugat sorsát beárnyékolja, túlfeljődött a vasfüggöny problémáján. Mi, akik a magyar mikrokozmosz szemszögéből figyeljük a világhelyzetet, kénytelenek vagyunk tudatosítani, hogy a vasfüggöny felgöngyölése nem lehet többé részletprobléma: a vasfüggöny mögött élő népek sorsa csak a világhkérdések globális rendezésével egyidejűen következhet be. Reményeinket és aggályainkat ennek a felismerésnek szemszögéből kell megszövegeznünk.

A hidegháborús, emigrációs évek tanulsága a vasfüggöny mögül menekült különféle nemzetiségű értelmiségiek számára elsőrendűen az, hogy minden szellemi energiájukkal a Nyugat morális védekezési arcvonalát kell szolgálniok. 1953 áprilisában Eisenhower elnök emlékeztető beszédet mondott, amelynek hitünk szerint nyoma marad a történelemben. Az Egyesült Államok elnöke arról a szükségességről beszélt, amely az atomkorszakban a morális vezetés megszervezésének feladatát minden más feladatnál sürgetőbbnek véli. A pillanatban, amikor a vezető hatalmak számára a kölcsönös, föltétlen pusztulás apokaliptikus réme kísérletekkel bizonyított lehetőség, nyilvánvalóan nem a materiális föltétlen dönti el egyik vagy másik küzdőfél esélyeit, hanem a morális akarat, amelyel a közös, föltétlen pusztulás rémképét elűzi az emberi láthatárról. Nem az a döntő, ki tud még korlátlanabb pusztító fegyvereket teremteni, vagy felraktározni, az sem döntő többé, ki támad előbb? Viszonylagosan gyöngébb hatóerejű atomfegyverek,

ha azokat gátolás nélkül alkalmazták, jövátéhetetlen károkat tehetnek az ellenfélnek, s a megtorlás akármilyen totális, már nem dönti el a küzdelmet, csak betetőzi a kölcsönös pusztulást. Ezt a lehetőséget a hidegháború utolsó időszakában a szovjetblokk vezetői is beismerték. Malenkov hivatalosan bejelentette, hogy az atomháború nemcsak a nyugati civilizáció pusztulását jelentené, hanem a szovjetvilág pusztulását is. A vasfüggöny problémáit kénytelenek vagyunk ma, a megvalósult atomkorszakban ebből a szempontból nézni. Akármilyen feltételezéssel szemléljük is a vasfüggöny mögött élő népek – közöttük elsőrendűen Magyarország sorsát: nyilvánvaló, hogy a kibontakozás a megvalósított hidrogén bombák korszakában nem lehet ugyanaz, mint volt tíz év előtt, mikor az első vörös katona átlépte a Kárpátok vonalát, vagy hét-nyolc év előtt, amikor a Kreml csatlósai és ügynökei segítségével nekikezdett, hogy a vasfüggöny mögött felépítse a fogoly országokban európai limeseit.

A tíz vagy akár nyolc év előtti stratégiai helyzet a Kreml számára éppen úgy, mint a Nyugat számára: preatomisztikus. Ez az egyik tény. A másik, hidegháborús tény, hogy a Kreml az erőszakkal elfoglalt kelet-európai országokban egy nyugatias műveltség ellenállásával találkozott, s az emésztési folyamat ezekben az országokban lassúbb, nehezekebb, mint volt a Szovjetben, vagy mint amilyen a Távol-Keleten. A vasfüggöny mögött menekült értelmiség feladatait kénytelen e két tény egyeztetéséből vizsgálni. Lehet, hogy a világhelyzet tragikus. Lehet, hogy ez a tragikus világhelyzet életrehívja az emberiség önmegóvó erőit. Bizonyos, hogy e végtelenül veszélyes világhelyzeten belül a Kreml a vasfüggöny mögött nem tudott olyan befejezett tényeket teremteni, amilyenekkel számolt, amikor meghirdette a hidegháborút. Ha ez a hidegháborús állapot forró háborúvá alakul át; a Kreml nem számíthat a vasfüggöny mögötti fogoly népek támogatására. Minden híradás bizonyítja, hogy ezek a népek háború esetén a szabotázs, a nyílt és titkos ellenállás minden eszközével a Szovjet ellen fordulnak. Erőszakos biztonsági rendszabályok nem változtatnák meg ezt a helyzetet. Hetven millió embert végülis nem lehet karanténba helyezni, sem kitelepíteni. Ha a Szovjet egy új háború esetében a Vörös Hadsereggel lerohanja Nyugat-Európát, mintegy zálogba veszi a nyugati műveltség kapitálisait – túszként tartja Rómát, Párizst, mind a nyugati városokat –, mert feltételezi, hogy Anglia és Amerika nem folytathatnak atombombaháborút európai kontinentális szövetségeseik nagyvárosai ellen: ez a kétségbeesett hadművelet meghosszabbíthatja a háborút, de nem másítja meg a tény, hogy a Vörös Hadsereg mögött tiltakozó, szabotázásra és ellenállásra hajlamos népek sorakoznak fel akkor is, ha a vasfüggöny a La Manche csatorna, vagy az Atlanti-óceán, vagy a mediterrán partvidék vonaláig terjed ki. A Szovjet kényszerítheti a fogoly népeket, hogy háború esetén rabszolgamunkával növeljék katonai potenciáját, de számolnia kell azzal, hogy ezek a népek menekülésüket, szabadulásukat a Nyugattól várják és potenciálisan már most a Nyugat szövetségesei.

A preatomisztikus világhelyzet az atomkorszakban a fogoly államok területén azzal a következménnyel járt, hogy a Szovjet gazdasági zsákutcába jutott a kizsákmányolt területeken, a lakosság lappangó és nyílt ellenszenvét idézte fel, megbízhatatlanságot váltott ki a fogoly országok lakosságában, s háború esetén éppen olyan kevéssé számíthat e stratégiai és ipari kapacitás szempontjából rendkívül fontos területek segítségére, mint ahogy már most békében kénytelen az – időszakos – visszakozás jeleivel felelni a növekvő elégedetlenségre. Mindez persze nem jelenti a feltevést, hogy a Szovjet önként, történelmien döntő kényszerűség nélkül hajlandó lenne a hidegháború során feladni uralmát e területek felett, melyek ilyen elégedetlen és megbízhatatlan állapotban is felbecsülhetetlen értéket jelentenek számára: mezőgazdasági és ipari kincseket, s minden anyagi zsákmánynál értékesebb emberi segéderőt, egy fejlettebb műveltség, tökéletesebb technikai civilizáció szakembereinek még szabotálás és ellenállás alakjában, csökkentett teljesítményben is nagy jelentőségű segítségét. A feltevések között, melyek *hic* – atomháború, *hoc* – időtlenül állandósult hidegháború végletei között emlelik a jövőt, kénytelenek vagyunk a harmadik lehetőséggel számolni: azzal, hogy az emberiség a hidrogénbombák korszakában elutasítja a háborús megoldást, s Kelet és Nyugat között következik egy korszak, amikor a Szovjet gazdasági érdekei, legalábbis a nyugati limesek arcvonalán, változást idézhetnek elő a fogoly népek és a Szovjetunió viszonyában. Számolnunk kell a lehetőséggel, hogy a német kérdés, amely potenciálisan döntő kérdés Európában, az új korszakban önállósodik és egyféle megoldáshoz jut el. Egy ilyen változás természetesen magával vonzaná a vasfüggöny mögötti népek sorsának alakulását is. Számolnunk kell azzal, hogy a hidegháború mai formájában nem tarthat örökké és remélnünk kell, hogy a változást nem a forró háború hozza el, amely megsemmisítené az ismert emberi világot, hanem a népek feltörő, ellenállhatatlan szabadságvágya. Így lesz-e, nem tudjuk. De ezt kell remélnünk, s a vasfüggöny mögött menekült értelmiség számára ez a remény megszbja a feladatkört, amelyért dolgoznia kell a szabad világban.

5.

Tíz év a történelem számára rövid idő. De a tíz évben, amely eltelt, a világvég, s azon belül Magyarország helyzete két vonatkozásban gyökeresen megváltozott. Világviszonylatban számolnunk kell vele, hogy az atomkorszakban hazánk történelmi helyzete éppen úgy megváltozott, mint minden más kis- és középhatalom helyzete. A hidrogénbomba-robbanások apokaliptikus fényében nemcsak szigetek omlanak szét porrá az óceánban, hanem történelmi fogalmak is. Az „állam”, a „nemzet”, a „szövetségi rendszer”, ezek a történelmi fogalmak az atomkorszakban értelmüket változtatják. 1954. március elsején, amikor a Csendes-óceán térségei felett felrobbant egy mesterséges energia, amely – Eisenhower elnök szavai szerint – méreteiben és kihatásaiban „meglepte a tudósokat”, akik ezt a robbanást előkészítették és végrehajtották, az emberiség sorsának küszöbére lépett. A küszöbön innen van egy világvég, amelyben a preatomisztikus történelmi fogalmak átalakulóban vannak. A küszöbön túl a titok van: a teljes pusztulás titka, vagy a föltétlen béke, az új, hosszú, soha nem sejtett emberi prosperitás korszakának titka.

E világhelyzeten belül nem tehetünk mást, mint bízunk az emberi szellem önmegóvó erejében, bízunk abban, hogy az atomkorszak nem destruktív, hanem konstruktív értelemben hoz megoldást az emberiség számára. De a valóságról, hogy ezt a megoldást olyan energiaforrások jelentik, amelyek a preatomisztikus világvéget föltétlenül megmászják, soha nem szabad elfeledkeznünk, legkevésbé, amikor hazánk sorsának kibontakozását vizsgáljuk. Becses fogalmak, melyek egy dunatáji nemzet számára évezreden át erőforrást jelentettek, egy atomkorszakban nevelkedett gyermek számára valószínűleg nem azonos értelműek. A „szentistváni állameszme”, vagy akár a „dunai konföderáció” tíz év előtt még eleven valóságot jelenthettek egy felnőtt ember elképzelésében. Ugyanezek a fogalmak ma új értékelést követelnek. Meg kell végre tudnunk, magunk és a világ számára, mi az, ami most már a megvalósult atomkorszakban a nemzetek számára nem „atomizálódott”?

Bizonyos, hogy a kis nemzetek virtuális jelentősége nem csökkent az atomkorszakban sem, de bizonyos, hogy szereplehetőségük az új világban megváltozott. Határkérdések, etnikai problémák, kis népek közötti tíz-húsz év előtti fájdalmas félreértések: mindez egyféle valóság ma is, de e problémákon túl e népek összessége számára, Európa keleti térségében új feladatokat rajzolt fel az idő a történelmi látóhatárra. Az új korszakban bizonyosan nem „atomizálódott” a magyar nyelv, a magyar műveltség. A nagyobb gazdasági, politikai egységek kialakulásának korszakában nem „atomizálódott” a kis népek egyéniségének jelentősége. A magyar irodalom, zene és művészet tudósainak képzettsége és alkotószelleme, társadalmunk átalakuló életformái, mindez „valóság”. De még egy ilyen valósággal kell szembenézni az atomkorszakban Magyarországon: az 1945-ös földreform, amelyet a bolsevisták az ismert példa

szerint, a maguk uralmának kezdeti idejében mézes madzagnak szántak, hogy a zsellérparasztot a maguk oldalára állítva megsemmisítsék a régi nagy és középbirtokosi rendszert, mélyen és alapvetően megváltoztatta Magyarország társadalmi szerkezetét. A magyar közmondás, amely szerint „akié a föld, azé az ország”, ezekben az években új társadalmi valóságot jelentett. A régi nagy- és középbirtokos osztály kezéről az orosz megszállók által erőszakosan elrendelt földreform következtében az ország a dolgozó parasztság kezébe került. A „kuláküldözések”, a kisbirtokos parasztság önvédelmi harca a földreformot követő kolhozosítás ellen, a szövetkezeti termelés néhol részbeni, néhol teljes csődje: mindez nem változtat az alapvető tényen, hogy a dolgozó magyar parasztság birtokába vette a régi tulajdonosok, a nagy- és középbirtokrendszer birtokosaitól a földbirtokot. Akik szemtanúi voltak, 1945-47 között milyen körülmények között történt ez a birtokbavétel, a sok visszasság, helyi igazságtalanságok láttán is meggyőződtek arról, hogy a földhöz juttatott parasztság ezt a földet tulajdonának tekinti, melyet senkinek nem hajlandó visszaadni: a régi birtokosoknak éppen olyan kevésbé, mint ahogy nem hajlandó a földkérdésben az államfeudalizmus kommunista jelmezben jelentkező, kolhozba terelő ügynökeinek engedményeket tenni. Ha igaz, hogy „akié a föld, azé az ország” – s magyar vonatkozásban ez az alapvető társadalmi igazságok egyike –, a jelenben, mint a jövőben számolni kell egy döntő tényezővel: a birtokos magyar parasztsággal. Hogyan alakul a földbirtok sorsa Magyarországon a kommunista világban, megtűrik-e és meddig tűrik el a kommunisták, hogy a parasztság elhagyja a termelőség-szövetkezeteket és önállóan gazdálkodik, versenyképes lesz-e az önállóan gazdálkodó kisbirtokos a kommunisták gazdaságpolitikájával szemben? – ez a jelen nagy kérdése. A jövő kérdése, hogyan alakul egy szabad világban a hazai földkérdés, az egyéni és a szövetkezeti gazdálkodás milyen képleteket választ vidékenként és általánosságban? – ez a másik, a jelen időben megválaszolhatatlan kérdés. De biztos az, hogy a földkérdés úgy a mai, a kommunisták által megszállott, mint a jövőbeli, felszabadult Magyarországon egyértelmű a nemzet társadalmi egyensúlyának kérdésével.

6.

Amikor tehát a hazáról elmenekült értelmiségi a szabad világ madártávlatából vizsgálja hazája sorskérdéseit, két sarkalatos igazságot lát. Az egyik: hazájának új, történelmi helyzete egy korszakban, amikor a térképet már nem politikusok rajzolják, hanem az atomenergia által teremtett új világkép technikusai. A másik: hazájának belső helyzete, ahol a kommunista megszállással egyidőben bekövetkezett egy nagy társadalmi változás, amely egyszerre felel a múltra és a jelenre: a nagybirtokrendszer megszűntével keletkezett új társadalmi szerkezet.

Tíz év előtt, amikor az első vörös katona Körösmezőnél átlépte az országhatárt, senki nem álmodott erről a változásról. Feltehető, hogy a szovjet vezetők ebben az időben maguk sem ismerték pontosan a lehetőségeket, melyeket az elkövetkező években aztán mohón kihasználtak. Noha a megszállott Magyarországon, a Vörös Hadsereg szuronyainak oltalma alatt tökéletes biztonságban érezhették magukat, politikai vonalvezetésük 1947-48-ig feltűnően óvatos és bizonytalan volt. Kénytelenek voltak titkos választásokat engedélyezni, melyek eredménye döntő többséggel elítélte a kommunista terveket; később nemzetközi vonatkozásban visszakoztak a berlini légihíd, a görög polgárháború arcvonalán, s nem mertek végső döntést provokálni, amikor Koreában a szabad világ minden következménnyel tiltakozott az agresszív kommunista támadás ellen. A kommunista vonalvezetésnek ez a belső bizonytalansága 1948 őszeig tartott. A Rajk-perrel, tehát a Tito által teremtett helyzet összefüggéseivel egyidőben indult meg az a leplezetlen imperialista, kommunista hadviselési módszer, amely a magyar társadalom minden rétegének ellenállását felmorzsolni, és a gyarmati területek részére kidolgozott kommunista rendszert Magyarországon is megvalósítani igyekezett.

Ebben a tíz évben a Nyugat felismerte a kommunista szándékok valóságát és minden arcvonalon megkezdte a védekezés felépítését. A Nyugatra menekült értelmiség, így a magyar is, részt kért ebből a harcból. Amerika megadta a módot arra, hogy a rab népek szabad földre jutott értelmisége a meghirdetett szabadságharc fegyvertársa lehessen. A Szabad Európa Bizottság, amelyet amerikai magánszemélyek áldozatkészsége hívott életre, különféle szellemi munkaterületen alkalmat nyújtott a rab országok szabad földre menekült értelmiségének, hogy hazájuk felszabadítása, a rab népek felvilágosítása, az ellenállás szellemének elevenen tartása és az igazság bizonyításának állandósult szolgálata érdekében részt vegyenek a szabad népek védekező és felszabadító célzatú törekvéseiben. Ennek a közös munkának egyik legfontosabb arcvonala a rádió volt. A hivatalos rádiószervek mellett megszólalt az éterben a Szabad Európa Rádió hangjele, amely a rab népek számára nemzeti nyelven hirdette meg a szabad világ szolidaritásának, a tárgyilagos és igaz hírszolgálatnak, a kommunizmus elleni védekezésnek ígéit. Egyféle Szellemi Idegenlégió alakult, melynek tagjai önkéntes szellemi harcosok, akik láthatatlan rohamcsapatok alakjában portyáznak az éterben és gyanútlan pontokon csapnak le az ellenségre. E szabad rádióadások, e szellemi idegenlégió segítő, buzdító, az ellenállás szellemét serkentő a közös védekezésben, melyet a szabad világ az erőszakos támadó ellen folytat, gyakorlati segítséget nyújtó szerepét teljes jelentőségében még nem lehet felmérni. Akik ebből a munkából részt vállaltak, nem ítélnék a munka eredményeiről, ahogy a katona ütközet közben nem tudja megítélni a harc végső kimenetelét. De ütközet közben is lehet harcmódot tanulni, nemcsak a kadettiskolában.

Ez az ütközet az éterben, a szabad világ és a fogoly országok légi terében, a Szabad Európa Rádió szellemi fegyvereivel három éve tart. Három éve, nappal és éjjel, a korszerű rádiótechnika és a korszerű szellemi hadviselés minden eszközével iparkodik eljuttatni ez a rádiós munka a fogoly népekhez a szabad világ híreit, véleményét, eseményeinek értékelését. Azok a vasfüggöny mögött menekült szellemi emberek, akik hazájuk felvilágosítását és felszabadítását akarták a szabad világban szolgálni, ennek a rádióknak segítségével valóságos fegyvert kaptak kezükbe. A szellemi munka, amelyet idegenben, idegen nyelven, a szabad népek világában nyújtott más munkaterületeken végezhetnek, öregbítheti hazájuk szellemiségének hírét a világban, s egyszer hasznos lehet az otthoniak számára is. De a közvetlen, gyakorlati értékű felszabadító munka lehetőségét ez a rádió nyújtotta. Ütközet közben az időt nem lehet zseboráival mérni. Három év a számkivetettségben már jelentős idő. Mindenesetre elég jelentős ahhoz, hogy megkíséréljük a számvetést, mit végeztünk e három évben és helyesen, vagy hibásan dolgoztunk-e? Ezt a rövid számvetést kísérlem meg itt.

7.

E három évben, a rádiós felvilágosító munka közben, mindenekelőtt meg kellett tudni, mi az, amit a vasfüggöny mögött a magyarság e rádiótól hallani szeretne? Aztán ki kellett tapogatni, mi az, amit egészen biztosan nem szeretne hallani? Számot kellett vetni azzal a gyakorlatban, jóhiszeműen mit nyújthatunk az otthoni hallgatóknak? És meg kell mérni időről-időre, helyes-e a rádió harcmóddora, van-e gyakorlati értéke ennek a munkának?

Az utolsó kérdésre igennel lehet felelni. A rádiós munka abban az értelemben, ahogy a Szabad Európa Rádiója ezt megvalósította,

hasznos és eredményes. Minden hír megerősíti a feltevést, hogy a Szabad Európa Rádió fokozta a fogoly népek ellenállási készségét. A vasfüggöny mögött a kommunistákban és társutasaikkban zavart és bizonytalanságot keltett. A vörös kormányzatokat sok kérdésben, sok vonatkozásban, többször visszakozerásra kényszerítette. Fenntartotta a szellemi összeköttetést a Nyugat és a kelet-európai fogolynépek szellemisége között. Nappal és éjjel módja volt hetvenmillió embernek arra, hogy nemzeti nyelven megtudja, mi történik a világban, miről hazudnak a lokális vörös kormányzatok, mit terveznek a szabad népek és mit tervez Moszkva? Akármilyen céltudatosan iparkodott is zavarni a vasfüggöny mögötti rádiószervezet a Szabad Magyarország Hangját: egy fejlettebb technika, a szervezet áldozatkészen felépített hírsugárzó hálózata három éve nappal és éjjel el tudta juttatni a rádió hangját a magyar falvakba és városokba. Ennek a ténynek igazi kihatásait ma még nem lehet teljes jelentőségükben lemérni. De maga a tény, hogy a Szabad Európa Rádiója három éve a vasfüggöny mögött a legtöbbet hallgatott külföldi rádióállomások egyike, rendkívül jelentős.

Azok az írók, újságírók, technikusok, szakemberek, akik erre a munkára vállalkoztak a hidegháború e három esztendejében, munka közben feltehetően sokat tanultak. Kelet és Nyugat nagy világnézeti és hatalmi ütközetében, s egy sorsforduló időszakában, amikor az emberiség egésze átlépett az atomkorszakba, a szakmának és a fogalmaknak más értékük is van, mint szótári értelmezésük. E sorok írója, mint sokan szellemi bajtársai a szabad földön közel három éve hétről hétre odaáll a hangszóró elé, hogy a Szabad Európa Rádiója hangszóróin át honfitársaihoz beszéljen. Három éve, hétről hétre sokan úgy érezzük, hogy ez a munka számunkra soha nem tud „rutinmunka” lenni. Az események feladják az időszerű témát, a világhelyzet, vagy a sajátos magyar helyzet megszabja, mi a mondanivaló, a rádióelőadás módja feltételez bizonyos műfaji elhatároltságot. Mégis, mikor a „stand by”jele megvilágosodik a stúdió falán, az előadó még mindig úgy érzi, e pillanatban egy ütközet kezdődött el az éterben, egyféle különös légi párbaj, amelyben nemcsak sebeket lehet adni és kapni, hanem sajátos, valóban „messzehordó” fegyverrel lehet harcolni az ellenség ellen és olyan helyre lehet irányítani a célzást, ahol az ellenfél nem tudja védeni magát. Ebben a lehetőségben van veszély is. A nagy lehetőség csábít, hogy bátrabban éljünk ennek a szellemi, éterbeli partizánharcnak esélyeivel, mint a reguláris harcos, aki egyféle hivatalos stratégia előírásai szerint köteles harcolni. De éppen mert a Szabad Európa Rádió áldozatkész amerikai magánszemélyek által életrehívott vállalkozás; a vezetők és munkatársak lelkiismereti meggyőződésén kívül semmiféle hivatalos, hidegháborús stratégia nem korlátozza ezt a harcmodort. Ez a szabadság módot ad arra, hogy azok, akik a rádió hangszóróin át fenntartják az összeköttetést az otthon és a szabad világ között, közvetlenebbül, személyesebben szólíthassák meg az otthoniakat, mint a hivatalos rádiók. A Szabad Magyarország Hangja a valóságban nem is ritkán „személytől személyhez” beszél. Ez a lehetőség fokozza a program hatékonyságát, de fokozza az előadók felelősségét is.

Ez a felelősség többrétű. Ezek a sorok nem kívánnak a Szabad Európa Rádió műsorának bírálata lenni, csak számadás, mi az, amit személyesen, a rádiós munka közben, három éven át, feltehetően többen tapasztaltak. Az első feladat, a témaválasztás, rendkívül nehéz: az előadónak tisztában kell lennie azzal, mit hajlandók az otthoniak meghallgatni? Minthogy a műsort a kommunisták technikai eszközökkel jelentősen és állandóan, ha nem is eredményesen, zavarják, s a hidegháborúban a külföldi magyaryelvű szabad rádiók műsorának hallgatása a kommunista rendőrvilágban bizonyos veszélyekkel járhat a hazai rádióhallgatóra, mindig meg kell fontolnunk, tudunk-e olyasmiről beszélni, aminek meghallgatása a hazai rádióhallgatók számára megéri, hogy időt és biztonságot áldozzanak? E három évben nyilvánvaló lett, hogy az otthoniak a szabad világ rádióitól, így elsősorban a Szabad Magyarország Hangjától *híreket akarnak hallani*. Hírek, új hírek, a szabad világ megbízható hírei, ez az, amire otthon elsősorban kíváncsiak az emberek. Mindenekelőtt a napi események, de ezen túl megbízható híradás arról, mi történik a vasfüggönyön túl a szabad emberek világában? Miben reménykednek ma Nyugaton az emberek, mitől félnek, mire készülnek megbízható híradások alapján, a közvetlen jövőben a kommunisták, milyen válaszra készül a Nyugat? A hírszolgálat a hidegháborús rádiós munka egyik fontos, talán legfontosabb fegyverneme.

De hírekkel nem lehet kitölteni többórás műsorokat. Következik a hírek értékelése, a hozzászólás, az előadás. Ez az a feladatkör, amelyhez nem elég az értesültség. Az író és az újságíró különös képessége szükséges ahhoz, hogy az időszerű eseményekből a maga sajátos teleszkópjaival, szellemi radarjával kitapogassa, mi az, amiről az otthoniak véleményt akarnak hallani? A nagy távolságon át, a vasfüggöny mesterséges hangfogóján át ez nehéz feladat. Valószínű, hogy az előadó legtöbbször „másról beszél”, mint amit az otthoniak abban az órában, abban a pillanatban hallani akarnak. Ha nem kelt csalódást, ezt csak annak köszönheti, hogy az emberek éhsége új hírek, szabad vélemény iránt a vasfüggöny mögött rendkívüli és állandó. A hároméves rádiós munka tapasztalatai meggyőzték az írókat és az újságírókat arról, hogy a hazai hallgatók közömbösebbek általánosságok, ígéretések iránt, tényeket akarnak hallani, vagy olyan hírmagyarázatokat, amelyek elindítják az otthoniak eszméletében a gyakorlati tervezgetés gondolkodókörét. Ez a „tervezgetés” mindig a szabadulással kapcsolatos. A rádió nem ígérhet felelőtlen szabadulási terveket vagy időpontokat, még sokkal kevésbé bízathat ugyancsak felelőtlen és veszélyes ellenállási cselekményekre. Fel kell tételeznünk, hogy az otthoniakban mindig marad egyféle hiányérzet, amikor lezárják a rádiót. Amit hallani akartak – a biztatást, hogy a szabadulás kézzelfogható közelben van –, nem hallhatták. Amit hallottak, állandóan a szabadulás reményét sugározza, de nem ígér többet, mint amire a pillanat az előadót feljogosítja. Ezzel a hiányérzettel állandóan számolnunk kell, amikor odaállunk a hangszóró elé.

Ezt a hiányérzetet részben mégis el lehet oszlatni. Mert az éhség és a szomjúság, amellyel a hazai hallgatók a rádió szellemi táplálékát várják, nemcsak a napi hírektől csillapodik. Nyolc éve, hogy a szovjet imperializmus birtokába vette nyugati határain a fogoly országokat. Ebben a nyolc évben – az első négy esztendőben – a vasfüggöny még likacsosabb volt, s a réseken áthallatszott a Nyugat véleménye. Az utolsó években, amikor ezt a véleményt úgyszólván már csak a rádiók sugározzák haza, az emberek egy hang- és értelemszűkítő kommunista propaganda sikeitjeivé és szellemi rokkantjaivá változtak volna át, ha a rádiók a szabad világból nem továbbítják feléjük a Nyugat gondolatvilágának új és új ötleteit. Aki a szabad rádió hullámhosszán át ma hazafelé beszél, tudja és érzi: a kézzelfogható, megbízható napi hírek mellett az emberek odahaza várják a *megnyugtatást, hogy szellemileg tagjai még annak a nyugati kultúrközösségnek*, melynek ezredéve hasznos és megbecsült tagjai voltak? A különféle tárgykörökön túl ez a legerősebb kapocs, amely – meggyőződésünk szerint – a hidegháborúnak ebben a korszakában a vasfüggöny mögötti hallgatót a szabad rádióhoz kapcsolja. A híreken túl, melyek a világhelyzet, vagy a sajátos magyar helyzet pillanatnyi alakulásáról tárgyilagosan tájékoztatják, a bírálaton és hírmagyarázaton túl, mellyel az egyes előadók megvilágítják a világbeli és otthoni eseményeket, a reménység élesztésén túl, ez a legfontosabb kapcsok egyike: hetven millió ember, akiket egy erőszakos keleti imperializmus katonai karhatalommal és egy preatomisztikusan túlhaladott forradalmi ideológiával le akar szakítani a nyugati életformák sorsközösségével, minden idegével, eszméletének minden akaratával ragaszkodik nyugati szerepéhez. A nyugati rádiók, így elsőrendűen a Szabad Európa Rádió nem-hivatalos, de antúl személyesebb, közvetlenebb szava megnyugtatja, hogy ez a kultúrközösség minden szellemi erejével hívja őt, vigyáz reá, nem engedte át ezt a nagy európai társadalmat a keleti térfogat megsemmisítő szándékainak. A szolidaritás a legnagyobb gyógyerő. A kis, fogoly népeknek minden nap, minden órában érezniök kell, hogy történelmi, társadalmi sorsuk, műveltségük a Nyugat szolidaritásának védelme alatt van.

Nem könnyű feladat három éven át, hétről hétre egy nemzethez beszélni, amely nem felel. Legalább is, nem felel közvetlenül. A menekültek előadásából kibontakozik a rádiós munkának egyféle hazai visszhangja, de ez a visszhang feltehetően töredékes. Azok az írók, újságírók, akik 1945 előtt, vagy után elhagyták az országot, az örök változatlan haza eszményén túl őriznek eszméletükben egyféle változási képletet – emlékeznek arra, hogy a haza, melyet önként, vagy szükségességből, önkéntelen elhagytak 1944-ben vagy 1947-ben ilyen és olyan volt. S valószínű, hogy ez a kép éles és pontos, megfelelő láttelet arról a pillanatról, amikor a hazájából eltávozott író, vagy újságíró utolszor pillantott vissza, lélekben vagy a valóságban, a határról. De nem biztos, hogy a haza ma is „olyan”, mint ahogy az emlékkép – valamely közeli, de elmúlt évszám kaleidoszkópja –, a rögzített láttelet mutatja.

Nem biztos, mert átléptünk ez években az atomkorszakba. Nem biztos mert a történelem menete hihetetlenül meggyorsult. A történelem az őskorban gyalog járt, aztán lovon vágtatott, aztán szekéren gurult, majd gyorsult a sebesség, s a közlekedést új energiák lendítették. Ma az atomerő mozgatja a történelmet. Kilenc év előtt robbant fel az első atombomba, s ebben a kilenc évben a világ egyik legnagyobb hatalmának, az Egyesült Államoknak stratégiai helyzete olyan alapvetően megváltozott, mint soha még azelőtt egy hatalom helyzete a történelemben. Eppen így változott minden nép, minden hatalom biztonságának, stratégiájának értéke a földgolyón. Ebben a kilenc évben Magyarországon a kommunisták erőszakkal iparkodtak felépíteni egy bolsevista rendőrállamot, s ez a kísérlet a magyar társadalom mindenre elszánt, döntő jelentőségű ellenállásába ütközött. Ennek az ellenállásnak következményeit a kommunisták kénytelenek voltak Sztálin halála után levonni, s Magyarországon, ahol a jelek szerint az ellenállás – éppen a földhöz juttatott, s földjétől és annak terményeitől megválni nem hajlandó parasztság magatartása miatt elszántabb volt, mint akárhol másutt a fogoly országokban, a kommunisták fokozottabb mértékben vonták le a következtetést, mint máshol. Ez kétségtelenül megtörtént a hidegháborús, kezdeti atomkorszakban Magyarországon. De ezen túl is „történt valami”: s aki ez évek valamely elmúlt, rögzített kilátási pontjáról szemléli a magyarországi eseményeket, kénytelen nagy élességre és pontosságra állítani be a megfigyelő messzelátót, ha a valóságot akarja látni.

Aki ma a szabad világban a rádió hangszórója elé áll, hogy a fogoly országok társadalmához beszéljen, hall egy hangot – a szabadulás vágyának félreérthetetlen hangját. Ez megszabja mondanivalóinak szellemét is, lehetőségét is. De ezen felül sokmindent hall, ami odaát, a vasfüggöny mögött, feltehetően ugyancsak valóság. Amit nem „hall” ilyen élesen, az *új nemzedék, az ifjúság hangja*. Aztán nem hallja megbízhatóan, inkább csak titkos jelbeszédéből találja ki az írók, az értelmiségiek véleményét. Élesen hallja a társadalmi osztályok, a sarcolt és megkínzott parasztság, kényszermunkára fogott, kiuzsározott munkásság, a fehérre véreztetett, körülfenyegtetett és körülcsábított értelmiség tiltakozásának és elégedetlenségének hangját. De nem hallja ilyen pontosan, mi történt ez években a szellemi vezető réteg öntudatában? Hogyan látják Keletet és Nyugatot az új, fiatalabb értelmiségi korosztályok, milyen társadalmi megoldást kívánnak, ha szabad választások következnek el és a nép titkosan, alkotmányosan kinyilváníthatja akarátát? Mit akarnak megtartani a történelmi múltból, mit akarnak átalakítani és konzerválni a hidegháborús évek, a kommunista uralom idejének kísérleteiből? Aki a szabad világból hazafelé beszél ma, a nagy távolságon át, a lélek hangérzékeny membránján át állandóan hallja ezeket a néma kérdéseket.

De ennek a nagyfontosságú rádiós munkának nemcsak pszichológiai, hidegháborús stratégiai értéke van. Egy technikai lehetőség először ad módot arra, hogy nagy európai közösségek egy barbár támadás ostromzárának ideje alatt állandó kapcsolatot tartsanak fenn a szövetségeseikkel, tehát a Nyugattal, melytől szabadulásukat remélik, de módja van arra is, hogy az ostromzár ideje alatt egyidejűen lemérje európai helyzetét. Európa keleti peremén régi kultúrközösségek ennek a fájdalmas vizsgának tételeit most mindennapos gyakorlatban ellenőrzik. Mit jelentenek a népek számára ezek a fogalmak: „Kelet” és „Nyugat”? Csak a tragikus lehetőséget, hogy a nagyhatalmi sorsfordulatokkal együtt mozog a sorsuk, *s felváltva hol a Kelet, hol a Nyugat limesterületei?* Nincse más, történelmi értelemben tartósabb, messzebszűgárzó feladat e népek számára, amelyek a nyugati kultúrkörök műveltségében nevelkedtek évezreden át, de most, az atomkorszakban megszűnt az a történelmi „limes szerep”, amely az elmúlt évezredben Kelet felé elhárítva determinálta magatartásunkat, s egy új szereplehetőség bontakozik ki számunkra, *a Kelet felé sugárzó nyugati kultúrmisszió szerepe?* A szabad rádiók, amikor nemcsak a híreket, hanem az eleven, vitatkozó, kísérletező nyugati műveltség vitaanyagát sugározzák a vasfüggöny mögé, történelmi szerepre vállalkoznak. A vasfüggöny dacára, először a történelemben, mód van arra, hogy a Nyugat gondolatvilága behatoljon a Kelet gondolatvilágába és elindítsa ott a kétely, az ellenőrzés folyamatait. Ne felejtjük el, hogy „Kelet” nem kezdődik a Kárpátoknál, és nem végződik az Uralnál. Az atomkorszakban ez az égtáji megjelölés már inkább spirituális, mint földrajzi.

A menekült értelmiség a szabad rádiók segítségével olyan feladathoz jutott, amelynek a hidegháborús, stratégiai napi tennivalóikon túl történelmi távlata is van. Elsőrendű tennivaló a vasfüggöny mögötti népeket meggyőzni arról, hogy a Nyugat soha nem mond le róluk, nem adja át sorsukat a keleti imperializmus erőszakos hódításának. Elsőrendű tennivaló gyakorlati tanácsokkal fokozni a fogoly népek ellenállási készségét, elevenen tartani a reményt, hogy a világhelyzetben belül az ő sorsuk egyértelmű Európa, az egész szabad világ sorsával. Elsőrendű feladat zavart és bizonytalanságot kelteni a kommunisták és társutasaik soraiban, meggyőzni az ingadozókat, hogy még semmi nem dőlt el véglegesen, s bölcsen cselekszik, aki a lehetőségeken belül gyöngíti a közös ellenséget, a Kreml törzsfőnökeinek vetélkedő clan-jait, akik nem ismernek kegyelmet cinkosaik számára sem. Elsőrendű feladat meggyőzni a tájékozatlan tömegeket arról, hogy az a „forradalmi optimizmus”, amelyre Lenin felépítette a bolsevizmus világuralmi terveit, az atomkorszakban a múlté. Leleplezni a kommunisták taktikázó, halogató, kitérő, időt és hangulatot nyerni akaró manővereit, amilyenekkel most, Sztálin halála után, tehát a „pesszimista korszakban”, amikor nem hisznek többé a bolsevik forradalmi ideológia győzelmében, hangulatot iparkodnak kelteni a vasfüggöny mögött a fogoly népekben, amíg eléggé megerősödnek, hogy nyers erőszakkal valósítsák meg azt, amire forradalmi taktikával képtelenek voltak. Elsőrendű feladat rendszeresen megmutatni, hogyan élte túl magát ez a forradalmi taktika. Lenin még úgy képzelte, előre küldi a világba a kommunista világnézet járőreit, s ha ezek ideológiai fegyverekkel társadalmi forradalmat idéznek fel, követi az ideológust a karhatalom, amely megszilárdítja a forradalmi rendszert. Sztálin már pesszimista volt, mindenütt előre küldte a szuronyokat, s a Vörös Hadsereg nyomában érkezett meg aztán az ideológia. Elsőrendű feladat bizonyítani, hogy a kommunista és társadalmi rend minden munkaterületen, így elsősorban a gazdasági többtermelés arcvonalán, módszereiben és eredményeiben elmarad a szabad világ gazdasági és társadalmi rendszerei mögött. Elsőrendű feladat bizonyítani, hogy az a kapitalizmus, amelyre Marx száz év előtt felépítette elméletét, tökéletesen átalakult Nyugaton; a szociális, embervédő társadalmi rendszerek olyan kísérletei alakultak ki helyette, melyek gyakorlati eredményei osztályharc nélkül,

szocialista szempontból is meghaladják a bolsevizmus kísérletének eredményeit, amelyek a valóságban statisztikai ügyeskedéssel kendőzött féleredmények, vagy éppen fiaskók voltak. Feladat, megbízható, bizonyított alakzatban felmutatni a vasfüggöny mögötti népeknek, *így elsősorúan az ifjúságnak, hogy mindaz, amit a szovjet rendszer erőszakolt munkamódszerekkel megvalósít, más gazdasági és társadalmi rendszerekben éppen úgy megvalósult*, de ezekben a rendszerekben az így elért életszintért nem kellett nemzedékek kényszermunkájának árával fizetni. Elsősorú feladat nap mint nap bizonyítani, hogy a munkanélküliség, betegség, öregség társadalmi nyavalyáit más rendszerek is le tudják küzdeni.

A hidegháborús lélektani hadviselés e feladatokat önként adja fel. Amit a hétköznapi témaköre nem mutat mindig, de ami a múlt idővel szerzett tapasztalatunk szerint a fogoly országok társadalmainak bizalmát, szabadulási és ellenállási magatartását fokozó mindennapos rádió-munkán túl elsősorú, történelmi jelentőségű feladata a szabad földre menekült kelet-európai értelmiségnek, az más is, több is. Módot kell találni arra, hogy írók, tudósok, tehát morális hitellel és megfelelő ismeretekkel és képességekkel megáldott emberek megteremtsék a vasfüggönyön át az a bizalmi légkört a rab országok ifjúságában, mely lehetőséget ad arra, hogy Kelet és Nyugat között az antitézisek fölött szintézis épüljön fel. *Bizalmat kell kelteni a fogoly országok ifjúságában, hogy a Nyugat nem egy özönvíz előtti kapitalizmus és feudalizmus fellegvára, ahogy ezt a bolsevista nevelés hirdeti*, hanem a társadalmi fejlődésnek, a társadalmi kiegyenlítődéssnek, az embervédelemnek utolsó, valóságos bástyája egy idejétmúlt osztályharcos világnézet keleti rohamcsapataival szemben.

10.

Ez a mérkőzés Kelet és Nyugat között nem a térben dől el, hanem az időben. Akik a világhelyzetet tárgyilagosan figyelik és értékelik, minduntalan felvetik a kérdést, kinek dolgozik az idő? Lehet, hogy azoknak van igazuk, akik a kérdést ebben az alakjában dialektikusan helytelennek tartják. Az idő annak dolgozik, aki hajlandó minden következménnyel fegyvertársának tekinteni az időt, aki kihasználja és megmunkálja az időt.

De az Idő mindenekelőtt az ifjúság fegyvertársa. Függetlenül attól, milyen földrészen, milyen nevelési rendszerben, milyen társadalmi helyzetben fiatal valaki: mindaz, ami ma Keletet és Nyugatot antitézisben elválasztja, vagy a szintézis lehetőségében közös sorsba fonja, azok számára lesz valóság az Időben, akik ma fiatalok. Ha túlnézünk a „bolsevizmus” és „nembolsevizmus” időszerű vitaanyagán, a mi korunk legnagyobb értelmét az atomenergia felfedezésében látjuk. De az atomerő csak azok számára lesz valóban „korszak”, tehát életforma, akik ma egészen fiatalok. Akik ma felnőttek, az atomban fenyegetést látnak, vagy ígéretet. Nem valószínű, hogy az „atomkorszak” életformaszerű alakot ölthet emberek számára, kik a férfikor küszöbén állottak, harminc évesek voltak, amikor az első atombomba felrobbant. Ennek a sorsfordulatnak végső, jó és rossz következményeit, feltehetően csak azok tudják leméni, akik a kísérletező korszak után már élni kezdenek az atomenergia világlehetőségeivel, – élni kezdenek egy világképben, amely még nem a miénk, mert a mi nemzedékünk csak a feltételeit teremtette meg ennek az új világképnek.

Ez az ifjúság tele van várakozással. Ez a várakozás jogosult, mert soha az ember olyan szívdobogató reménykedéssel és félelemmel nem pillantott még az emberiség egészének sorstávlatai felé, mint e pillanatokban. A vasfüggöny mögötti ifjúság lelkiállapotáról és magatartásáról a szabad világ megfigyelői most már képet alkotnak. Ez a kép nem olyan aggasztó, mint ahogy sokan tartottak tőle. A keleti szocializmus a jelek szerint a nyugati ifjúságnál éppen olyan lelki és ritmusbeli ellenállásba ütközött, mint ahogy elutasította ezt az erőszakos, nem emberszabású, Keletről importált szocialista rendszert a felnőtt nemzedék, a paraszt, a munkás és az értelmiségi. Ez a nyugati származású ifjúság ez években még a család erkölcsi keretei között nevelkedett, legalább is nem következett be, amit a bolsevisták akartak: a családnak a fogoly országokban – a bolsevisták minden nevelési, csábítási mesterkedése dacára – módja volt ellenszegülni a janicsár-tenyésztő kísérleteknek. Minthogy az Idő az ifjúság fegyvertársa, sokan félték attól a Nyugaton, hogy az ifjúság él az idő fegyverével és a bolsevisták sugalmazására hallgatva minden vonatkozásban a család, a múlt intézményei, a nyugati műveltség ellen fordítja a fegyvert. Megbízható hírek remélni engedik, hogy a bolsevistáknak ez a reménye nem vált valóra. A család, egy több ezer éves műveltség nyugati reflexei, s bizonyos, hogy nem utolsó sorban az a felvilágosító munka, melyet a nyugati rádiók végeznek, meg tudják őrizni az ifjúság lelki készségét, hogy fogékony maradjon másféle gondolatkörök iránt. De az idő múlik, s a múlt időben felnevelkedik egy nemzedék, amelynek számára mindinkább kézzelfogható, tapintható valóság az a kommunista világ, amelyben él, s mind távolibb, fogalomszerűbb az a másik világ, amelyre még első gyermekkorából, a család emlékképein át gondol vissza, vagy amelynek szerkezetéről a rádiók, s a szabad világból más úton és módon hozzá eljuttatott könyvek, folyóiratok segítségével értesül.

A vasfüggöny mögül menekült értelmiség hazafelé sugárzott tájékoztató és felvilágosító munkájának egyik mind fontosabb célpontja a jövőben mindinkább az ifjúság. A felnőtteket nem kell „meggyőzni” arról, hogy a bolsevista rendszer, amelyben az orosz fegyverek kényszerítették őket emberietlen és az atomkorszak távlatában úgy szociális, mint gazdasági és szellemi vonatkozásban maradi. Ezt a „felvilágosító” munkát igazában mindenütt ez országokban elvégezték maguk a bolsevisták. Ahol másféle műveltségben, történelmi és erkölcsi hagyományokban született emberek megismerkedtek ennek a keleti összeesküvésnek igazi céljaival és mindennapos módszereivel, kezdeti tájékoztatói idő múltával nyílt, sokszor hősiesség, mindig félreérthetetlen ellenállással feleltek a bolsevizmusra. Aki ma elmúlt húsz éves – tehát a fogoly országok lakosságának túlnyomó többsége –, lélekben és magatartásában a Nyugat szövetségese a bolsevistákkal szemben, akármilyen társadalmi osztályhoz tartozik is. Aki fiatalabb, az veszélyesebb lelkiállapotban él. Híreink vannak arról, hogy a kommunisták gyorstalpaló értelmiségnevelő kísérlete ezekben az országokban silány eredménnyel járt. Híreink vannak arról is, hogy ez az ifjúság nem utolsó sorban a család még létező keretei és a nyugati tájékoztató munka hatása következtében felismerte ennek a keleti összeesküvésnek sivár, lélekölő, janicsár nevelő célzatát, s csatlakozik – ahol tud – az ellenállók nyílt és titkos táborához. A kommunisták taktikái, a visszakozások, a megfélemlítés és a csábítás, a korbács és a kényeztetés, a kíméletlen előretörés és az időlegesen meghátráló gazdasági és szellemi NEP-korszakok taktikája nem tudta ennek az első nemzedéknek kegyeit megnyerni. De ez a nemzedék valóban az „első”, amely a kommunisták iskoláiban és rendszerében nevelkedett. Ne felejtjük el, hogy a Szovjetunióban már él egy nemzedék – azok, akik ma húsz, vagy akár harminc évesek –, amely csak most, a második világháború kalandozásai során látott másféle tájakat, embereket, otthonokat, másféle iskolákat és társadalmi rendszereket, mint amilyeneket az elmúlt harminc, negyven évben otthon, a szovjethaza karanténjában megismert.

A kommunisták tudják, hogy nyugati, s talán távol-keleti imperialista előretörésükben az Idő csak akkor fegyvertársuk, ha valóságosan van idejük megvárni, amíg nemcsak azok halnak ki a megszállott, fogoly területeken, akik még közvetlen tapasztalásból tudnak összehasonlítani a bolsevista rendszer és más rendszerek között, hanem felnő kezük alatt és az élet rendje szerint később átadja helyét az utánuk következőknek az a bizonyos „első nemzedék” is, amelyre még hatással volt a régi társadalom leghatékonyabb embernevelő szervezete, a család. *Ez az „első nemzedék” még kíváncsi, még emlékezik, még összehasonlít, tehát*

ellenáll. Potenciálisan szövetségese a Nyugatnak. Más kérdés, mi van azoknak a lelkében, akik ma a Szovjetunióban harminc évesek? Akik soha nem ismertek „mást”? Akiket a Szovjet nevelési rendszereivel kényszerített, hogy megsiketüljenek minden nyugati befolyásolás iránt? Akik azt tanulták, hogy mindent a szovjetrendszer fedezett fel, teremtett és alkotott, s ugyanakkor minden módon, minden eszközzel arra ösztökéltek, hogy gyanakodva fogadják a nyugati tudomány, művészet, irodalom alkotásait, ha ugyan egyáltalán módjuk volt megismerni azokat? Ez a nemzedék a Szovjetunióban részben már átvette, részben hamarosan átveszi az ügyek vezetését. De a Távolságon, mint a nyugati országokban, még legalább három évtizednyi időre van a szovjeteknek szüksége ahhoz, hogy egy ilyen tökéletesen emlékezőmentes ifjúságot neveljen, amelynek halló- és érző-idegeit átvágta, s új conditionális reflexeket nevelt egy új bolsevista nemzedék eszméjében. Nem tudhatjuk, s teljes felelősséggel senki sem jósolhatja, hogyan alakul a hidegháborús jövő, lesz-e ideje a szovjetnek, hogy tovább is megtartsa amit hatalmába kerített? Atomkorszakban élünk. De akárhogyan fordul is a történelem kereke, számolnunk kell azzal, hogy az idő az ifjúságnak dolgozik, s ezt az ifjúságot kell minden módon megmenteni a bolsevista nevelés merényletének veszélyeitől. Erre a mentési kísérletre a mi időnkben mód van. A szabad földre menekült értelmiség feladatainak egyik legfontosabbja, elevenen tartani annak az ifjúságnak öntudatát a nyugati világ eszmeköre iránt.

11.

Milyen módon? Elsőrendűen természetesen a szabad írók segítségével. Ezt a légi fegyvert az atomkorszakban sincs módja kivédeni az ellenségnek. De ez a fegyver csak akkor ér valamit, ha töltése csakugyan hatékony.

Mit mondhat a szabad világ értelmisége a rádiókon keresztül a fogoly országok ifjúságának? Mindazt, amit az ott élő felnőtteknek mond, s ezen túl még valamit, aminek meghallgatására a felnőtteknek nincs már szükségük. Amilyen mulhatatlan, mindennapos kötelessége a szabad rádióknak, hogy minden alkalommal leleplezzék a kommunista rendszer gyengeségeit, embernyúzó, szellemi és testi energiát pocskoló, kíméletlen módszereit, hazugságait és tévedéseit, olyan hiba lenne az ifjúsággal szemben egy szabványosított, mindent elutasító, az ő világuk, életük, erőfeszítéseik, téves vagy meggyőződéses vállalkozásaik minden tünetét lefitymáló állandósult bírálat. A hang, amely a vasfüggöny mögötti ifjúsághoz szól, nem lehet fölényes, sem tanítópalcás. A bolsevisták egy primitív hírvetés, egy ázsiai világnézeti ima-malom monoton recsegésével arra tanítanak egy nemzedéket, hogy a kommunista világban minden felülmúlhatatlanul tökéletes, a „kapitalista”, vagy „szocialista” nyugati világban minden szálnalmasan kezdetleges, igazságtalan és embertelen. Ha a Nyugat most erre az önmagát pépessé őröl bolsevista hírvetésre hasonló monoton hangnemben felel, s ugyanakkor, amikor a mindennapos bolseviki fiasok tényeit regisztrálja, ezen túl egy állandósult, ugyancsak szabványosított cáfolati műsort sugároz a fogoly országok ifjúsága felé, tartani kell attól, hogy a vádnak és a viszontvádnak a rutinszerűen állandósult, kölcsönös hangoztatása az ifjúság lelkében gyanakvást, s ami még rosszabb, csömört és közönyt vált ki.

Amilyen lélektani hiba lenne lebecsülni, megsérteni, fitymálni egy felnövekedő nemzedék szellemi, gazdasági, társadalmi erőfeszítéseit – akkor is, ha az erőfeszítések célzata hibás és téves – olyan fontos feladat felkelteni az ifjúság érdeklődését más témakörök iránt. Három éves, mindennapos rádiós felvilágosító munka e feladatvállalás közreműködőit arra tanította, hogy ezt az „érdeklődést” a vasfüggönyön túl csak akkor tudják elevenen tartani, ha olyan világképet tudnak mutatni az ottélő embereknek, amely nemcsak tökéletesen „más”, mint amiben élnek, hanem valóban a jövő látomását idézi fel. Ez a „jövő” már eleven valóság a nyugati laboratóriumokban, kísérleti műhelyekben, tudósok, művészek, írók terveiben és vázlataiban. Valóság akkor is, ha a kivitelezés még hosszú, bonyolult, sok szellemi és másféle, emberi áldozatot követelő erőfeszítés következménye lehet csak. Valóság, mert az elmúlt négy-öt évtizedben – tehát éppen az évtizedekben, amikor a világ keleti szférájában a bolsevizmus kísérlete alakot öltött – az emberiség a földgömb másik oldalán átlépett egy korszakba, amikor mindazokat a társadalmi, gazdasági problémákat, melyekre a bolsevizmus létezésének jogosultságát reáépítette, másképpen osztályharc és kényszermunka nélkül meg tudja oldani.

A problémák lényege a „félelem nélkül való emberi világ” – s a Nyugat ma, a század derekán jó lelkiismerettel mondhatja, hogy a technikai atomkorszakban megtalálta, vagy a közeljövőben megtalálja a módját e nagy feladat megvalósításának. A „félelem”, amely az eltömegesedett világot áthatja, elsőrendűen társadalmi félelem: az öregség, a munkanélküliség, a betegség félelme, aztán az eltömegesedés következtében megnövekedett táplálkozási és nevelési, gyógyászati kérdések, az éhezés és a járványok problémáival kapcsolatos félelem. Ígérhet-e a Nyugat jóhiszeműen valamilyen általános és az emberiség egészét megnyugtató panacea-t a félelem ellen? Ilyen egyszavú panacea természetesen nincsen. De jó lelkiismerettel ígérhetjük önmagunknak, s azoknak, akiknek kételyeit el akarjuk oszlatni, hogy a nagy veszélyek mellett, melyeket a technikai korszak az emberiség egésze számára új fegyverek alakjában felidézett, az új energiák, az új földművelési, táplálék-termelő módszerek, az új közlekedéstechnikai lehetőségek, amelyek a földgolyó minden népe számára megvalósítják a táplálék, gyógyszer, energiatermelő szerkezetek állandósult lehetőségét. Ezek ma nem utópista ígérek többé, hanem ez a kézzelfogható valóság. A föld inséges lakói, az elmaradt területek lakossága éppen úgy részesülhet ezekben a javakban, amelyek kiküszöbölik és feleslegessé teszik a háborúkat és az osztályharcot, mint a nyugati világ szerencsésebb fiai. Föltehető, hogy minden ilyen „ígéret” – ha szakszerűen bizonyított előadásban jut el a vasfüggöny mögé – elevenebb „érdeklődést” kelt az ott figyelő hallgatónak, mint a világnézeti érvelés. Ha azt mondjuk az ifjúságnak: „Figyeljete! Van egy másik világ is. Ez a világ ilyen és ilyen. Az éhezés, a járvány, a betegség ellen ezt és ezt tudja nyújtani védelemben. A tér, az anyag, a világszerkezet titkait ilyen és ilyen vonatkozásban tudta megismerni. Az idő, a távolság, a nehézkedés törvényeit ilyen és ilyen arányban tudta legyőzni. A munka, a vállalkozás, a térbeli és téren-túli kutatás lehetőségeit így és így fejlesztette. Figyeljete! mert van egy másik világ is, mint amelyben titeket nevelnek, s ez a világ nemcsak ígér, hanem ezt és ezt valósította meg már eddig is!” – valószínű, hogy az ifjúság odafigyel erre a híradásra.

Ezen a „figyelmen” meggyőződésünk szerint nagyon sok múlik. Ha a világnézeti skizma kettészakítja a Nyugat értelmiségét, ha a vasfüggöny mögött egy felnövekedő nemzedék szellemi energiái közömbösek a nyugati kutatási, felfedezési, vagy akár a szó nemesebb értelmében „kalandozási” vállalkozásai iránt, ennek visszaható, bénító ereje lehet a Nyugatra is, ahogyan máris bénító kihatása van a Kelet szellemi, tudományos életére. Az emberi szellem bizonyos kultúrkörökön belül időzített összjátékot kezd, s e vállalkozások közös gyűjtőneve a műveltség. A nyugati világ soha nem mondhat le olyan nemzedékek kutató, kísérletező, ösztönző és ösztönzést váró együttműködéséről, mely nemzedékek származás, kultúra, alkati reflexek szerint a Nyugathoz tartoznak akkor is, ha egy erőszakos keleti hatalom megkísérli most a Nyugat szellemi szolidaritásából kiszakítani őket.

De amikor „ígérünk” ennek az ifjúságnak, nagyon kell vigyázni, hogy soha ne ígérjünk többet, sem mást, mint aminek valóságosságát egyidejűleg bizonyítani tudjuk. Csak azt a jövőt ígérhetjük, amelynek megvalósításához már ma, a jelenben bizonyítékaink vannak.

A föltétlen pesszimizmus pánik-ábrái mellé a bolsevista iskolába a föltétlen – tehát kommunista – optimizmus naiv ábráit rajzolják a nevelők a falitáblára. A két végletes dokumentáció között azok, akik a nyugati nevelés módszereivel akarnak hatni, nem írhatnak mást a falitáblára, csak a valóság kétszerkettőjének jegyeit. De ez a valóság ma megtelt olyan ígéretekkel, melyek a nagy veszélyek mellett hosszú időre, emberek milliárdjai számára a félelem nélkül való élet lehetőségeit ígérk.

Az emberiség ebben a korszakban válaszútra jutott. A vasfüggöny ennek a válaszútnak egyik akadályja. A rádió, a szellem ereje túlhatol ezen az akadályon. Az Idő az ifjúság fegyvertársa. Töltsük meg az Idő térfogatát olyan eszmékkel, amelyek vonzóak az ifjúság számára. Csak így remélhetünk menekülést a jelen problémaköréből – menekülést, amely nemcsak időleges, hanem tartós.

A vasfüggöny mögötti ifjúságot új társadalmi helyzetben nevelik. Magyarországon a földkérdés alapvetően megváltoztatta a társadalmi helyzetet: megváltoztatta a múlt birtokosrendszerével szemben, de megváltoztatta a jelen hatalmasaival, a kommunistákkal szemben is. Amikor a magyar ifjúsághoz beszélünk külföldről, mindig számot kell vetnünk ezzel az új társadalmi helyzettel, amelynek egyik alapja, hogy a földbirtok egy új birtokosréteg kezére került.

De az ország problémakörének teljességével átlépett ez években egy új sorsközösség terébe: az atomkorszak ez az emberi sorsközösség. Távlatait még nem látni tisztán. De a valóság itt van.

Minden problémánkat – belső, sajátosan magyar, s ezen túl időszerű, általános emberi problémáinkat – e két tény jelentősen determinálja. A szabad világ szellemi munkásainak, s a szabad földre menekült értelmiségieknek feladatkörét ez a két szempont lényegesen elhatárolja. A rádiós munkát ez a feladatkör emeli az időszerű tennivalókon túl történelmi távlatokba.

New York, 1954

* A kiadatlan írást a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött hagyatékából közöljük. Címét és alcímét mi adtuk. A kézirat a 2000 áprilisi számunkban közölt Márai-esszé gondolati folytatása. (A Szerk.)

1 *displaced person*: politikai menekült, hontalan személy

2 *panacea* (gör.): mindent gyógyító varázsszer

Mészáros Tibor

„Ütközet közben az időt nem lehet zsebórával mérni”

Egy ismeretlen Márai-írás a szabad világ rádiójának feladatairól

„Az Idő az ifjúság fegyvertársa.”

1952-ben Márai és családja elhagyja Európát, New Yorkba költözik. Ekkori lelkiállapotáról tudósít a döntően visszaemlékező, az emigrálás tettét (ön)igazolójú írás (*A néma énekes*. Forrás, 2000. ápr. 3-23. p.). Az író nehezen szabadult egy-egy témától, ezért „kell” megírnia az *Egy polgár vallomásai* „harmadik részét”, a *Föld! Föld!*...-et, vagy *Az igazi* folytatását, a *Judit... és az utóhangot*, és ezért tér vissza (alábbi tanulmányában) az emigráns lét feldolgozásához is egy újabb szempontból. E sorok, melyek 1954-ben születtek, Márai szándéka szerint, folytatják két évvel korábban írt, memoár elemeket is tartalmazó esszéjét. (A két gépirat egyébként azonos címen, ugyanazon dossziében kapott helyet, a hagyaték ma is így őrzi őket). Mégis, alapvető különbségek vannak a dolgozatok között: előző egy egzisztenciális határhelyzet kiváltotta emlékezés, elemzés, itt viszont (egy időre) már túllendült a vákuumon, az eszmélő író a továbblépésről gondolkodik, ezért a feladatokra, tennivalókra összpontosít és levonja a következtetést: a megoldás a Szabad Európa Rádióban van. Nem pusztán túlélési gyakorlat ez, hanem mentési akció kíván lenni, mivel felelősséget érez az otthon maradottakkal szemben. Akiknek eddig a polgári hivatásról, az értékek őrzéséről írt, azoknak most egészen másképpen, de ugyanúgy öntudatra ébredésre van szükségük. Ezért is kerül előtérbe a történetfilozófia, az elemzés, a politikum, és kapnak e sorok tanulmány-jelleget.

A nagy magyar emigráns által feltett „mi történt?” kérdésében benne van a II. világháború, a kommunizmus és sztálinizmus, egy teljesen eltűnt életforma (és osztály) – és a helyébe jött – választott: az emigráns lét vagy léttelenség.

Írása elején legitimálja önmagát és helyzetét, ezzel alapozza meg állításai elfogadhatóságát: *A kortárs, aki otthon maradt, talán többet élt meg a válságos évek gyötrelmes valóságából, de lehet, hogy kevesebbet látott mindabból, ami a valóságban otthon történt, mint azok, akik önként vagy kényszerűségből útra keltek.* Tanúságot tesz küldetéstudatáról, ezt jelzik e sorok: *Az író, a tudós, minden korban és minden helyzetben az a személyiség, aki látteleletet vesz fel az emberi sorshelyzetekről. A számkivetettség, a korszerű népvándorlás látteleletét még nem írták meg e korszak szemtanúi. Ez a feladat elsődrendűen a vasfüggöny mögött elmenekült írók, tudósok, szellemi emberek tanúságtételének feladata lesz.*

Felvázolja azt is, hogy a segíteni akarás az emberek részéről odahaza nem feltétlenül hasznos, mert kiderülhet, hogy aki „segít”, hazaárlásban vesz részt. Márai magatartásában élete végéig észrevehető egy Moszkva felé figyelés: úgy hiszi, amit a Vörös téren döntene, az a világ sorsát befolyásolja. Ez egy kis ország életében meghatározó lehet: *Moszkva (...) Magyarországot szovjet gyarmattá alakította át, a szovjet nehézipari háborús készülődésének egyik műhelyét építette fel itt is.* 1988 júniusában nyilatkozatot kér tőle az *Új Világ* című kaliforniai lap arról, hogy mi várható a magyarországi „örségváltás” után odahaza; ekkori véleménye is tükrözi a szovjet főváros meghatározó szerepét: *„Az az irányadó, hogy ott, Moszkvában mi történik. Az oroszok most kiutat keresnek, mert jelenleg igen nehéz helyzetben vannak (...), ezért – remélhetőleg – engedelményekre kényszerülnek.”*

Részletesen elemzi a kommunisták taktikáját, ami nem változott évtizedek alatt – mégis „bejött” ezúttal is; a parasztság ellenállását, melyet szinte egyetlen számottevő ellenállásnak lát (*A dolgozó tömegek elfáradtak a vörös cirkusz egyhangú mutatványaitól és több kenyeret, kevesebb cirkuszt követeltek*) felszámolták; felvázol utópisztikus eseményeket (a Nyugat-Európát egyszerűen „lerohanó” Vörös Hadsereg), mely a hidegháború árnyékában fenyegető rémként állt Európa felett. Bár a nemzet is az atom kérdésének árnyékában él, vannak érintetlen, „nem atomizálódott” területei: a nyelv, a műveltség és Márai ezt tartja lényegesebbnek, ezért is fejt ki bővebben a későbbiek során a Szabad Európa Rádió kiemelkedő feladatát.

Az emberiség mellett az egyes emberért is felelősséget érez az író, erre utal a már idézett mondat az írástudók szerepéről. Mindig nagy jelentőséget tulajdonított az értelmiségnek, az íróknak, ezért egykori otthoni író társai (ha vallott ilyenek bárkit is) jelentős részének árulása, növeli felelősségérzetét és kimondott ítélete súlyosságát azok szerepvállalását illetően.

A „kassai polgár” mindig hordozott magában egyfajta prófétikus vonást, és ezt a szerepet (éppen a SZER-en keresztül) igyekezett betölteni: amikor megszólalt, a jövőről beszélt a jelenből kiindulva (és sokszor reflektálva a múlt értékeire), valamiféle büntetést (önbüntetést?) helyezett kilátásba, szenvedett népéért, a „szent maradékért” – emigrációba vonult. Erősítették ebbéli szerepét az olyan viszonyulások és megnyilvánulások, melyek az emigráció vezető írójának tartották. (A teljes képhez hozzátartozik az is, hogy a próféta alázata hiányzott belőle). Tehát a prófétai kor, a vézskorszak után is marad érték: az irodalom, a zene, az alkotószellem elpusztíthatatlan, ha torzul is. Érdekes, hogy mindezeket akkor jegyzi le, amikor kifejezte szándékát: nem akar részt venni nyilvános emigrációs működésben, kizárólag könyvein és a SZER-en keresztül. (Utóbbihoz való ragaszkodását jelzi, hogy a hagyatékban rendezett formában érkezett tizenhat év szinte valamennyi felolvasásának eredeti kézirata.) 1953 májusában a következő levelet küldte el Borbándi Gyulának arra a kérésére, hogy küldjön a *Látóhatár* számára írásokat: *Az én elhatározásom, hogy az emigrációban a nyilvánosság számára nem szólok meg máshol, mint a könyveimben, vagy – közvetlenül az otthoniaknak címezve mondandómat – a rádión keresztül, nem az emigrációs élet szellemi, vagy másféle visszasságai által motivált elhatározás. Személyes élethelyzet és munkarendszer következménye ez az elhatározás. (...) De ha a Látóhatár-ba írok, elkerülhetetlenül meg kell szólnom máshol is.* Tehát azonos szintre helyezi akkori élethelyzetében az írói hivatást és a rádiózást, sőt, utóbbit valamennyire az előző részének tekinti.

Tanulmánya ezek után tér át a Szabad Európa Rádió történelmi feladataira. Egyik lényeges szerepét abban látja, hogy a rab népek számára, nemzeti nyelven hirdeti az igazságot. E két tényező együtt (az igazságról beszélni, a nemzet nyelvén) jelenti a „Szellemi Idegénlegió” alapját. Az elmúlt három év munkájáról megállapítja: a rádió valóságos fegyvert ad a rab népek kezébe, mert a felvilágosítás a felszabadítás kezdete. Összegzésében Márai szinte háborúzik a nemzet rabszolgatartóival, de a maga módján: az intellektus eszközeivel. Mentális harc ez az éteren keresztül a szellemi szabadságért, aminek – szerinte – természetes következménye a megvalósult felszabadulás. A SZER feladatainak számbavételénél legfőbb szempontnak a felelősséget tartja, ez kell, hogy meghatározza a rádiózás minden egyes funkcióját, tevékenységét. Számadásában első helyen a témaválasztást említi, így a hazai hazug helyzetből következően legnagyobb hangsúlyt a hírekre és a hírek kommentálására kell helyezni. Gyakorlatból tudja, hogy mekkora hatalom a hírközlés, különösen az, amely képes országhatárokat átlépni vámvizsgálat nélkül. A zavaróállomások sem tudják elérni a szellemi rabság teljes fenntartását, és ezek a hírek, ha csak vízcseppek tudnak is lenni, a követ is képesek kivájni... Itt

is kiemeli az író különleges feladatát, aki *a maga sajátos teleszkópjával, szellemi radarjával* képes arra, hogy érzékelje: mire van szükség otthon? A szellemi ember (polgár?) kötelessége, hogy segítsen azokon, akik rászorulnak a felvilágosításra. (Egy újfajta „nemzetnevelés” ez, a megváltozott körülmények között!) Még így sem lehet teljes a segítség, mivel a legfontosabbat nem hallhatják:... *hogya a szabadulás kézzelfogható közelben van.* Ezért kap különös jelentőséget Márainál az, hogy a SZER-nek állandóan sugározni kell műsoraiból a megnyugtató üzenetet: tudnak róluk az idegen szabadságban is, és nem tekintenek rájuk idegenként, sőt: szükség van rájuk a szabad világban. Mivel *a szolidaritás a legnagyobb gyógyerő,* igazából ez fontossá teszi önmaguk számára is a kapcsolat fenntartását a megszállt országokban élőkkel.

Eszmefuttatást ír a gyorsuló időről, a „világ akcelerációjáról”, az atombomba léte okozta bizonytalanságról, mely az élet minden területét érinti. Itt válik a politikai kérdés egzisztenciálissá: az otthonmaradtak rabok ugyan, akiket fel kell szabadítani, de a „szabad világra” is rávetül a mindent elpusztító fegyver és kor ténye. Implicite felvetődik a kérdés: lehet-e szabadságról beszélni ott, ahol az ember többszörösen képes elpusztítani egymást és önmagát – politikai megfontolásból? (Ennek mélyén a „modern ember” egzisztenciális szorongásai húzódnak meg.) A Nyugat gondolatvilága behatol Keletébe és megtisztítja, meggyógyítja – állítja Márai és talán maga sem látja a paradoxont: az atombomba nem válogat a „két oldal” között.

A 9. fejezetben sorolja fel részletesen a felvilágosító-pedagógiai munka területeit. Ezek között szerepel a remény ébren tartása, az ingadozók meggyőzése, zavar keltése a kommunistákban és taktikájuk leleplezése a széles tömegek előtt, az ifjúság felvilágosítása a társadalmi folyamatok valós szerepéről, mechanizmusairól és a kommunista demagógia egyoldalúságairól.

A dolgozat befejező részében tér rá az író a Nyugat előtt álló legnagyobb problémára, a félelem megszüntetésére. Nem érzékeli, hogy a félelem nélküli világ a jelen keretek között legalább annyira utópia, mint a kommunizmus. Mindenkit „fortélyos félelem igazgat” és az „átkos” pszichoanalízist képviselő Freud szerint is az embert körülbelül 40 éves koráig az élettől való félelem, utána pedig a halálfélelem határozza meg... Természetes, hogy ez megjelenik társadalmi szinten is. Márai e negatív életérzés gyökerét az eltömegesedésben látja, felidézve ezzel Ortega és Spengler tanítását. Apokaliptikusan megújult világot vázol fel a nagy emigráns, melyben a tudás, a felvilágosító munka által elmagyarázható minden: *Ez a világ ilyen és ilyen. Az éhezés, a járvány, a betegség ellen ezt és ezt tudja nyújtani védelemben. (...) Figyeljétek, mert van egy másik világ is, mint amelyben titeket nevelnek, s ez a világ nemcsak ígér, hanem ezt és ezt valósította meg már eddig is.* Szerinte ez a „jobb világ” mindazt megadja, amitől a fiatalok kommunista diktatúra miatt el voltak zárva. Mégis, mintha maga is érezné ígéretei súlyosságát, figyelmeztető sorokat ír a „szabad világban” élőknek: *De amikor „ígérünk” ennek az ifjúságnak, nagyon kell vigyázni, hogy soha ne ígérjünk többet, sem mást, mint aminek valóságát egyidejűleg bizonyítani tudjuk. Csak azt a jövőt ígérhetjük, amelynek megvalósításához már ma, a jelenben bizonyítékaink vannak.* A rádiós munka történelmi szerepet kapott – állítja a befejező sorokban az író. Ezt a szerepet (és sokszor magát a világot is) nem a maga megfelelő méreteiben látja Márai, de ezt tenni akarása, írói-személyi elhivatottsága, egyfajta megmentői tudat és az ezekből következő látás okozza.

A Szabad Európa Rádió történelmi szerepe nem vonható kétségbe, de az olyan mértékű megtisztító, tudatlanságból kiemelő és népfelkelést elindító szerepet, melyet a „kassai polgár” tulajdonít neki, nem tölthetett be: az éteren át nem lehet több év (majd évtized) szellemi rombolását helyrehozni – ennek valóságát még ma is tapasztaljuk. Legfeljebb lehetőséget jelent egy másfajta látásmód bemutatására, megvalósítására, s mivel *az idő az ifjúság fegyvertársa,* perspektivikusan ad igazi megoldást. A Szabad Európa Rádió magyar részlege életében a legnagyobb esemény talán mégis az volt, amikor feleslegessé vált tevékenysége és beszüntethette adásait. Kár, hogy ezt Márai már nem érte meg. *Az nem lehet, hogy annyi szív...*

Fried István

A levelező emigráns

(Márai Sándor helyzettudata az emigrációban)

„A száműzetés egyik titka: lemondani, sértődés nélkül,
minden külső igényről. A másik titok: nem mondani le –
semmilyen körülmények között – semmiféle belső igényről.”

(Márai Sándor)

Az emigráció gondolata már a második világháború alatt fölmerült Márai Sándorban,¹ aki íróvá válásának igen termékeny esztendeit, 1919-1928 között hazájától távol, Német-, illetve Franciaországban töltötte.² Első távozását egyik-másik kritikusa szívesen és nem egészen indokolatlanul minősítette önkéntes emigrációnak. Hiszen az 1918/19-ben bekövetkezett államfordulat, az európai „térkép” erőszakos és méltánytalan „átrajzolása” az addig egy országban (az Osztrák-Magyar Monarchiában–Magyarországban) élő magyarságot különböző, az addigi államformációt szétrombolni törekedett államokba kényszerítette, ennek következtében az addig érvényesnek tűnő helyzettudat újragondolására ösztönzött. Minek következtében a „magyar irodalom”, amely (földrajzilag, politikailag-államilag) egységes „területen” működhetett, intézményrendszerét ebben az egységes államban szervezhette, több országra osztódott szét, olyanokra, amelyekben sem teljesen szabad tere nem nyílt az önszerveződésnek, sem nem rendelkezhetett azzal a(z anyagi) háttérrel, amelynek korábbi létét köszönhette. Az az ifjú Márai Sándor, aki lázadt az Apák hierarchizálódott világa ellen, és művésziileg a szecesszió (a bécsi modernség) és ezzel párhuzamosan az expresszionizmus felé tájékozódott,³ előbb tevékenyen vett részt 1918 és 1919 forradalmi mozgalmában, majd kiábrándulván a politika által kínált (fél)megoldásokból, egészen rövid időre körülzárta a kiépülni kezdő Csehszlovákiában. A többségi helyzetből kisebbségbe került magyarságot a zavarodottság jellemezte, míg az önnön uralkodását sokoldalúan biztosítani igyekvő cseh-szlovák államhatalom szűk tere szorította a magyarság kulturális, még szűkebb tere politikai-képviseleti lehetőségeit. Márai Sándor íróként-újságíróként kapcsolódott be a Szlovákiában szerveződő magyar irodalomba, ám néhány hetes tájékozódást követően Németországba távozott. S bár német-, majd franciaországi tartózkodása idején magyarországi, csehszlovákiai, illetve erdélyi írakkal-szerkesztőkkel kapcsolatot tartott fenn, magyarországi, szlovákiai és erdélyi magyar hírlapoknak és folyóiratoknak munkatársa volt, verseskötetei Csehszlovákiában jelentek meg, távolságtartása a több országra tagoló magyar irodalomtól és főleg irodalmi mozgalmaktól akár feltűnőnek is mondható. Annál inkább, mivel mindezzel párhuzamosan a bécsi magyar *emigráns* sajtóban is publikált, illetve az 1920-as esztendő elejétől részint német szerzőkkel, részint német nyelvű újságokkal szintén létesített kapcsolatot. S ha Georg Kaiserrel ismeretsége felületesnek mondható is, például Else Lasker-Schülerrel Berlinben sűrűn találkozott. Mind a Prager Tagblatt, mind a Frankfurter Zeitungnak cikkírója lett, a Menschheitsdämmerung költőitől fordított, sőt legalább egy színmű erejéig (újságcikkei mellett) német íróként is kipróbálta magát.⁴ Jóllehet egyetlen pillanatra sem lépett ki a magyar irodalomból, önnön irodalmi tevékenységét (verseit, prózaverseit és gyengébben sikerült korai regényét) az a bensőséges ismeret határozta meg, amely az osztrák és a német irodalom olvasásából származhat. Ehhez csak annyit tennék hozzá, hogy közeli rokonai voltak azok a Wiesenthal-nővérek, akiknek vendégszerető házában maga is megfordult, s ahonnan közvetlen információkat kapott oly szerzőkről, mint Schnitzler, Musil, Altenberg vagy Alfred Polgar.⁵ Így Márai mindenképpen határhelyzetben található: részt vesz alkotóként a magyar nyelvű irodalmakban, szerzőként publikál a német nyelvű sajtóban; ám mindkettőtől távolságot tart. Kivülállóként szinte „területenkívüliség”-et élvez, nem kötelezi el magát egyetlen irányzat mellett sem: Schnitzlert fordít, ugyanakkor expresszionista verset ír, Franz Kafkának első magyar átültetője,⁶ de például Gottfried Benn korai lírájára is fölfigyel. Az 1920-as évek végén szinte egyidőben mutatja be Alfred Polgar és Bertolt Brecht egy-egy művét (az utóbbiról szólva a Koldusopera körül kialakult „plágium”-vitát ismerteti).⁷ A német- és franciaországi évtized az én- és (írói) identitáskeresés jegyében telik, a kritika a szlovákiai magyar irodalomba tartozónak véli (és erre számos külső jel utal), ám Márai nem vesz részt ennek az irodalomnak belső csatározásaiban; a maga írói útját egyengeti az európai modernségek változatai között. Más szóval: olyan írói személyiséget igyekszik megépíteni, aki egyenlő távolságot tart a hivatalos-akadémikus írásbeliségtől és az ezzel szembenálló jobb- és baloldali szélsőségektől, de attól a jórészt konzervatív-liberális írói tábortól is, amely mindenekelőtt az európai modernségek különböző „fázisai”-ra reagál. Amit a nyugat-európai évtized Márai számára hoz: részint az európai irodalom fordulatának fölismerése (egyike az elsőknek, akik hírt hoznak Magyarországra Proustról, Virginia Woolfról, Kafkáról), részint a szervezkedő totalitárius államképzetekkel szemben kialakítandó polgár-öntudat irodalmi leképződése, s itt elsősorban a *Lübeck als geistige Lebensform* Thomas Mannjának értékelése.

Aligha állítható, hogy a magyar irodalomban egyedül állt volna „különutasságá”-val. Az 1930-as évek elején-közepén a magyar lírában lezajlott az a paradigmaváltás, amely a „nyugat-európai”-ban részint korábban, és a regényirodalmat tekintve az 1930-as esztendőben – éppen Márai Sándor révén is – bekövetkezett a háttérbe szorított magyar prózahagyomány „reneszánsza”-val elsősorban a modernebb tér- és időkezelés kíséretével. Márai 1928-as magyarországi hazatérése azonban csak megszorítással tekinthető úgy, mint a földrajzi-irodalmi távolság föladata, azaz az önkéntes kívülállás fölszámolása. Márai Sándor intézményes kanonizálása fokozatosan valósul meg, és csak az 1940-es évekre teljesen;⁸ „hivatalos” szerzővé azonban sosem válik, szorgalmas újságíróként is járja a maga különútját.

A „Nyugaton” eltöltött közel tíz esztendőben nemcsak a magyarországitól eltérő létformáját alakította ki, hanem szervezni kezdte legendáját is, ezt jónéhányan „szerep”-ként (a „polgári író” szerepeként), szerepjátszásként könyvelték el. Ebben a legendába beletartozott az otthontalanság képzete is: megteremtí, előbb újságcikk sorában, majd regényben, színműben, útirajzban szülőföldjét, ideál-városát, azt a *cívitást*, amely személyiség és nyelv egymásra utaltságában, azaz művészet és magatartás harmóniájában, történelemben ágyazottságában artikulálódik. S amely meglepő hasonlóságot mutat egy olyan típusú utópikus gondolkodással, amely a valódi emigránsok sajátossága. Viszonylag korán találkozik Márai a *nyelvkrisz*nek a bécsi nyelvfilozófiából származó tételeivel (Schnitzlertől éppen a *Komödie der Worte* három egyfelvonásosát fordítja magyarra – húsz esztendősen),⁹ s a társasági, az újságírói, a köznyelv kiüresedését tapasztalva a személyiségnek részint nyelvbe vetettségét, részben nyelvi

megalkothatatlanságát problematizálja (például *A sziget* című regényében).¹⁰ Annyi látszik bizonyosnak, hogy 1948-as politikai emigrációja nem váratlan és meglepő pályafordulat, hanem szinte szerves folytatása annak a kívül-létnek, távolmaradásnak, amely az 1930-as esztendő közepétől kezdve a Márai-pálya megkülönböztető tulajdonsága, és amelyet paradox módon az olvasói, kritikai, hivatalos siker éppen nem enyhített: Márai önnön sikerét és általában a közönségsikert félreértésnek fogta föl. A siker egyre inkább azt bizonyította számára, hogy abban a szellemi közegben, amelyben „sikerek”-et ér el, pályája félresiklott, maga meg idomult az „elvárások”-hoz. Elhatalmasodó rossz-érzését természetesen csak fokozták az 1930-as, 1940-es esztendő politikai eseményei, az Anschluss mélyen érintette,¹¹ a második világháborúban megkezdett és szinte élete végéig, 89 éves koráig (1989-ig) vezetett naplója tanúsítja, hogy részint az „írásstudók árulása” (la trahison des clercs) személyes tapasztalata, részint az Európában uralkodó totális hatalmak lehetetlenné teszik nemcsak a személyiség őrzését, hanem továbbüresítik a „szótár”-at is, beteljesítik Spengler vízióját a Nyugat alkonyáról (Untergang des Abendlandes) és Ortega y Gasset-ét a tömegek lázadásáról (La rebelión des las masas). A szótár kifosztódása nemcsak a kommunikáció lehetetlenségét eredményezi, hanem – a spengleri gondolat sűrűn visszatér Márainál – a kultúrát a civilizációba dermeszti,¹² és visszavonja a polgári művelődés évszázadainak örökségét, a Goethét, a Kantét, a Montaigne-ét, hogy csak néhány nevet említsék a Máraitól gyakran olvasott és idézett szerzőktől. „Geprügte Form lebendig sich entwickelt” – emlegeti Goethe verssorát, amely számára a maradandóság és változás egymásra olvashatóságának allegóriája, a bevezettségnek és végtelenségnek kölcsönhatása, tehát sem nem klasszika, sem nem romantika, hanem mindkettő. Nemes Nagy Ágnes szép megfogalmazásában: „a *Vollendung* nekem *Unendlichkeit* nélkül üres, az *Unendlichkeit* *Vollendung* nélkül vak.”¹³ (Az aláhúzások tőlem. F.I.)

Aligha meglepő, hogy 1945 előtt Márai Sándor a szélsőjobboldali, 1945 után a szélsőbaloldali „kritiká”-nak volt céltáblája, a főleg politikai természetű vádaskodások aképpen marasztalták el írónkat, hogy mind 1945 előtt, mind 1945 után az egzisztenciális fenyegetettséggel is számolnia kellett.¹⁴ Már 1944-45-ös versciklusában¹⁵ felhangzik az a motívum, amely a későbbi emigránsnak, valójában minden emigránsnak egyfelől irodalmi válasza a kényszerű távozás tényére, másfelől létezésének (ön)igazolása. Nevezetesen az, hogy nincs más haza, mint az anyanyelv, ennek következtében (s ez már az emigrációs naplók tanúságtétele) valójában az anyanyelvre emigrált, tehát tulajdonképpen nem emigráns.¹⁶

Kissé messzebből kell kezdenünk a följebbi tétel értelmezését. Arról már volt szó, hogy Márai Sándor „önkanonizáció”-ja a kívülmaradás tematizálásával történt. Amiképpen helyét a nemzeti irodalmi nem-helyben határozta meg, mindentől és mindenkitől ugyanolyan távolságban. Igaz, e helyzetleírás fokozatosan módosult; újságcikkeiben; publicisztikájában a „harcos humanizmus” képviselője volt és maradt. Az intézményesedésnek igyekezett ellenállni, s írói munkásságát a nyelv és a személyiség létesíthetőségének szentelte. Az ellene intézett politikai (jellegű és célzatú) támadások részint kétségbe vonták önkanonizációjának hitelességét, részben félremagyarították prózai epikai kísérleteit (például 1945 után Lukács György igen tudatosan „értette félre” esszéregényét, szereplői és szerzői nézőpontot összeolvasva).¹⁷ Az 1943-48 közötti évek „élményei” alapján, majd visszatekintve az 1945-öt megelőző huszonöt év nemcsak magyar, hanem általában közép-európai történelmére (és mentalitástörténetére), konstatálta – egy 1947-es útirajza címét kölcsönözve – „Európa elrablásá”-t, az európai személyiség, demokráciák csődjét, ezen belül a maga írói vállalkozásainak kilátástalanságát. Emigrációját (önmaga számára) úgy indokolta, hogy nem elsősorban a szólás szabadsága vált számára lehetetlenné, hanem a hallgatásé. *Sértődöttek* című, a marxista-dogmatikus kritika által támadott regénye második kötetének egy része a hitleri Németországban játszódik, s az elhallgattatást, szobafogságba (belső emigrációba) kényszerített német írófigurát, Bertent jeleníti meg. Különös jelenetelési technikával a *Lotte in Weimar* Goethe-Mann mondatait adja az írófigura szájába a kultúra paródiajellegéről (a németeségről, valamint író és hatalom viszonyáról), de hozzáteszi a maga felismerését az utólagosságról, a szellem ellen folyamatosan végrehajtott merényletekről is. Éppen a regény harmadik kötetének elkobzása és fizikai megsemmisítése talán az utolsó figyelmeztetés, hogy a Márai-típusú írásnak és a Márai-típusú íróletnek nincsen helye a szovjet érdekszférába került Magyarországon. A személyes-politikai tapasztalat egyúttal esztétikai tapasztalat, az önkanonizáció olyannyira egyedivé válik, hogy a hatalmi szóval újjászerveződő magyar irodalmi kánonból Márai kiszorul, s ennek egzisztenciális következményei lehetnek. Másképpen fogalmazva: Márai autotematizációs törekvései érvényüket veszítik, nyelvfelfogása nem illeszkedik bele a totális diktatúra „nyelvjátékába”. Minek következtében önkéntes kívülmaradása kívülrattartással változik, száműzetéssé a magyar irodalom jelenkorából, regényei kiiktatódnak a „szocialista realista” irodalomból, ahová sosem tartoztak. Még 1947 végén is reménykedett szerzőnk, hogy élhet Magyarországon, ha alkotói tere mindinkább összeszűkül is. 1948-ra világossá válik, hogy anyanyelvre ugyan otthona, de személyes léte ki van szolgáltatva a diktatúra kényének-kedvének.

Ily módon az 1948-as esztendő a kikényszerített, önkéntesre álcázott emigráció kezdő éve, így lehetett szerves folytatása az életmű eddigi szakaszának. Mint hogy a napló, a levél, az útirajz, az önéletrajz a korábbi időszakban is kiváltképpen fontos műfaja Márainak, az emigráció anyagi-kiadói bizonytalanságában egyre fontosabb lesz számára az anyanyelv napi gyakorlata, a nyelvéletetés – mely számára létfelvités – ellen vívott küzdelem. Ugyanakkor annak az alkotói szabadságnak visszatéréseként fogta föl szerzőnk, amelynek 1938 előtt volt részese, sőt, valójában 1919 és 1928 között, mikor Lipcsében, Frankfurtban, Berlinben és Párizsban önnön „autentikus” írásmódjának kikísérletezésére fordíthatta figyelmét. Az 1948 után vezetett naplók önmagával és a világgal¹⁸ folytatott párbeszédnek, egy olyan személyiség megnyilatkozásai, aki nem akar és nem tud beletörődni a világ szellemi (kafka) átváltozásába, és az „európai kultúra” hagyományai szerint képes csak gondolkodni. Ami számára annyit jelent, hogy a művészet „eseményei” (olvasmányok, képtárak, koncertek) feszülnek szembe a kérlelhetetlen politika eseményeivel, mindkettő folytonosságot képvisel, más-más nyelv- és individuum-felfogást hirdetve. Az emigráns ebben a küzdelemben nemcsak sehová-nem-tartozását tudatosítja, hanem ellenállását is a személyiségét megfosztani kívánó totális állammal és „nyugati” bürokráciával szemben. *San Gennaro vére* című regényében tematizálja az emigránsorsot, a „nem lehet” és a „non possumus” reménytelenségét. Nevezetes, másutt is megírt példázata a Nyugatra emigrált „keleti” egyénről, aki a nevében található és a hatóságok által szívesen lefelejtett „mellékjelek”-et makacsul védi, ragaszkodik nevének pontos leírásához, mint egyénisége jelződéiséhez.¹⁹ Ugyanennek a gondolatnak elágazása, hogy más mellékjeleik vannak a magyaroknak, a cseheknek, a lengyeleknek, a románoknak,²⁰ ám mindezek arctalan tömegként egyesülnek a Közép-Európát elárulók gondolkodásában. A napló, az írás a személyiség önvédelmi harca, kimondottan nem az önkanonizáció szerepjátéka, hiszen nincsen kinek szerepet játszani.²¹ Ami mindenképpen lényegesnek tetszik, és amelynek a névben lelhető mellékjelekhez ragaszkodás is beszédes megnyilatkozása: a szó jelentősége megnő, mert minden eddiginél személyesebbé válik. Ennek következtében azok az irodalmi és látszólag irodalmon kívüli műfajok lesznek dominánssá, amelyekben az önmagával folytatott dialógusban vetődnek föl a világhoz intézett kérdések. Másképpen fogalmazva: az olvasóközönségtől megfosztva Márai Sándor válik önmaga kételkedő olvasójává, s így minden naplóbejegyzésnek, minden levélnek, minden (ön)életrajzi áthallású) szépirodalmi alkotásnak megnőhet a jelentősége. Hiszen a klasszikus modernség megosztott individuumával szemben a szó eredendő és természetes dialogicitásából építi ki az önmagával folytatott interakciót, amelynek téje a nyelv révén talán megőrizhető személyiség teljesülése²² a személyiségellenes külső és távoli, valamint a közeli erőkkal szemben. Ami egyben a naplók, az önéletrajzok és a levelek „belső” formájának újragondolását sürgeti. Mivel közvetlenül nem reagálhat a hazai eseményekre,

kapcsolatait még otthon maradt családtagjaival is elveszítette (levelezését a magyar hatóságok figyelték, így részben rejtejes üzenetekre, részben konspiratív megoldásokra kényszerül: például nem öhozzá címezik a nekiszánt leveleket és így tovább), a magyar történelekről szóló hírek egy médiumon átszűrve érkeznek hozzá. Mindennek következtében elsősorban helyzetének leírására törekszik, részint regényben (ilyen a *San Gennaro vére*, de ilyen az Ithakájára nem található, örök vándorról szóló „Ulysses-regény”, a *Béke Ithakában*), részint a naplókban, részint a levelekben. Emigránsként nem pusztán az új léthelyzet²³ körvonalazása a művek „tétl”-je, hanem annak a „különüt”-nak lehetősége is, amelyet az 1930-as esztendőkből a maga számára kijelölt. Csakhogy az emigrációt választva új irodalmi és irodalmon kívüli feltételrendszer szab gátat annak, hogy az írói pályát töretlenül folytathassa. S ennek nem csupán az anyagi nehézségek az okai. Jóllehet a magyar és a világirodalom számos példával szolgálhatott az emigráció „megélésére”, és maga, Márai több ízben beszámolt az 1920-as, 1930-as évek spanyol íróinak párizsi száműzetéséről, Unamunoval többször ült egy kávéházi asztalnál,²⁴ majd Turgenyev és Thomas Mann sorsán elmélkedett,²⁵ az emigráns létformára berendezkedés az „elrabolt Európá”-ban, majd az Egyesült Államokban éppen az anyanyelvbe történő bezárkózás gesztusai miatt igényli írói – szubjektív – és reflexív – objektív – „én”-jének szüntelen dialógusát. Első megközelítésben arról lehetne elmélkedni, hogy az emigráns spanyol szerzők a spanyol nyelvű irodalmi világban lelhetek olvasóra, Thomas Mann a még el nem foglalt német világban (akárcsak Hesse: például Svájcban), Turgenyevnek és a XX. század orosz emigránsainak is akadt „nyugati” olvasótábor, a magyar író azonban Magyarországon, illetőleg a szlovákiai, romániai és jugoszláviai magyar olvasókon kívül a számbelileg sem a spanyolhoz, sem a némethez, de még csak az oroszhoz sem hasonlítható és politikailag rendkívül megosztott emigráns magyarokra számíthatott potenciális olvasóként. Ennél azonban fontosabbnak tetszett Márai számára az emigrációnak, mint jellegzetes XX. századi léthelyzetnek tematizálása: abból az Európából való száműzetésnek nyelvi-esztétikai problémaként fölmutatása, amelyet a két világháború, illetőleg a világháborúkat követő „elveszített” békeszerződések szétromboltak. Igen jellemző, hogy egy újságcikkében XIX. századi példát hoz (a családi levelezésből) a társas érintkezés tartalmasságára,²⁶ s már korai állapotregényében, a *Csutorában* szatirikusan mutatja be a társas érintkezés kiüresedését. Az emigráció magányában (korai próbálkozások után Márai egyetlen emigráns csoportosulással sem tartott kapcsolatot, egy ideig a Szabad Európa Rádióban olvasta föl heti esszéit)²⁷ mérlegre tette (és tette) a polgári forma élethelyzetének esélyeit a klasszikus polgárság tünésének, foszlásának korszakában. Nem Thomas Mann Buddenbrookjainak hanyatlástörténetét gondolja újra, egyáltalában: nem látszik hinni a családtörténet angol és francia formájának életképességében. A maga korábbi regénytrilógiája sem a roman fleuve bevált módszereivel építkezik, szerkezete inkább „elliptikus”. Az emigráció szembesítette azzal a korábban csak sejtett, ám 1947-es útirajzában körvonalazódni kezdődő ténnyel, hogy magyar íróként az anyanyelv mint otthon csupán a regényről regényre, a naplójegyzetről naplójegyzetre, a levélről levélre „vándorlás” ulyssesi (joyce-i értelemben vett), „kereső”, létformáját engedi meg számára. Így lesz regényeinek, naplójegyzeteinek (és részben leveleinek) vezérmotívuma a tenger, amely egyszerre kezdet és beteljesülés, mítosz és realitás, az antikvitás klasszicitása és a kaland romantikája. Emigrációjának jelképéül választja: a tenger korlátalanság, a szabadság is, nemcsak személyes értelemben, sőt, elsősorban nem ott. Hanem az írói tevékenységét illetőleg. Hiszen az emigráció fölzsabadítja a különféle esztétikák parancsuralmától, azt, és úgy ír, akinek, amit és ahogy akar; mivel a küzdelemben fő ellenfele megelőző műveinek, „irányá”-nak modora, az a bizonyos „Márai-dallam”, az olasz operák áriáihoz hasonlatos előadásmód, amely – naplójegyzetét idézhetném – önmaga epigonjává tette (s amelynek nem csekély részben hazai népszerűségét köszönhet).²⁸ Ez a tökéletes „felszabadulás” az emigráció iszonyatos szabadságában mégsem a kísérleti irodalom vagy a kísérleti műfajok felé irányította, mind az avantgárdról, mind a neoavantgárdról, illetőleg a kései moderniségről egyre tartózkodóbban, majd ellenségesen nyilatkozik. S bár Proust mellett Tolstoj regényei élete végéig legkedveltebb olvasmányai közé tartoznak (a magyar szerző, egykori regényhőse, Krúdy Gyula társaságában), a XIX. századhoz, a realizmushoz sem tér vissza, hanem a nyelv és a személyiség összefüggéseinek kérdéseit problematizálja; olyan figurákat helyez művei középpontjába, akik nyelvének határai egyben létük határai. S amennyiben a nyelvvesztés fenyegetettségében élnek, létük is értelmét, jelentőségét veszíti. Vagy megfordítva: a lét, az életforma csödjé előbb-utóbb (a másikkal, a természettel, a világgal, önmagával) megkísérelt kommunikáció csödjévé szélesedik. Ebben a fölismerésben jókora szerep jut az emigráns levelezésnek; egyáltalában a levélforma torzulásának lesz tanúja a hasznos időtöltést, az idő célszerű kihasználását előnyben részesítő korszakban. Olvasmányai közül ehelyt említhető, hogy Rilke versei váratlanul bukkannak föl, kiváltképpen a *Stundenbuch*, s számottévvő hangsúllyal ama vers, amely a spengleri dichotómiát előlegezi a kultúra – civilizáció szembeállításával.²⁹ Az a nagyvárosi rohanás, valamint az a fejlődéshit, amely jórészt a francia felvilágosodás óta eltölti az európai embert, Márai számára az eltömegesedésben kap alakot, jóllehet az ebből való kivonulás regénye, az *Ítélet Canudosban* már a negatív utópiák pesszimizmusát állítja (korántsem igenlően) a civilizatorikus elgondolásokkal szembe. Az a fajta társas érintkezés, amelynek a „polgári író” Márai részese volt az 1945 előtti Magyarországon, az emigrációban lehetetlenné vált, és helyébe nem léphetett a kapcsolattartást biztosító levelezés, mivel a hozzáérkező levelek jelentős része „üzleti” vonatkozású volt (a kiadókkal folytatott levelezésre gondolok),³⁰ más részét valamilyen okból kedvetlenül fogadta, megint más része oly értelemben volt családi jellegű, hogy a legkevésbé tűrte a még oly szűk nyilvánosságot is. Ugyanakkor elmondható – jóllehet Márai Sándor emigrációs levelezése éppen szórtsága miatt nincsen feltárva –, hogy az eddig általam megismert levelek száma igen jelentős, és talán ez is indokolja a leveleknek kevésbé tartalmi, inkább műfaji jellemzését. Márai a magyar irodalom alapos ismerőjeként jól tudta, hogy a levélműfaj a XVIII-XIX. század irodalmi történeleiben milyen számottévvő szerephez jutott, lett legyen szó fiktív levelekről (mintegy laza szövésű regényről) avagy misszilis levelekről, amelyek például Kazinczy Ferenc esetében szinte irodalmi nyilvánosságot pótoltak. Márai egyik változat megvalósítására sem törekedett; jóllehet egyik kiadójával való levelezése igen-igen terjedelmes, ám főleg a tárgyra szorítkozik, mással folytatott levélváltásában ugyan jóval több a személyes, a magánéleti elem, ám levelei lényegében tartózkodóak, szűkszavúak. Ugyanakkor – s erre naplókban bőségesen találunk utalásokat – a leveleket a világgal tartott kapcsolat nélkülözhetetlen eszközeknek tekintette. Bármennyire rendeli is alá az információközlés céljának levélbeli mondandóját, az jelzése is a már emlegetett belső dialógusnak, hiszen a hozzáérkező levelekről, főleg az emigráció első éveiben, olykor később is, naplójában számol be, minősíti, osztályozza őket, az esztendő végén számadást készít. Leveleibe belelapozva megállapítható, a műfaj is vonzotta (Magyarországon is szorgalmas levelező volt, az 1919-1928 közötti időszakból számos levele maradt fenn, nemcsak írói hagyatékokban), valamint a kialakult forma, amelyen nem volt szükséges változtatni, de a kötetlen előadás lehetősége is, amely megengedte a hangulati csapongást (ez a hangulati csapongás megszerkesztett naplónak szintén sajátossága). A kapcsolattartás nem a magánosság enyhítését, hanem az írópályát szolgálta: anélkül, hogy Márait az úgynevezett „elkötelezett” írók közé számíthatnók, maga tiltakozna ez ellen a meghatározottabban, éppen a magyarországi irodalmi viszonyok ellenében és a magyar irodalom megszakítatlanságának illúziójától vezetve a totális diktatúra hatalmi nyelvvel szemben kínál alternatívát, mind kiadásra szánt műveivel, mind pedig a belső használatra készített naplókval és levelekkel (a naplók erős válogatás után jelentek meg, legalább annyit hagyott el az „eredeti” szövegből, mint amennyit publikált). S minthogy – volt róla többször szó – az anyanyelv az otthon, a haza, ennek az anyanyelvnek „belakása” különféle műfajok révén volt lehetséges. S ha a fikciós művek (a szerkesztett naplók is azok) egy emigrációs „esztétika” szerinti formálódtak, a levelek ennek az esztétikának a hétköznapiakra történő lefordításai, jóllehet a legtrikább esetben úgynevezett

irodalmi levelek.³¹ A levelek megszerkesztettsége ugyanolyan szigorú, mint a szépirodalmi alkotásoké, tárgyuk az emigrációs létváltozat: epizódok az író (és epizódok az írói életet nagy nehézségek árán is élő magánszemély) életéből. A naplókban olyan levelekről is értesülünk (s olyan személyekről is ezen keresztül), amelyek és akik a Márai-élet epizódjai, egyikről-másikról csak a naplókban tudunk, mégsem becsülhetjük le jelenlétüket a Márai-pálya alakulástörténetében. Ugyanis annak a tudatosodási folyamatnak tevékeny mozzanatai, alakjai, amely Márait ráébresztette „kivülállásra”-nak megváltozott összetevőire. Míg odahaza maga választotta meg ennek a kívülállásnak tartalmát, külső formáit, hiszen befutott íróként viselkedhetett, az emigrációban írói pályáját folytatva nem építhetett a már megszerzett kanonikus pozícióra, különösen nem idegen nyelvű kiadóival tárgyalva. Magyarországon szerkesztői levelezéséből kitetszik, miként szervezte napilapjának, az Újságnak irodalmi-kulturális rovatát (1937-ig), és neves íróként miféle leveleket kapott olvasóitól, egyesek a regényeiből kibukó problémákra kérdeztek, mások az európai kulturális helyzet megítélésében kérték véleményét. Szituáltsága az emigrációban jócskán megváltozott, mint ahogy a külföldi kiadóknak is ki volt szolgáltatva. Magyarországon biztos anyagi háttérrel rendelkezett, így műveinek idegen nyelvű kiadását megfontoltan, az esélyeket latolgatva intézhette. S bár a leginkább németül, de franciául, finnül, svédül, hollandul, csehül stb. is jelentek meg művei, 1948-as emigrációját éppen egy svájci meghívás tette lehetővé, az igazi európai siker egyelőre elmaradt (a szaporodó kiadások ellenére). Így emigrációjában nem építhetett írói (el)ismertségére, jóllehet főleg az első évtizedben további idegen nyelvű kiadások láttak napvilágot. Ám naplójából rekonstruálhatjuk meg-megszakadó levelezését színművei hamburgi kiadójával, aki – a napló tanúbizonysága szerint – előbb áltatta, majd késleltette az elszámolást, végül becsapta.³² A levelezés részletei egyelőre nem ismeretesek, így nem egészen világos, hogy írónk esetleges túlérzékenysége vagy a kiadó csalárd ügyeskedése okozta az állandó félreértéseket. Annyi bizonyos, hogy Márai kiszolgáltatottsága bizonyítékként élte meg ezt a kapcsolatot, amelytől ugyan nem remélt sokat, ám szorult anyagi helyzetében nem volt számára mindegy, mennyit kap (kap-e egyáltalában) kiadott műveiért. Megint más probléma jelentkezik *Szindbád hazamegy* című regénye fordításakor. A svájci fordító (egyébként a mártírhalált halt költőnek, Radnóti Miklósnak is fordítója) nem volt hajlandó Márainak az emigrációban fogalmazott utószavát is lefordítani, amely nemcsak a regényhős-író (említettem: Krúdy Gyula) és regényvilága értelmezésével szolgált, hanem e Krúdy-Magyarországnak és a jelen diktatúrájának szembeállításával is.³³ A svájci fordító ugyanis a „nyugati” értelmiségnek ahhoz a nem kis létszámú csoportjába tartozott, amely valamilyen összeköttetést fenn akart tartani a „vasfüggöny”-ön túl Keletre eső államok hivatalosságával, így nem osztotta Márainak határozott kommunista-ellenességét. Illetőleg nem értett egyet azzal, hogy az 1940-es évek elejéről származó regény fordításával együtt jelenjen meg a valóban publicisztikus jellegű utószó. Elképzelhető, hogy a fordító az NDK-beli terjesztés esélyével is számolt. Márai azonban ragaszkodott az utószóhoz, a maga részéről semmiféle kompromisszumra nem volt hajlandó a totális diktatúrákkal és azok kultúrpolitikai ágenseivel; s így az a kiadástörténeti furcsaság a végül Vaduzban kiadott *Sindbad geht heim* sajátossága, hogy más fordította a regényt, más az utószót. A levélből és az utószóból meg a fordító magatartásából kétféle magatartás bontakozik ki. Az egyiket Márai képviseli, aki 1948-ig átélte a szerveződő diktatúrát, aki az 1930-as évektől kezdve kísérte figyelemmel a két totális állam író-ellenes hadjáratait, s aki úgy tudta, hogy az „enyhüléssel” inkább a diktatúra formája változik, lényege változatlan marad. A másik (s ezt képviselte a fordító) naivitásból, jóhiszeműségből, olykor taktikai okokból, igyekezett kihasználni a kelet-nyugati „párbeszéd” kínálta lehetőséget(?) a diktatúrák föllazítására. Más kérdés, hogy Márainak a két világháború között, majd a világháború után, illetőleg az 1956-os magyar forradalommal kapcsolatos tapasztalatai érveket szállítottak ahhoz, hogy rámutasson e „párbeszéd” őszintétlenségére (keleti részről), eredménytelenségére (nyugati részről). A maga írói sorsa meg nem alkuvasát igazolta, ugyanakkor a főleg említett regényhez illesztett utószó valóban kizökkenti az olvasót a regény teremtette világ értelmezéséből, s olyan „időszzerű” függeléssel látja el, amely eltér a regény „kozmosz” időszámításától.

Kérdés: az egyensúlyát és harmóniáját végképpen elveszített világra irányítja-e tekintetét az utószót mellékelő író, mintegy figyelmeztetve az írás esendőségére és maradandóságára, vagy az ismeretlen olvasóhoz közelíti-e egy ismeretlen világot? Ezt a kísérletet a *San Gennaro* véreben hajítja végre először, mikor úgy rajzolja meg az emigráns alakját, hogy naplójába rögzített tapasztalataiból kölcsönöz számára „epikai hitel”-t. Így ellenpontozza a líraivá válni akaró személyes érdekeltséget, fölmutatván az objektívizált saját (és nemcsak saját) történetet. Az emigráns lét reprezentánsa (természetesen?) levelező: „Mi sok levelet kaptunk ezekben az években... – mondta a nő. – Úgy értem, ő sok levelet kapott... Mert régebben, amikor még volt személyisége, sok ember ismerte, őt is, munkáját is... Hazuról már nem kaptunk levelet, mert nem volt tanácsos onnan írni nekünk, de őt világrészről érkezett minden héten néhány levél. És mindenhol ugyanazt írták... Hencgetek, vagy panaszkodtak, vagy rezignáltan beszámoltak és megállapítottak... De a lényeg mindig ugyanaz volt. A levélíró ugyanazt írta Afrikából, mint Indiából, mint Argentínából... Azt írta, hogy már sok-mindenbe beletörődött, már minden egészen jó lenne és elviselhető lenne, csak éppen azt az országot, azt a földrészt, ahol a levélíró éppen van, nem lehet elviselni... Svájcban is ezt írták, Kanadából is. És akkor lassan megértettük, hogy amikor elhagy az ember egy hazát, az összes hazákat elhagyta. És amit kap, az egy okmány, itt vagy ott, valahol a világon...”³⁴ A helyzetrajznak talán nem is az kölcsönöz különös jelentőséget, hogy az emigráció első éveiről szóló naplójegyzetekkel lehet összeolvasni, hanem feltehetőleg az, hogy az emigráns tapasztalatot időben és térben kiterjeszti, modern létérzéként fogja föl, és a személyesség véletlenszerűségétől a személyiség jellegzetesként értelmezett szétélesítésének irányába mozdítja el. Részben annak a – nemcsak karkai – felismerésnek hangsúlyozásával, mint válik egy okirat meghatározó tényezővé, részben a levél kommunikációs eszközből monológgá fakul; és ennek a folyamatnak érzékeltetése lesz a személyiségvesztés egy (még mindig nem utolsó) állomása. Az 1949-es naplójegyzetek között lapozgatva feltűnik, hogy (véletlenül?) Márai Sándornak a világirodalom szerzőinek levelei akadnak a kezébe, Goethe, Katherine Mansfield, Francis Jammes és André Gide leveleit olvassa, és emellett nem kevésbé feltűnő gyakorisággal emlékezik meg a hazuról küldött írásos üzeneteken kívül az Európa különféle országaiból hozzá érkező levelekről. Vagy ilyen módon: „Pestről fedőnévre küldött, nagyon szomorú levelek”, vagy így: az író társ és hajdani jóbarát Illés Endre „végtelenül szomorú levele”; „Madame C. beküldi az aggastyán (író társ) Herczeg Ferenc egy Pestről írott levelét. Ez a levél valóban remekmű”; „Ma levelet kaptam hazuról Margittól, a kis cselédétől, aki utólszor szolgált nálunk a Zárda utcában, s mikor elutaztunk, elkísért az állomásra. Nagyon hosszú idő után ez az első levél, amelynek igazán örültem”; „Születésnapomon (április 11. F.I.) két levelet kaptam. Mindkettő elkallódott barát, aki idegenben tengődik. Mindkettő biztosít róla, hogy már nyomorultabbul nem is alakulhat az ember sorsa, mint az övé. Azt hiszem, igazuk van. Ha mindehhez hozzáadom a magam sorsát, amely teljesen reménytelen, azt hiszem, mégis kaptam egyféle születésnap ajándékot.” Másutt: „Ez a délelőtti nagyon különös. Két aljas levél: egy holland kiadó, aki hazudik, s Tóth, ez a gazember, akiről kiderül, hogy a legaljasabb valamennyi kiadói kapcsolataim között. Ez az ütés erős, ki kell heverni”; „Madame C. megható levele. Ő, aztán”. és T. összeesküdtek, hogy megkapom a Nobel-díjat... T. tudtomon kívül írt Gidének, aki felelt, és Madame C. most beküldi a levelet. Cédulaszerű papírra írta válaszát Gide”.

S bár a levelek sejtetett jelenlétükkel szinte kijelölik a napok múlásának mikéntjét, olykor hiányukkal még erőteljesebben sugallják: miképpen lép ki a biografikus időből a kapcsolatok fenntarthatóságában reménykedő, ám a kapcsolatok reménytelenségét megtapasztaló író.

A kiszolgáltatottság és a fenyegetettség a nyelvi mezőről az egzisztenciális mezőre tevődik át, a világtól való elválasztottság

kényszerű megélésére. Ennek jelződése az, hogy Márai létezésének külső feltételei a belső bizonytalanság kivételéseként jelennek meg. Írásos leképződése ennek az 1949-ben vissza-visszatérő panasz a levelezés megszakítottaságáról, a világból érkező üzenetek elmaradásáról: „Napok óta semmiféle posta; az újság is fanyalognak érkezik csak; elfelejtett a világ, vagy cenzúrázzák – az aggályos, ötödik hadoszloptól rettegő olasz állam, vagy a postán ólálkodó kommunisták – leveleim? Minden lehetséges.”

Az otthoni „élményeket” az emigrációban sem felejteni tudó író korábban fogalmazott műveit látja rá itáliai hétköznapijaira, a személyiség tehetetlen vergődését a személyiség-ellenes „hatalmak” titokzatos, de legalább is szabad szemmel nem látható akciói következtében. Alighanem az 1920-as évek elején Franz Kafkát fordító Márai olvassa össze az irodalmat a léttel. Alább ismétlődik a rémálom, ezúttal változat-alakban: „A posta elakad. Napok óta semmi posta. Senki nem felel, senki nem ír, mindenki másra figyel. Ez lesz másképp is. Csak nagy önuralom kell ehhez a süketséghez.” A személyre szabott – említett – véletlenszerűség viszonylag hamar fordul át az emigráns-lélektanba, mikor is az alternatíva hiánya bekeríti a személyiséget, és még csak kényszerpályára sem utasítja. Inkább meghagyja számára a lemondás szabadságát: „Ennek az emigráns életnek hidegleléses pillanata minden nap, amikor a posta jön. Vagy nem jön. S minthogy legtöbbször nem jön, vagy ha jön, nem az a posta jön... elhatározom, hogy nem várom többé a postát. Valahogy majd csak lesz. De a postát nem érdemes várni.” S ami ezután következik, rezignált beletörődésnek tetszik: „Otthonról már nem jön hír. Anyám nem ír.” Igaz, egy másik pillanatban a korábbi aggodás hangján szól: „Két napja eső. A postás nem jön, mert esőben nem jár ki; lehet, hogy eltépi ilyenkor a leveleket”. Az 1949-es év végefelé azonban levelezésének „mérlegét” is elkészíti, két ízben is lejegyzí „rendteremtése” következtetését, amely egyben az emigráns friss tapasztalatainak összegzése is. Míg az ez évben alakulni kezdő regény, a *San Gennaro vére* leszámolás a csodavárással, de az abszurdnak érzett életet elvágó öngyilkossággal is, a levelezés életformaként a múltba utalódik (a naplóban), a munka (a regényírás) jövőbeli megkezdhetőségének sejtetése lép a helyébe:

„Este az elmúlt esztendőben érkezett leveleket válogatom. A számkivetettség postája vastag kötet. Sokat írt anyám, aztán Tibor s H. Néhány szemtelen levél, dilettánsok, útszéli, egykori pályatársak, akik azt hitték, itt a pillanat, amikor belérmúghatnak. Kevés okos levél.”

Néhány nap elteltével:

„Az elmúlt év levelezését, kéziratait rendberaktam.”

Az első bejegyzés egy új életitmusra ösztönzi Márait:

„Senkiben nem bízni; senkit nem gyanúsítani; mindent szemügyre venni; megfigyelni, a bajok felett nem jajongani; az örömmel nem örülni mértéktelenül. Élni, figyelni.

S egy napon, nemsokára, megint dolgozni. Verseket, prózát... mintha lenne miért, kinek. Most végre érdemes, mert nincs már miért és kinek.”

Az utóbbi közölt bejegyzés továbblép, határozottabb hangon szólal meg, egyben megerősíti az újkezdés lehetőségét:

„Most körülbelül megpúpozva ezt a szalmakazlat, a múltat [félérerakja]. Most kezdődjön valami más.” A levelezés számbavétele után az „irodalomé” következik. Művei németül, dánul és spanyolul jelentek meg, összesen három kötetben, megírta önéletrajza, az *Egy polgár vallomásai* folytatását meg egy színdarabot, dolgozik a *San Gennaro vérén*. „Mi a tennivaló? A múlt munkáit ebben az évben szétszedtem, mindent megvizsgáltam, s csak sorokat találtam, amit az elmúlt harminc év munkájából magammal akarok vinni a jövőbe..., ha ugyan van jövő. Amit még írok, már a semmibe írom. Ez a tudat lendületet is adhat”. Ami biztató módon tudatosodik: a látszólagos semmibe hullás iszonyatos szabadsága. A kilépés az irodalmi konvenciók és az egykori meg a jelenlegi hazai (irodalmi) kánonokból. Valamint az előírt forgatókönyvek dialógusai helyébe kerülő, önmagával folytatott dialógusok lehetséges produktivitása. A kijelölt „hely” megszűnése és egy vállalható nem-hely létesülése. Ami egyben pálya-módosulás. Márai Sándort nem köti immár (nyelvi) kötelék a hazai irodalomtörténetekhez, hiszen azokban a nyelvfelejtés- és vesztés dominál, az emigráció légüres terében kivívja jogát a maga hagyományainak megteremtéséhez, előszövegeinek kijelöléséhez. A hazai hatalmi beszéddel szemben munkálja tovább a magyar irodalmi beszédet, miközben olvasmányai megoszlanak a magyar és a nem magyar nyelvű szerzők között. Ugyanakkor távoltartja magát választott otthonai irodalmától is, Dantét a naplóban sűrűbben idézi, mint a kortárs olasz irodalmat, az Egyesült Államok újabb szerzőit mintha nem ismerné. Mégsem mondhatjuk, hogy kilép az irodalom jelen idejéből, kortársként meg sem tehetné. Levelezése az 1949-es évéhez hasonló. ³⁶ A személyes-filológiai érdekességeken messze túl kísérője annak a művészi erőfeszítésnek, amelynek tétje a nyelvbe emigrálás tapasztalatának megrögzítése. A biográfiai időszámítás esetlegességét elvetve a művészi pályának olyan körülírása, amely az emigráns író-létet a XX. századi létezés paradigmájaként fogadja és fogadtatja el.

Jegyzetek

1 *Napló 1943/44*. Budapest (1945) 1990. 82. (1943. későnyara) Az 1948-as év eseményei készítették a végső elhatározásra. Föld, föld!... Budapest 1991.

2 *Egy polgár vallomásai* (1934-1935, 1940) Budapest 1997. II.k.

3 Vö. erről tölem: „*Szavak komédiája*”. In: Rejtett párbeszéd. (Osztrák-magyar-közép-európai érintkezések) Szerk. Fried István. Szeged 2000. 71-90.

4 Vö. részletesebben tölem: *Márai Sándor elfelejtett színdarabja*. Vigilia 1990. 119-122; Márai Sándor titkai nyomában. Salgótarján 1993, 30.36.

5 Márai Sándor: *Grete és Josephine*. Ujság 1928. ápr. 29. 5.; *Napló 1968-1975*. Budapest 1997. 157-158; Friedrich Langer: *Grete Wiesenthal*. In: Neue Österreichische Biographie ab 1815. Bd. XIX. Wien-München 1977. 140-146.

6 Vö. tölem: *Kafka und die Ungarn*. In: Arbeiten zur deutschen Philologie (Debrecen) 1972. 123-129.

7 Márai Sándor: *Brecht, a tolvaj*. A Toll 1929. 9.sz. jún.16. 10-12; Két haditudósítás. Uo. 27.sz. okt.20. 18-21.

8 Vö. tölem: *Márai és a Kisfaludy Társaság*. Irodalomtörténet 1999. 573-589; Márai Sándor (ön)kanonizációja. Kalligram 2000. 5.sz. 2-8.

9 A 3.sz. jegyzetben i.m.

10 Vö. tölem: „*De hol a sziget*” Márai és a hűtlenné vált szavak. Horizont 1989. 1: 35-43; 4.sz. jegyzetben i.m. 63-74.

11 Márai Sándor: *Péntek, márc. 11*. Pesti Hírlap 1938.59.sz. márc. 13; *Zenével*. Uo. 62.sz. márc. 18; *A bécsi levél*. Uo. 77. sz. ápr. 6.

12 Márai Sándor: *Búcsú* (1939. szept. 3.) In: Vasárnapi krónika, Budapest 1994. 9-10: „Baljós bölcsek (...) kegyetlen-éles pontossággal mutattak reá, mint merevednek meg egy kultúra meleg és eleven életformái egy üres civilizáció gépkereite között, mint lesz az életörömből szórakozás, a felelősségből darált és szajkolt pártprogram, az egyéniből és nemzetiből országhatárok fölött

áramló közhely”.

13 Nemes Nagy Ágnes: *Klasszicizmus és romantika*. In: 64 hatyú. Budapest 1975. 192.

14 Vö. tölem: *Egy röpírat és visszhangja*. In: „...egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba”. Tanulmányok az ismeretlen Márai Sándorról. Budapest 1998. 143-172. Vö. még: Lukács György: *Megjegyzések az irodalmi vitához* Forum 1947. 577-592; Uő: *Márai új regénye*. Uo. 1948. 127-133.

15 Márai Sándor: *Verses könyv*. Budapest 1945.

16 Márai idevágó kijelentései és a szintén emigráns Joseph Rothéi között meglepő(?) a hasonlóság: „Die wirkliche Heimat des emigrierten Schriftstellers ist die Sprache in der er schreibt, und seine Freiheit ist Freiheit, auszudrücken, was er denkt.” (Az emigráns író igazi hazája a nyelv, melyen ír, szabadsága annak a szabadsága, hogy kifejezze, amit gondol) Idézi: Klaus Westermann: *Joseph Roth, Journalist. Eine Karriere 1915-1939*. Bonn 1987. 86. Vö. még: Uo. 212.

18 Vö. a 14.sz. jegyzetben i.m.

18 „A napló, a legbizalmasabb is, mindig az emberiségnek készül, s ezért talán őszintébb, ha őszintén bevalljuk, hogy nem tudunk egészen őszinték lenni, semmiféle írásunkban, levelünkben és naplójegyzetünkben sem”. Márai Sándor: *Ég és föld*. Budapest 1942. 102.

19 Márai Sándor: *San Gennaro vére*. New Work 1965. 101.

20 Uo.

21 Egy lírai karcolatában (A levél) így foglalja ezt az író össze: „Pontosan az az ember hiányzik életemből, akinek levelet szeretnék írni.” *Ég és föld*... 220.

22 Kertész Imre vonja le a végső konzekvenciát: „ez az immár semmire sem való, de önmagán túl immár semmire nem is kötelező szabadság át- és túlvezet mindenféle immanens társadalmi és elitmorálon; ez a szabadság, ha akarom, elvezet az élet és a halál kapujához, a tudáshoz, oda, ahonnan már egyenesen a pusztá egzisztenciára és az individuális kegyelem esélyeire látni”.

Gályanapló. Budapest 1992. 97.

23 A *Föld, föld!*... olvastán jegyzi meg ugyancsak Kertész Imre (i.m. 96.): „Az emigráció mint huszadik századi létforma, minden tekintetben, külső és belső emigráció”. Márai 1976-1983-as naplójában kategorizálja az emigrációt: „aki hazájából emigrál idegenbe. Aki hazájában marad, és belső idegenségben rejtőzik. Aki az emigrációban emigrál a magányba.”

24 Márai Sándor: 2.sz. jegyzetben i.m. II.k.24.

25 Vö. tölem: *Márai Sándor íróportréi*. In: A 14.sz. jegyzetben i.m. 174, 177.; *Ég és föld*... 130-131, 149. Vö. még: Uo. 25-26. (A távozó)

26 A *boldog nemzedék*. (1941. jún. 29.) In: a 12. sz. jegyzetben i.m. 173-176. Vö. még: 4.sz. jegyzetben i.m. 13. (Egy 1930-as újságcikkből idézek.)

27 Ezekből válogatás a Műhely folyóirat Márai-számában. Győr 2000. 2-3. 32-100.

28 *Európa elrablása*. Budapest (1947) 1996. 21.

29 *Már a Napnyugati őrváratban* (Budapest 1936.76.) idézi Márai a Die Städte aber wollen nur das ihre... kezdetű verset, mely az amerikai „útirajz” során is fölbukkan: Der Wind kommt von Westen. Amerikanische Reisebilder. Aus dem Ungarischen von Artur Saternus. Wien-München 1964. 132.

30 Levelezése Újváry Sándorral: a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (MTAK Kt) Ms 5149/304-454 (1972 és 1988 közötti levelek), Ms 5147/293-431.

31 Az emigrációs levelezésből válogatást közöl a Műhelynek a 27.sz. jegyzetben említett 2-3. száma: 110-143.

32 Itt és a továbbiakban az *Ami a Naplóból kimaradt* 1949. kiadványból idézek. Toronto 1999. Külön nem dokumentálom az innen származó idézeteket, s nem térek ki arra, van-e átfedés az 1945-1957-es napló közlésével.

33 MTAK Kt. Ms 5149/340. *Sindbad geht heim*. Vaduz 1978. Übertr: Markus Bieler. Übertr. der „Notiz”: Dvon E. Zajtain. Radnóti Miklós: *Gewaltmarsch. Ausgewählte Gedichte*. Ausgew. und. nachged. von Markus Bieler. Budapest 1979; Tübingen 1994.

34 A 19. sz. jegyzetben i. m.

35 A *Föld, föld!*... című, „önéletrajzi” műről (1972) van szó. (Budapest 1991.)

36 Az 1968-75 között vezetett naplóban több ízben emleget különféle helyekről érkezett leveleket: Napló 1968-1975. Budapest 1993. 70, 209-210, 216. Vö. még: Napló 1976-1983. Budapest (1999) 57, 65, 91, 103. IH a 80. születésnapra érkezett levelekről.

Szuromi Pál

Mélyvilági fennsíkok

Vinkler László művészi, szellemi öröksége

Nincs végérvényesen befejezhető komoly kultúrhistoria. Még akkor sem, ha egy-egy korszak történelmi feldolgozását szükségképp le kell zárni valahogy. Csakhogy a valóság rendszerint bonyolultabb, gazdagabb, miként ezt a korábbi időszakok kutatói regisztrálhatják. Aligha kétséges: a modern hazai művészet mérlegelésénél is szembe kell néznünk e dilemmával. Annál is inkább, mivel az utóbbi esztendőben szembetűnően megsaporodtak a tisztelgő, felfedező jellegű emlékkiállítások (pl.: Czillich Anna, Farkasházy Miklós, Martinszky János, Vass Vera). Kecskeméti Kálmán Ozirisz Alapítványa például kimondottan a lappangó képzőművészeti értékek feltárásán szorgoskodik. Ahogyan a Szombathelyi Képtár is nagyszabású tudományos konferenciát szentel a „felfedezésre váró életművek” országos számbavételére (1995). Szerencsére ez az etikus töltetű esztétikai „életmentés” napjainkban is folytatódik.

Más kérdés, hogy a szegedi Vinkler László (1912-1980) neve és progresszív festői, grafikai munkássága alig-alig kerül szóba az előbbi fórumokon. Mintha nem is létezne. Mintha csupán provinciális kismester lenne. Holott szó sincs erről. Inkább úgy tűnik: az alföldi kötődés, a vidékiség átka még a művész utóéletébe is kínosan belejátszik. Neki csak meglehetősen lassan, körülményesen lehet előrejutni. Pedig e rendkívül termékeny, sokrétű életpálya lényegi tragikuma épp a sorozatos szemléleti konfrontációknak tulajdonítható. Ő akkor készíti expresszionista, kubista és korszerű festményeit, amikor a szegedi és dél-alföldi alkotók többsége a vásárhelyi újrealizmus szellemiségének hódol (50-es, 60-as évek). Majd akkoriban forszírozza a tasizmusban rejlő kifejezési lehetőségeket, amikor a hazai szakma jobbra csak bátortalanul próbálgatja az avantgárd formanyelveit (60-as, 70-es esztendő).
Úgyhogy Vinkler a kortársi új idők egyik alig ismert művészi előfutárának tekinthető.

Amúgy közel sem volt harcos, forradalmi egyéniség. Inkább egyféle szelíd, jóságos mentalitás jellemezte. És a lényéből fakadó finom elegancia, a szavaiból áradó kivételes műveltség majd mindenkit megejtett. Különösen a tanítványait. Hiszen hosszú évtizedekig a Szegedi Tanárképző Főiskola rajz- és művészettörténet tanszékének vezetője és kedvelt, nagy tekintélyű tanára volt (1948-1975). S alkotói munkálkodása akarva-akaratlan összefonódott e fárasztó, szisztematikus pályával. Nem ritkán gátolta művészi előrehaladását, alkalmanként viszont frissítő impulzusokat merített belőle. Jellemző például: a hatvanas évek környékén modern művészeti társulatot szervezett legtehetségesebb, végzett tanítványaiból. Spirál csoportjuk azonban még beköszöntő kiállítását sem rendezhette meg: a hatalom nem engedélyezte. Ahogy ekkoriban a fővárosi szürrealistáknak, iparterveseknek is elszánt küzdelmet kellett folytatniuk avantgárd műveik nyilvános bemutatásáért (L: Csernus Tibor, Lakner László, Jovánovics György stb.). Innen adódott, hogy a közelmúltban reprezentatív tárlat, vaskos katalógus tisztelgett előttük (Hatvanas évek, MNG., 1991). Teljesen indokoltan. Ámde ki beszélt már arról, hogy e legendás időknek azért vidéken is akadtak érdemes képviselői?

Talán ez a mostoha, elszigetelt helyzet is hozzájárult némiképp, hogy Vinkler László egyre-másra átvedlett művészeti íróvá. Megannyi cikket, tanulmányt készített kiváló kortársairól, egyszerűen az egyetemes műtörténet átfogóbb összefüggéseit is előszeretettel vizsgálta. S nem is akármilyen szinten (L: Stílárás metamorfózisok. Művészetért és Oktatásért Alapítvány, Szeged, 2001.). Túlzás nélkül mondhatom: ha netán ezen a pályán munkálkodott volna, akkor is az élvonalban lenne a helye. Őt azonban jórészt a festői kifejezés korszerű lehetőségei foglalkoztatták. Igaz, főiskolás időszakában nyilvánvaló akadémikus, természetelvi szakmai útravalókat kapott (Karlovszky Bertalan, Glatz Oszkár). A harmincas évek végétől ellenben egyre eltökéltebben az avantgárd művészet formavívmányaihoz kötődött. De mindemellett lépten-nyomon visszatért az életszerű portrékhoz, a realiztikus tájképekhez is. A szegedi, dél-alföldi publikum pedig csak kapkodta, csóválta a fejét. Nem tudott mit kezdeni a szeszélyesnek tetsző, próteuszi alkotóval. Zavarosnak, eklektikusnak érezte. S azt is hozzátették: bizonyára nincs igazi egyénisége.

Eklektikusság, sokszínűség? Ezen az alapon akár a zseniális Picassót is kiiktathatnánk századunk művészetéből. Vinklernek egyébként pont ő volt egyik legfőbb példaképe. Tőle vette azt is, hogy korszakunkban már közel sem lehet mértékadó a külsőségekre épülő stílárás egyneműség. Ám ennél is perdöntőbb, hogy az alkotó küzdelmes pályafutásának katartikus végkifejletét is a sokszínűség démonja idézte elő. Negyvenhét évesen ugyanis átfogó, visszatekintő tárlatot rendezett az Ernst Múzeumban (1959). És mindenképp ragaszkodott változatos, elegendő anyagához. Nem akart hamis, homogenizált karakterrel előállni. Majd a korszak kultúrdöntőnökei is a maguk természetere szerint reflektáltak kollektívájára. A zsűri egyszerűen le sem árazta friss szemléletű, avantgárd műveit. Mintha nem is lettek volna. A minisztérium pedig nem járult hozzá kiállításának vidéki bemutatóihoz, egyben a Szövetség is kizárta soraiból. Ráadásul a kritika is fanyalagva, értetlenül reagált tárlatára, amelyen egyetlen művet sem vettek meg. Nem tudom: lehet-e még fokozni ezt az egymást erősítő tragikus kudarcorozatot?

Annyi bizonyos: Vinkler László hihetetlenül maga alá került, „Így teljesen éreztem a kiközösítést” – vallotta ezekről az eseményekről. „Ez lett az én pokolra szállásom, ... keserű belső száműzetésem... Ezzel váltam ... végérvényesen 'felöltött' ” (Tiszatáj, 1968. 6. szám, 530. o.). S tegyük hozzá rögvest: pont e fájdalmas mélyvilági útvonalon jutott el legigazibb, legjobb művészi önmagához. Ehhez viszont egy radikális kifejezési fordulatról is tudomást kell vennünk. Elvégre: „Tust, zománcot kezeltem automatikus módszerekkel, s ebben a kavargó, csak öntörvényei szerint működő lávafolyamatban láttam megfelelőjét azoknak az élettartamoknak, amelyek az idő tájt eltöltöttek” (uo.: 530. o.). Remek, autentikus választás. Akkor is, ha az analitikus, intellektuális Vinkler most valamelyest szembekerült korábbi felfogásával. Csak épp e spontán, felszabadult magatartásnak köszönhetette, hogy innentől egyre többször érett, kiemelkedő produkciók kerültek ki műhelyéből.

Egyben olyan alkotóval szembesülhetünk, aki stílárás szinkronban áll az egyetemes művészet legprogresszívebb törekvéseivel (L: Pollock, Kline vagy Kooning munkásságát).

Persze senki ne gondolja, hogy e nyugtalan, változékony művészpályából teljességgel hiányoznának a konstans, átfogóbb szemléleti elemek. Szó sincs erről. Vinkler László már tizenhat évesen képet festett a kentaurok csatájáról, s az antik kultúra, a görög mitológia iránti mélységes rajongása egészen élete végéig elkísérte. Már csak azért is, mivel a harmincas esztendő végén közeli, baráti kapcsolatba került a kiváló klasszika-filológussal, Kerényi Károllyal. Rajta keresztül pedig pontosan megértette: a mitológia nem csupán mesés historikum, ennél jóval több. Aktualizálható antropomorf világkép is egyúttal. Együtt van benne jó és rossz, harmonikus és tragikus, nem is szólva az emberi tipológiák találó megragadásáról. Nos, a metaforikus, szimbolikus jelbeszédhez

mindig is vonzó Vinkler ilyenformán egy egyetemes tartalmú, dinamikus gondolatrendszerre alapozta festői, grafikai mondandóinak tetemes hányadát. S ez a feltűnően okos, intellektuális művész pont az utóbbi műfajban remekelt leginkább. Ez pedig alighanem törvényszerű (L: Kondor Béla). Mindenesetre nincs még egy kortárs alkotó, akinek munkásságában a görög mitológia eszmeköre jelentősebb teret kapott volna, mint épp az övében.

E vázlatos áttekintő jellemzést követően akár visszatérhetünk a mostani évtizedekbe. Annál is inkább, minthogy a művész halálával korántsem megy feledésbe életműve Szegeden. Már nagyszabású fővárosi és helyi emlékkiállításával párhuzamosan a városi önkormányzat grafikai mappát jelentet meg munkáiból (Tandi Lajos /szerk./, 1981). Aztán dr. Felkai Béla professzor szisztematikus bibliográfiái összeállítást készít életútjáról. A Móra Múzeum vállalja ugyan a kötet kiadását, de ez egyre-másra elmarad. Nem szölok most külön a kisebb-nagyobb tisztelgő tárlatokról, s a hozzájuk kötődő országos publikációkról. Nem, mert a művész pályájának szélesebb körű megismertetése, alkotói értékeinek átfogóbb kifejtése mégiscsak elmarad. Ebből származik, hogy a város kulturális vezetése előbb-utóbb igényes Vinkler monográfiával akar kirukkolni.

Ámde rohan az idő: máris az új évezred nyitányánál tartunk. Ebben az esztendőben pedig feltűnik egy agilis, célirányos szervezet, amely a maga módján egyféle frontáttörést hajt végre (Művészetért Oktatásért Alapítvány, Szeged). Nem elég, hogy egyszeriben két könyv is születik Vinkler László alkotói pályájáról és művészetbölcseleti írásairól (Muladi Brigitta, Szuromi Pál), ám ezzel együtt egy változatos, sokszínű kiállítás-sorozat is beindul (Kecskemét – Antik motívumok, Szeged – könyvbemutató, Orosháza – Vinkler és tanítványai, Budapest – grafikai kiállítás, Szeged – emlékkiállítás, Szombathely – gyűjteményes tárlat, Budapest-válogatás V. L. munkáiból). Úgy látszik: napjainkban már csak ilyen intenzív, sokkoló módszerekkel lehet érdemi hatásokat elérni. Habár a felfokozott igyekezet némileg majd mindig visszaüt. Nem mintha hiteltelen, rossz lenne a fiatal Muladi Brigitta művészettörténeti levezetése. Dehogy. Csak éppenséggel a kötetben felhasznált képek nem bírják meggyőzően alátámasztani a szerző indokolt, magas rangú értékszemponjtait. Kár. Pedig újra ismétlem: Vinkler nem akármilyen, rangos alkotó. S viszontagságos pályájából a talányos, tanulságos művészetszociológiai és esztétikai mozzanatok sem hiányoznak.

Mi tagadás, nemrégiben még magam is úgy véltem: ha Vinkler László a fővárosban vagy Szentendrén élt volna, ma bizonyára neve, tekintélye lenne a modern hazai művészetben. Csalóka feltételezés. Még akkor is, ha tudjuk: a csoportokhoz, alkotótelepekhez való kötődés majd mindig jót tett a művészek nimbuszának. Mednyánszky vagy Tóth Menyhért késői felfedezését voltaképp elszigetelt, magányos pályájuk determinálta. De azért ne dőljünk be mindjárt az exponált helyek, a kollektív fellépés és a szakmai hírnév szírienes csapdájainak! Egyéb értékek is léteznek. Elég most csak az igényesebb szellemi, szakmai elmélyültségre, s vele együtt az önismeret minőségére utalni. Mert ez közel sem csak a fővárosi lét privilégiuma. Ne feledjük ugyanis: a negyvenes esztendő környékén kedves, különleges baráti társaság találkozott Vinkler lakásán. Beszélgettek, vitatkoztak, respektálták egymást. S Kerényi Károly mellett ott volt Sik Sándor, Szent-Györgyi Albert, aztán Bálint Sándor meg Rusznyák István. A névsor magáért beszél. A művész is „a szellem kivirágzásának” tekintette e kivételes időszakot.

Miért idézem az alkotó baráti kötődéseit? Egyszerűen azért, mert e szerencsés, gyümölcsöző kapcsolatrendszer is az életéhez tartozik. Mégis azt látjuk: az ötödik ikszhez érkező művész kíméletlenül őszinte, bravúros tusrajzot készít önmaga sajátosság emberi, alkotói helyzetéről (*Ötvenedik születésnapomra*). Magába roskadt, búskomor férfi ücsörög a kép egyik tőrfelén, mellette pedig jámbor, hűséges kutya tanyázik. Akárhogy is vesszük: itt már a riasztó, mérhetetlen magány reménytelen víziójával szembesülünk. Aki azonban tüzetesebben megismeri Vinkler László ellentétekkel átszőtt, bonyolult életútját, annak másra is rá kell jönnie. Arra, hogy az ő vidéki egyedülléte korántsem szokványos jellegű. Inkább egyfajta *minőségi magányról* beszélhetünk. Hisz azzal a Kerényivel tudja megbeszélni az antik kultúra, a görög mitológia fundamentumait, aki e témakör legrangosabb európai tudósa. Aki még Németh László érzékeny világát is játékon megtermékenyíti (l.: Magyarország és Európa, 1935.). Mint ahogy művészi példatárában is lépten-nyomon kiemelkedő, korszakos alkotókkal találkozunk. Főként Picasso és Michelangelo izgatja elsőként, de mellettük Giottóval, Dürerrel, Leonardóval, Rembrandttal vagy Cézanne-nal is elmélyülten foglalkozik (L: Stílári metamorfózisok).

Mintha kizárólagos elkötelezettség lenne a magasrendű szellemi, művészi minőségeknek.

Semmi kétség: az efféle példák gyakran bénítóan hatnak az alkotókra. Melocco Miklós például véglegesen le akarja tenni a vésőt, kalapácsot, amint alaposabban megismeri Michelangelo műveit. Nos, Vinkler is örökös dilemmák közt vergődik. Nem is egész alaptalanul. Valójában az ő rajzművészete is picassói, matisse-i indíttatású, akárcsak jó néhány kiváló kortársáé (pl.: Hincz Gyula, Feledy Gyula, Würtz Ádám). Ennek ellenére a szegedi alkotó olyan felszabadultan, olyan tartalmasan rója vonalait, mintha valójában önmaga törvényeit követné. És csakugyan: a remekbe sikerült *Ádám és Éva* „mindössze” csak egy dinamikus, organikus vonalhálóra épül. Mi sem természetesebb, minthogy a szerző a bibliai alapkonfliktust is elének tárja. De máris továbbmegy. Mert az erotikus, szexuális motívumoknak ugyanolyan jelentőséget tulajdonít, akár a kultikus eseménynek. Ezzel talányos szimbiózist teremt a keresztény örökség és a természeti vitalitású antik, pogány felfogás között. Tudjuk: e történelmi léptékű szintézis Csontváry művészetében realizálódik legelőször. Majd egyre-másra jönnek a hasonsszellemű, kitűnő utódok (pl.: Kondor Béla, Szalay Lajos).

Vinkler László kivételes tasiszta, szürrealista korszakában pedig a személyesség és személytelenség különös összjátékát regisztrálhatjuk. Előbbi műveinél, ahol nagyrészt spontán, csurgatásos technikával dolgozik: szinte elbújik a tus, a festékmassza belső önmozgásai mögé. Játékos, fantasztikus látomásai mégis beszédesek. Egy hitevesztett, magányos alkotóról tudósítanak, aki már az anyagi univerzum végtelensége felé kutakodik (pl.: *Különös állatok*). Vonalas rajzainál viszont nem egyszer az etikus tartású, ítélkező Vinkler lép elébünk. Az *Istenek tanácsa* például a hatalom csúfondáros természetéről elmélkedik. Nem elég, hogy a domináns fejforma a női üleppel kerül átfedésbe, ám az idő távlatosabb természetét a szeszélyes léggömbök helyettesítik. Ami annyit tesz: tőle alkalmanként az ironikus, komikus kifejezés sem idegen. Igaz, kritikusai ezt is elvitatják tőle (L: P. Szűcs Julianna: A tízesek, Népszabadság. 1982. június 30.). Mintha amolyan sótlan, szellemtelen alkotó lenne.

Holott egy kozmikus dimenziókban bölcsekedő, humanista művésszel szembesülünk. Látszólag ugyan a nőiség mibenléte, a testiség misztériuma érdekli legfőképp, bár mindez csak szemléleti alapvetés. Mintegy az állandóság, az örökkévalóság megkísértése. Egészében mégis egyén és közösség, a párkapcsolatok dilemmája kerül előtérbe, nem is szólva az emberi és állati létezés paradox viszonyairól (L: *Oidipus, Kora tavasz*). Talán épp az utóbbi tematikák árulják el leginkább, hogy Vinkler kivételes elméleti, szellemi pozíciója igenis játékon feldúsítja, elmélyíti művei jelentését. A *Capriccio* mámoros, egzaltált nőalakja nem csupán a természeti, növényi motívumokkal ritmizál, hanem az állati analógia nyersebb, pusztítóbb energiáit is magába ötvözi. Miként a *Trója sorozat* kultikus Lovában is érzéki, erotikus fejrészletek tűnnek fel. Most azonban az egymás mellé sorolt emberi és állati szempárokra kerül a hangsúly. Itt az alkotó szinte karkai felismeréseket sugalmaz: „Az állat közelebb áll hozzánk, mint az ember. Ez az a bizonyos rács. Az állattal való rokonságot könnyebb élni, mint az emberrel valót” (Gustav Janouch: Beszélgetések *Kafkával*, Gondolat K., Bp., 1972., 40. o.).

S ha már a rácsoknál tartunk, akkor itt hoznám szóba a *Két struktúra* című gesztussorozatot is. Már csak azért is, mivel a kortárs művészet már alig-alig bír mit kezdeni korszakunk sivár, embertelen lakótelepi témakörével. Azzal a helyzettel, amelyben egyre

nyilvánvalóbbá válik a nagyvárosi emberek otthontalansága, s ezzel együtt a mesterséges környezeti elemek egészségtelen felduzzadása. Nos, Vinkler László vitális művei voltaképp erre az időszerű jelenségre reflektálnak. Adva vannak a mértánias, raszteres képzetek, amelyek folyton-folyvást amolyan szabadon futkározó, természeti képzetű folitrimusokkal konfrontálódnak. Közben világoló égi lámpás trónol a magasban, akárha az irdatlan éjszaka kellős közepén lennénk. Ahogyan a sötét, csurgatott tusfoltok is a térbeli végtelenség eszméjét idézik.

Mintha a modern szellemiségű művész ezúttal is a természeti jellegű, emberibb léptékű életformára voksolna.

Hagyományörzés, korszerűség? Ez a kérdéskör ugyanúgy átszövi Vinkler művészetelméleti, mint praktikus grafikai, festői tevékenységét. Pontosán észreveszi: Daumier szenvedélyesen cselekvő figuráiban már az expresszív életérzés huszadik századi előszelei csapkodnak. Miként Courbet spontán, rusztiikus tengerképeiben is felfedezi a gesztusfestészet klasszikus alapvetését. Innen adódik, hogy művészetfelfogásában sokkal inkább a történeti kontinuitásra, mintsem a periodikus töredezettségre kerül a nyomtér (L: Évszázadunk stílári metamorfózisai). Mintegy a szintetikus látásmód elkötelezettje. Az eklektikus, világpolgár Picassóban is fölöttébb respektálja, hogy menthetetlenül magában

hordja spanyol, katalán örökségét. Egyszóval: gyökeres alkotó. Nos, Vinkler munkásságában is fel-feltűnnek a gyerekkori, egyben a népies karakterű szegedi motívumok. Csakhogy mindennek azért nincs érdemlegesebb tematikai, formai jelentősége (pl.: *Tápai menyasszony*). Itt van viszont az antik hagyomány, a görög mítoszok eszmerendszere, amely számára egyszerre kollektív és személyes érvényességű. Olyan, mint másoknak a népművészet kincsesára. Jólehet a mitológiának nincs különösebb alaki, stílári konzekvenciája: csupán egy impozáns gazdagságú narratív, szellemi kerethálózattal kell számolnunk. Mégis aktuálisnak, előremutónak érzem az alkotó tematikai, gondolati és művészi állásfoglalását.

Nincs kizárva ugyanis, hogy globalizálódó világunkban egyre nagyobb becsülete lesz az európaiságot reprezentáló antik gyökereknek.

A kétségekkel küszködő, filozofikus Vinkler többször megfogalmazza: valami átfogó érvényű, szintetikus művészet megteremtése lebeg szeme előtt. Mint oly sok kollegájának. Neki ellenben úgy alakul pályája, hogy valóságosan is át kell élnie az erkölcsi, szellemi pokoljárás gyötrelmes kínjait. De amint kiderült: paradox módon épp ez lett legfőbb alkotói szövetségese. A spontán, automatikus módszerekkel dolgozó tasiszta művész ugyanis jobbára olyanféle esztétikai értékeket tud felmutatni, mint a vele szinkronban munkálkodó Korniss Dezső. Míg figurális, szürrealista rajzai többé-kevésbé Feledy Gyula műveihez foghatók. Itt azonban olyanfajta tragikomikus „emberi színjáték” körvonalai sejlének elő, amelyek egészen az emberi világ humánológiai alapjaiig gyűrűznek vissza. Úgyhogy Vinkler László pályafutásának utolsó évtizedeiben egyféle titkos, kontrasztos cirkuláció zajlik előttünk. Ami a művek egy részén az ösztönszerű, anyagi mélyvilág vizionárius üzenete, az a másik térfélen már a természeti és történelmi létezés konfliktusokkal terhes, poétikus tolmácsolása. S ezzel mintha bezárulna, majd kinyílna a kör. A művész legutolsó, befejezetlen képén mindenesetre a következőket olvashatjuk: „A tigris széttépheti a pegazust, a kecske lelegetheti a babérfát, a költő mégis felmegy az Olimposzra”.

Lengyel András

Az „első fájdalomra eszmélő ember“

József Attila freudomarxizmusának kérdéséhez

1. A költőnek marxizmus és „freudizmus” kombinálására való törekvéséről rendelkezésünkre áll Erős Ferenc kitűnő tanulmánya, és – ugyancsak az ő tollából – a freudomarxizmus magyarországi történetéről is van már összefoglaló munka (Erős 1992, 1986). A József Attila-kutatás mégsem tekintheti befejezettnek, egyszer s mindenkorra „megválaszoltnak” ezt a kérdést. Részben, mert a freudomarxizmus jelensége önmagában is meglehetősen komplikált kérdéskör, részben pedig azért, mert új szövegek kerültek elő, s ezek, mint értelmezésre váró dokumentumok, új problémákat vetnek föl. Az eddigieknél gazdagabb filológiai alapot kíván magának a József Attila írásaiban tetten érhető freudomarxista orientációnak a kialakulása is, hiszen a pozitív adatok értelemszerűen szilárdabb bázist alkotnak, mint a szükségképpen hipotetikus jellegű, logikai levezetések, s így további új és mélyebb elemzések lehetőségei nyílnak meg. Előadásomban tehát tudatosan törekszem arra, hogy a filológiai rekonstrukció és a gondolkodástörténeti értelmezés lehetőségeivel egyaránt éljek, s e kettős megközelítés eredményeként eddig rejtve maradt összefüggések világosodjanak meg.

2. A freudomarxista orientáció kibontakozásának, eddig is tudtuk, számos előfeltétele volt. Ezek egyik legfontosabbika kétségkívül József Attila antipszichológista logizmusának föladása, illetve átalakítása – enélkül a mélylélektani irányultság kialakulása elképzelhetetlen. Paradox módon azonban ez a fordulat sokkal kevésbé váratlan és „megmagyarázhatatlan”, mint föltételezni szokás. Az az antipszichologizmus ugyanis, amely Pauler Ákos hatásaként jellemezte a költő huszas évek végi gondolkodását, valójában egyáltalán nem tekinthető lélektan-ellenesnek. Ezt a költő mintaadó mestere, maga Pauler egy előadásában *expressis verbis* ki is mondja. Igaz, álláspontja szerint „a pszichologizmus két különböző dolgot zavar össze: a lelki élmény *időbeli s empirikus lefolyását* s annak *jelentését*”, márpedig „a gondolkodásnak *lélektani vizsgálata* [n]em dönthet annak logikai *érvénye fölött*” (Pauler 1928. 44.). Ám a „pszichológiai kutatás filozófiai túlbecsülésének leszállítása nemhogy *ártott* volna a lélektani kutatásnak – azt inkább jelentős mértékben előmozdította” (Pauler 1928. 44.). S „[h]ogy filozófia és pszichológia mennyire egymásra vannak utalva, ezt mindennél jobban az a körülmény igazolja, hogy úgy a múltban, mint a jelenben szüntelenül *termékenyítő* hatást gyakorolnak egymásra.” „A phaenomenológiai módszer” például, amely Pauler szerint „a modern filozófiának talán legeredetibb vonása”, „Brentano leíró *psychológiájából* indult ki, amely azután legkiválóbb tanítványai: Meinong, Husserl idevágó törekvéseit eredményezte” (Pauler 1928. 47.). Azaz Pauler számára, a pszichologizmus radikális elvetése ellenére, lélektan és filozófia nagyon is összefüggő és termékenyítő viszonyban állott. S ez a pauleri distinkció József Attilától sem lehetett idegen, hiszen már legelső filozófiai élményei között is olyan szerzők művei voltak, mint például Bergson, akit – konkrétan tudjuk – már 1923-ban is olvasott (Tóth 1980. 72.), s aki huszas évek végi, elméleti megalapozást eredményező tanulmányaiban is hangsúlyosan jelen volt. Az egzisztencia és az önlét kategóriák bevezetése (vö. Lengyel 2001) pedig automatikusan a szubjektív tényező szerepének fölértékelődését jelzi. S személyes életének problémái is, hacsak magánemberi – nem teoretikus – szinten is eleve lélektani természetű problémákként jelentkeztek. (Gondoljunk itt a Vágó Márta-szerelem lezárulását követő megbetegedésére, Eisler Mihály József pszichoanalitikus technikát is alkalmazó betegkikerdezésére stb.) Így, amikor 1931-ben analízisbe került Rapaport Samunál (Lengyel 1996), és személyes sorsán keresztül is megélemlült érdeklődése a mélylélektan iránt, már eleve egy olyan diszpozíció birtokában volt, amely gondolatilag is lehetővé tette számára a pszichoanalitikus elmélet befogadását. A különböző gondolkodási irányok és törekvések kritikai megrostálása és egyetlen, konzisztenciára törekvő rendszerbe való összevonása pedig gondolkodásának egyik legjellegzetesebb és legtartósabb jellemzője volt. A freudomarxista orientáció kialakulása tehát saját szerves fejlődésének egyik lehetséges, a korábbi stádiumokhoz logikusan kapcsolódó fejleményének tekinthető. S amennyire szakításként, legalább annyira folytatásként is fölfogható.

Az azonban kétségtelen, hogy a lehetséges gondolkodási utakból való választásban József Attila személyes sorsának alakulása és szociokulturális közegének természete is belejátszott. Új orientációja kialakulásában ugyanis az is szerepet kapott, hogy abban az illegális kommunista párt körein kívül ténykedő, szakadár irányzatok laza konglomerátumát alkotó, de változatlanul marxista öntudatú mozgalmi szubkultúrában, amelyhez ő is tartozott, egy freudomarxista szekta is föllépett. S ennek vezéregyénisége, Székely Béla (1892-1955) személyes jóismerőse volt (ld. róla: Harmat 1994. 205-208., Vajda 1991), akivel már a huszas évek vége felé is szíves, már-már baráti viszonyban állott.

Az e mozgalmi szubkultúrát jól ismerő, egy ideig az illegális kommunista pártban is tevékenykedő Schöpflin Gyula utóbb, már szakítva a párttal, de időben még viszonylag közel az eseményekhez, 1951-ben kitűnő jellemzést adott erről a közegekről. Sallai és Fürst kivégzése (1932) után, a mozgalom egyik „passzív korszakában” („amikor a rendőrség ugyancsak aktív volt”) szerinte „burjánzottak a különböző trockista és egyéb oppozíciós csoportok. A legjelentékenyebbek voltak Demény Pál csoportja a csepeli munkásság között (Draho Lajos, aki 1945 után is szerepet játszott, eredetileg »deményista« volt); Justus Pál főleg intellektuelekből álló trockista köre; Somogyi Mihály tanulóköre, amely nagy marxista felkészültséggel, történelmi alapon bírálta a sztálini politikát; Székely Béla »pszichoanalitikus-marxista« szemináriuma (Wilhelm Reich, a pártból kizárt német lélekbúvár nyomán – Reich megkísérelte közös nevezőre hozni a marxizmust és freudizmust); és sok más apró csoport, köztük olyan is, amely Platónt és Marxt próbálta egyeztetni, némi homoszexuális színezettel. E frakciók jellegzetessége volt, hogy tagjaik túlnyomórészt képzett marxisták voltak, azonban – Trockij, Silone és más »eretnekek« nyomán – bírálták a Szovjetuniót, és céltalannak tekintették az illegális tömegmunkát. Tevékenységüket ideológiai tanulmányokra, vitákra és szemináriumszerű megbeszélésekre korlátozták, s nem folytattak aktív propagandát. Szerepük némileg hasonló volt a századforduló körüli orosz »legális marxisták« tevékenységéhez [...]; hatásuk ugyan korlátozott volt, de nem elhanyagolható, főként tagjaik elméleti tudása folytán” (Schöpflin 2000. 43.).

A „pszichoanalitikus-marxista” szemináriumot vezető Székely Béla és József Attila kapcsolata szerencsénkre viszonylag jól megfogható. Scheiber Sándor, aki még ismerte Székely – azóta sajnos ismét „lappangó” – kézirati hagyatékát, már 1966-ban közzétett néhány fontos dokumentumot. Közleményéből kiderül, hogy a költő már a *Nincsen apám se anyám* (1929) kötetét is dedikálta Székelynek, majd azt követően – legalább – még kettőt. Az első dedikáció így szól: *Székely Bélának / barátsággal, szere- / tettel. / Pest, 1929. febr. 24. / József Attila. A Döntsd a tőkét* kötetbe (1931) – sajnos, keltezés nélkül – ezt írta be: *Székely Béláéknak / a régi barátság- / gal és szeretettel / Bp. / József Attila. A Külvárosi éj* (1932) címlapján pedig ez áll: *Székely Béláéknak / régi*

barátsággal. / Bp. 1932. okt. 19. / József Attila (Scheiber 1966. 312-314.). Ezekből kiviláglik, hogy József Attila legkésőbb 1929 elejétől ismerte a Budapesten csak 1926-ban föltűnt Székelyt, s ez a kapcsolat viszonylag tartósnak bizonyult. Hogy nem pusztán csak könyvmegküldésre korlátozódó, konvencionális viszony volt ez, az is jelzi, hogy *Anyám* című versét a költő utólag, valószínűleg 1931. január 6-án, még a vers publikálása előtt sajátkezűleg beírta Székely *Nincsen apám se anyám* példányába (Scheiber 1966. 313.). A beírt vers megválasztása nyilván összefügg Székelynek a költő számára is nyilvánvaló gyermeklélektani érdeklődésével – a vers itt mintegy lélektani dokumentum (is) lehetett. A kapcsolat mozgalmi vonatkozásaira is van némi adatunk: a költő fotóikonográfiája 1931 áprilisából több olyan fotót is regisztrál, amelyen József Attila és Székely együtt, egy mozgalmi kirándulás résztvevői társaságában van megörökítve (Macht 1980. 39-42. tétel).

A kérdés persze így is kérdés: tagja volt-e a költő valamilyen formában Székely Béla Schöpflin Gyula emlegette „szemináriumának”? Konkrét adatunk erre a részvételre nincs; Székely kézirati hagyatéka, amelyben esetleg erre vonatkozó adalék is rejtőzhet, egyelőre lappang. De amit tudunk, az – közvetve – e felé mutat. Tény ugyanis, hogy amikor 1934-35-ben Székely Emberismeret címmel folyóiratot szerkesztett, szerkesztőtársa az a Kulcsár István (1901-1986) volt, aki a költőnek is igen közeli barátja volt. S az Emberismeretben, tudjuk, József Attila is publikált (JAÖM 4:24-27. vö. 192.); kapcsolata tehát Székellyel és körével még ez időben is élt. Az Emberismeret – Székely törekvéseivel összhangban – közzölte Wilhelm Reich egyik fontos, bizonyos értelemben egyenesen programmatikus írását, a *Pszichoanalízis és szocializmust* is. Ennek az 1935 nyarán, a lap azévi 1. számában közzétett írásnak a magyar fordítója nem ismert; a lap nem tünteti föl. Horváth Iván, a Kovács Sándor Iván 60. születésnapjára összeállított ünnepi kötetben fölveti annak lehetőségét, hogy Reich cikkét esetleg József Attila fordította (Horváth 1997). Ez a föltevés egyelőre bizonyítatlan, az azonban tény, hogy a költő maga is megpróbálkozott Reich cikkének lefordításával, illetve kivonatolásával – próbálkozásának szövegét Horváth Iván közzé is tette (Horváth 1997. 123-127.). Nem kizárt tehát, hogy az Emberismeretnek ebben a több író (pl. Bálint György, Zsolt Béla, Kosztolányi Dezső, Kassák Lajos, Földi Mihály) is fölvonultató, a pszichoanalízis mellett és ellen érvelő írásokat egyaránt közlő tematikus számában József Attila Reich *fordítójaként*, mintegy névtelenségbe húzódva vett részt. S az is bizonyos, Reich írásának közzétételét egyféle freudomarxista mozgalmi logika diktálta. Ez abból is kitetszik, hogy a számot ismertető, szintén a baloldali szubkultúrához tartozó Világirodalmi Szemle 1935. évi 3. száma külön is kiemelte Reich személyét és írását. A lapismertetőn (NN 1935b) túl egy önálló „szemlé” is közöltek róla („azonos forrásból”): „A dialektikus materializmus lélektanban való alkalmazásával évek óta kísérleteznek. E törekvéseknek legtehetségesebb képviselője Wilhelm Reich. Most megjelent tanulmánya (*Psychischer Kontakt und Vegetative Strömung*) annak az előadásnak [a] kibővítése, amely miatt 1934-ben a pszichoanalitikusok egyesületéből kizárták, azzal az indokkal, hogy *politizálja a tudományt*. Közrejátszott ebben Reich régebbi, most újonnan megjelent munkája (*Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse*).” Majd e fölvezetés után, ha röviden is, Reich elméletét is bemutatták: „Wilhelm Reich, műveiben, valóban átlépi a lélektan eddigi határait, mert társadalmi kapcsolatait is kutatja. Felveti azt a kérdést, hogy miért gátolja a társadalom az ösztön természetes kiélését és rámutat arra, hogy a *szülők és a tanítók tudattalan végrehajtói az uralkodó rend akaratának*, amikor a gyermekek természetes ösztöneit elfojtják. Minél erősebb ez az ösztönelfojtás, annál nehezebb helyreállítani a természetes kapcsolatot az étellel: megtalálni a társadalomhoz, a munkához, a szerelemhez vezető utat. Az igazi, fejlődésre képes kultúra nem az ösztönelfojtásokból, hanem a korlátlanul élt ösztönélet fennmaradó energiáiból alakul ki. *Ma a legtöbb ember teljesítménye kisebb, mint teljesítő képessége*. A szocialista társadalom állítja majd helyre a természetes életet és a teljes produktivitást” (NN 1935a. 21.).

Ekkor, 1935 nyarán József Attila freudomarxizmusának (s Reich-ismeretének) Székely mellett már más – közvetlenebb, autentikusabb – forrásai is voltak. Ekkori analitikusa, Gyömrői Edit, aki 1934 nyaratól, kora ősztől kezelte, Wilhelm Reich személyes ismerősei közé tartozott (vö. Erős 1992. 290.). Elképzelhetetlen tehát, hogy az önmagát intenzíven képező, immár erősen analitikus érdeklődésű költő ne élt volna az e kapcsolatból származó informálódás lehetőségével. S ekkoriban már nyilván a Reich írásait tartalmazó folyóiratszámokat és különnyomatokat is legalább két forrásból: Székely Bélától és Gyömrői Editől kapta kölcsön elolvasásra, áttanulmányozásra.

Ilyen irányú érdeklődése intenzitását mutatja, hogy 1936 februárjában, immár a Szép Szó szerkesztőjeként, amikor erre lehetősége kínálkozott, lapja kiadójával, Cserépfalvi Imrével megrendeltette magának Reich SEXPOL-folyóiratát. Hagyatékában megmaradt az az autográf följegyzés, amely ezt kétségtelenné teszi: „Zeitschrift für Politische Oekonomie und Sexualpolitik. / Minden eddigi számát! / Verlag für Sexualpolitik, Kopenhagen Postbox 827” (vö. Lengyel 1990. 238.). A följegyzésben megnevezett folyóirat ugyanis Reich Dániában kiadott nevezetes SEXPOL folyóirata. „S hogy [a költő] meg is kapta a folyóiratot, jelzi a följegyzésen olvasható, de már idegen kéztől származó pótlólagos jegyzet. Baloldalt, fönt: 934/35-36. Jobboldalt, ugyancsak fönt: *P 43.20 Cserépfalvihoz*. A sorok közé pedig egy dátum van beszúrva: *III/15*. Mindez, lefordítva, azt jelenti: a költő a folyóirat addig megjelent 1934-35-36. évi számait kapta meg, az egész rendelés 43 pengő 20 fillérbe került, s a rendelést a Szép Szó kiadója, a költőnek is régi barátja, Cserépfalvi Imre bonyolította le. (A költségeket is alighanem ő állta.) A megrendelt példányok pedig, ha jól értjük, február 15-én érkeztek meg” (Lengyel 1990. 238.).

1936-ra tehát József Attila tájékozottsága e téren is meglehetősen kiterjedt volt. Önképzése pedig aktív.

3. Ennek a freudomarxista tájékozódásnak az utóbbi időben publikussá lett két fontos dokumentuma. A *Marx szimbolizmusa* című följegyzés a 2000 című folyóirat 2000. márciusi számának hátsó borítóján, az úgynevezett B4-en hasonmásban jelent meg, az *A rendkívül érdekes regényt* kezdetű, cím nélküli töredék pedig ugyane folyóiratban, átirásban s (szinte olvashatatlanul kicsi) hasonmásban. A szerkesztőségi jegyzet szerint e szövegek „az internetes kritikai kiadás”-ból valók; a közreadó így, minden bizonnyal, Horváth Iván. Sajnos, e publikáció nélküli a legelemibb filológiai magyarázatot is; a cím, amely alatt a közzététel megtörtént, csak annyit mond, hogy: „Tanulmánytöredékek a '30-as évekből”. A két szöveg érdemi interpretációja előtt tehát valamiképpen datálnunk kell őket. Szerencsére a cím nélküli töredék utalásrendszere viszonylag jól kijelöli e szöveg keletkezésének időpontját, hiszen Babits Mihály *Az európai irodalom története* című könyvének olvasását jelenti be, márpedig Babits könyvének az a változata, amely „a Victorianus kor költőivel és írástudó olvasóival”, valamint Tennyson-nal is foglalkozik, 1935 nyarán jelent meg (vö. Stauder—Varga 1998. 66. tétel). József Attila nyilván ekkor, vagy nem sokkal ezt követően készítette el befejezetlenül maradt följegyzését, hiszen ez egy megkezdett, de be nem fejezett kritika. A *Marx szimbolizmusa* című szöveg datálása már bizonytalanabb, de aligha tévedünk nagyot, ha ezt is 1935-re, esetleg 1936-ra helyezzük. (De mindenképpen a *Hegel, Marx, Freud* keletkezése elé.) Annyi tény: mindkettő valamiképpen a „szimbolizmus” problémájával néz szembe, s ez összekapcsolja őket. (Hogy miféle szimbolizmusról van szó, egyelőre ne bolygassuk; a szövegek elemzése úgysem kerülheti meg ezt a kérdést.) Hogy a két szöveg közül melyik született előbb, e pillanatban sajnos nem tudom eldönteni.

Akárhogyan van, az elemzést célszerű a *Marx szimbolizmusa*val kezdeni.

Ez a – sajnálatosan rövid s nyilvánvalóan befejezetlen – szöveg a következő:

Marx szimbolizmusa.

Tudattalan: proletariátus és burzsoázia
Az elnyomottak fölszabadulása.
Gazdasági alap – a tudattalan.
Felépítmény: a tudat.
A politikai állam, mint elnyomó szervezet
überich

A termelési eszköz, amely meghatározza az embereknek úgy egymáshoz, mint a természethez való viszonyát. (A képzet, amely „meghatározza” azaz egységben tartalmazza az ösztönök egymáshoz való viszonyát.)

Libidó-ökonomia

Kéj keresés – kín kerülés rajta épül fel a tudat.

Megvalósítási elv (repülés, repülőgép) mint a termelési eszközök fejlődésének magyarázata.

A szöveg fölött, jobboldalt, utólag odairva: *A társadalom alapja biológiai.*

Ez a szöveg nyilvánvalóan műhelyfőjegyzés; részben emlékeztető megrögzítése bizonyos – itt kifejtetlenül hagyott – gondolatoknak, részben – előbbi szerepével nem kerülve ellentétbe – egy megirandónak vélt tanulmány vázlatára. Vázlatnak azonban semmiképpen nem teljes; a töprengés valami miatt abbamaradt, s József Attila utóbb sem folytatta a gondolatmenetet. Maga a szöveg – jellegeből fakadóan – meglehetősen enigmatikus; nem másoknak, nem olvasóknak készült, hanem a szerzőnek magának, emlékeztetőül. A kérdés az, mi fejthető meg belőle? Mire következtethetünk ily kevésből?

Ha a szövegben szereplő terminológiára összpontosítunk, azonnal nyilvánvaló, hogy a terminusok két különböző tradícióból valók. A Karl Marx műveire alapozott marxizmusból s a Sigmund Freud életművére épülő pszichoanalitikus elméletből. Marx neve tételesen is megjelenik (még hozzá kiemelt helyen, a címben), a terminusok egy része pedig félreérthetetlenül rá utal: proletariátus és burzsoázia, elnyomottak, gazdasági alap, állam mint elnyomó szervezet, termelési eszköz stb. Freud neve nem kerül elő, jellegzetes terminusai viszont igen, így például: tudattalan, tudat, überich, ösztönök, libidó-ökonomia, kéj-keresés, kín-kerülés. Van két terminus, a *tudat* és a *képzet*, amely e szempontból átmeneti, kettős természetű; ide is, oda is kapcsolható. Ezek szerepe meglehetősen fontos, hiszen a két, egymástól különböző tradíció összekapcsolódása ezekben történik meg, logikailag ezek teszik lehetővé az egymásra vonatkoztatást, a megfeleltetést. Hogy itt valóban a két tradíció egymást magyarázó összekapcsolásáról van szó, a cím fölé – utólag – írt alapelv is elárulja („A társadalom alapja biológiai”), hiszen itt a társadalmiság a biológikumra vezetődik vissza.

A főjegyzés első fele (tudniillik a libidó-ökonomiáig terjedő rész) lényegében a két tradíció egymásnak megfeleltetése. Így a *gazdasági alap* valamiképpen azonosítódik a *tudattalannal*, a *felépítmény* a *tudattal*, az *álom* az *überich*-vel (azaz a felettes énnel), a *termelési eszköz* pedig a *képzettel*, sőt – implicite – a társadalom az ösztönök viszonyával. Az azonosítás a cím utáni első két sorban ezeknél komplikáltabb és bizonytalanabban értelmezhető. A *tudattalan* és a *proletariátus* és *burzsoázia* (viszonya? konfliktusa?) között is jelen van bizonyos azonosítás, pontosabban: a tudattalan a proletariátus és a burzsoázia viszonyával magyarázódik. Ez az azonosítás azonban homályos, s legföljebb annyi állítható, hogy e szerint a tudattalan konfliktusos természetű, a társadalom két szembenálló osztályának konfliktusát leképező. S ennek az eleve homályos relációjú első sornak a folytatása, pontosabban: e folytatásnak az első sorhoz való viszonya is bizonytalan. A legvalószínűbbnek az látszik, hogy a második sorban foglalt állítás az első sorban rögzített konfliktusnak a célja (?), esetleg végeredménye lehet: erre – tudniillik az elnyomottak fölszabadulására – megy ki a küzdelem. Vagyis csak annyi állítható bizonyosan, hogy azt a problémát, amelynek mnemoteknikai rögzítése az első két sor, a tudattalanban zajló összeütközések és a társadalomban zajló konfliktusos folyamatok egymásra vetülése írja le. Az a tény pedig, hogy az első sor első – tehát megmagyarázandó – szava a tudattalan, azaz a lélektani magyarázódik a társadalmival, arra enged következtetni: a gondolkodást kiváltó személyes probléma elsődlegesen egyénlélektani, lelki volt.

A szöveg egésze, töprengése vázlatosan rögzített logikája azonban ezúttal nem valamiféle önanalízis irányába lendül ki. Már a cím, amely még a probléma exponálása előtt leíródott, jelzi, hogy ezúttal – eleve eltervezetten – egy, a lelkit és a társadalmat egyesítő elmélet kialakítása foglalkoztatta József Attilát. Az előbbieken már leírt azonosítások ennek az elméletalkotásnak az előfeltételét teremtik meg; ezek az azonosítások ugyanis implicite azt mondják ki, hogy az a jelenségkör, amelyet eddig a marxizmus és a pszichoanalitikus elmélet külön-külön írt le, illetve konstruált meg, voltaképpen ugyanaz a jelenségkör. Pontosabban: a két elmélet csak ugyanannak a jelenségkörnek egy-egy dimenzióját tematizálta; ezek a dimenziók azonban összetartoznak.

Ez az alapvető, mondhatnánk fundamentális azonosítás-sor az állam és az überich azonosításával zárul. Ezzel ugyanis a két, egymással összefüggésbe hozott párhuzamos struktúra teljes lett. Egyfelől áll a gazdasági alap/felépítmény/állam, másfelől a tudattalan/tudat/überich három-három szintje, kimondva az egyes párhuzamos szintek összetartozását. A vázlat következő láncszemét azonban már egy ezeknél lényegesen bonyolultabb, nehezebben be- és átlátható azonosítás alkotja – a jelzésszerű szöveg ezért itt szükségképpen összefüggő mondatokká öblösödik ki. E szövegrész első mondata egy klasszikus marxista tézis, amely a termelési eszköz funkcióját írja le, a második mondat pedig egy mélylélektani tézis, amely a képzetet az ösztönök egymáshoz való viszonyaként határozza meg. A két mondat nem egyenrangú, a második – valamiféle magyarázó funkcióról árulkodva – zárójelben áll. Az első mondat az „emberek”, azaz a társadalom egyféle tárgyi viszonyait rögzíti (egymáshoz, illetve a természethez), e viszonylatoknak az egyes ember fejében való jelentkezéséről azonban nem szól. A zárójeles mondat viszont, úgy tetszik, éppen ezt az elsőből hiányzó mozzanatot jeleníti meg – de nem marxí, hanem pszichoanalitikus intenciókat követve. Pontosabban: nem is a teljes, empirikus tudatot írja le, hanem annak egy pszichoanalitikus redukcióját adja: csak az ösztönök egymáshoz való viszonya, s e viszony leképeződése, a képzet érdekli. Sajnos, bármennyire is kerek és teljes ez a két mondat külön-külön, egymáshoz való viszonyuk implicit, nincs tézisszerűen kimondva. Annyi csak a bizonyos, hogy egyfelől a termelési eszköz, másfelől a képzet van bennük párhuzamba állítva, s az egyik az ember tárgyi, a másik viszont az ember lelki, mondhatnánk ösztön-viszonyait teszi megfoghatóvá. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a képzetnek ez a fölfogása termékeny magyarázó elvet kínál a József Attila-versek pszichoanalitikus jellegű értelmezéséhez is.)

A szöveg következő fázisa újra szüksézből, ezek a jelzésszerű utalások azonban így is jól értelmezhetőek, világosak. Itt már, jól érzékelhetően, a pszichoanalitikus elméleten belül vagyunk, a szöveg logikája a tudatnak az ösztönökből való levezetését célozza. A levezetés menete is könnyen átlátható: (1) az ösztönök működése ökonomikus (libidó-ökonomia), (2) a működésnek két dinamizáló centruma (s így iránya) van: a kéj keresése és a kín kerülése, (3) a tudat e kettős dinamikán épül föl. Nincs kimondva, de ebből a logikából következik, hogy a konkrét, empirikus tudat a kéjt adó és kint okozó konkrét emberi aktivitás jellege, mennyisége és szerkezete szerint alakul, nyeri el konkrét formáját és tartalmát. Implicite tehát megjelenik benne „az embereknek úgy egymáshoz, mint a természethez való viszonya”. S hogy itt valóban nem egy steril pszichoanalitikus teória formálódik, jelzi a folytatás is, amely ismét visszaugrik a termelési eszközökhöz, pontosabban ezek fejlődésének magyarázatát adja: „Megvalósítási elv (repülés, repülőgép) mint a termelési eszközök fejlődésének magyarázata”.

A főjegyzésnek ez az utolsó mondata több kérdést is fölvet. (1) Mi az a logikai lépés, amit itt átugrott a költő, s (2) mi is ez a

„megvalósítási elv”? Az átugrott, jelzetlenül hagyott lépés, úgy gondolom, annak kimondatlan előföltévése, hogy a tudat nem marad meg önmagába zártan; függ a tárgyi (kül)világtól, s egyben alakítja is azt. A „megvalósítási elv” éppen ennek az alakításnak az elve. A zárójelben megnevezett, illetve konkrét példával illusztrált reláció (repülés, repülőgép) világossá teszi, hogy itt a lehetőség (repülés) tárgyi realizálása (repülőgép) közötti, új „termelési eszköz” eredményező, de alapjában mégis tudati aktus előtérbe állításáról van szó.

A szöveg második, a közvetlen azonosításokat követő fele tehát egy sajátos, pszichoanalitikus szempontokat érvényesítő marxista ontológia vázlata.

4. A szöveg két eleméről eddig nem szóltunk. Az egyik a cím fölül írott mondat: „A társadalom alapja biológiai”. Ez az alapelv Marx eredeti fölfogásával nincs ellentétben, a korabeli – nem freudomarxista – marxizmusból azonban lényegében hiányzik; a vulgárm marxizmustól ez az elv (s következményeinek figyelembe vétele) meglehetősen idegen. Az a tény, hogy e tézist József Attila alapelvek tekintette, önmagában is az elhatárolódás jele. Ugyanakkor azt is jelzi ez az alapelv, hogy itt egy magyarázó elmélet újraalkotásáról, „új” kiindulópont fölvételéről van szó. Nem árt azonban tudni, hogy ez a törekvés, túl a freudomarxizmuson, összhangban volt egyes, nem marxista pszichoanalitikusok törekvéseivel is. Róheim Géza például abban a tanulmányában (*A primitív ember*), amelyet a Ferenczi Sándor tiszteletére összeállított (s valószínűleg József Attila által is olvasott) kötetben publikált, hasonlóképpen a társadalomelmélet biológiai megalapozására törekedett. Róheim nyíltan leszögezte például, hogy „[a] nárcisztikus kapitalizmus, amelynek libidó-ökonómiai alapja a megszállottság eltolása a genitális aktusról az análisra, valószínűleg sokkal általánosabb jelenség, mint ahogy eddigi adataink sejtene engedték” (Róheim 1933. 25.). Sőt azt is kimondta, hogy „[a] nárcisztikus kapitalizmusban az análison kívül az uretrális-genitális elemek játszanak nagy szerepet és érdekes kultúrhistoriai feladat volna kimutatni, hogy a libidó eltolások révén hogyan alakul át a társadalom és így az egyén szempontjából a külvilág struktúrája” (Róheim 1933. 26.). Vagyis a libidó-ökonómia és a társadalom szerinte is valamiféle – lényegi – viszonyban áll egymással, s e viszony értelmezésében a kiindulópont biológiai, a földadat tehát a libidó-ökonómia értelmezése, társadalmi funkciójának megértése. József Attila tehát nemcsak a szakadár marxisták írásaira, de a másik oldalról, a pszichoanalitikus elmélet bizonyos autochton fejleményeire is építhetett, amikor a két magyarázó elmélet egyesítésére törekedett.

A másik, eddig interpretálatlanul hagyott elem maga a cím: *Marx szimbolizmus*. Nem hagyható figyelmen kívül ugyanis egy kérdés: miféle szimbolizmusról van itt szó? Sajnos, erre maga a följegyzés nem ad explicit választ – az érdemi válasz a megírt tervezett, de soha meg nem íródott tanulmány lett volna. Valamiféle elképzelésünk mégis lehet József Attila fölfogásáról. A Babits könyvéről (vagy inkább a Babits könyve kapcsán) írott töredéke ugyanis beszél egy bizonyos, nem pusztán poetikai értelemben vett szimbolizmusról, s mivel ez a szimbolizmus-fölfogás maga is egy pszichoanalitikus jellegű gondolatmenet része, e másik írás is bevonható elemzésünkbe.

5. A Babits-töredék Babits *Az európai irodalom története* című könyvének apropójából íródott, de az elkészült rész igazából nem a könyv értelmezése, hanem a „történelem” és a „lira” pszichoanalitikus interpretációja.

Hogy József Attila tagadja a történelem (azaz a megtörtént események interpretációjának, tudati földolgozásának) emlékezet-jellegét, szempontunkból most másodlagos jelentőségű, de kiindulópontként ezzel kell számolnunk. A történelem – mondja ugyanis a költő – „nem emlékezet. A tudósok ugyanúgy *kiszámítják* a múltat, ahogy kiszámítással próbálnak határozott vonásokat – azaz már ismert vonásokat fölfedni a jövő arculatán, vagy ahogy a jelent sem közvetlenül, hanem »tárgyilagosan«, azaz számításal akarják megragadni” (József 2000. 59.). Az már érdekesebb, hogy, bár a történetírás termékétől, a történelemtől megtagadja az emlékezés bármiféle fajtáját, elismer egy emlékezés-jellegű történelmet, az *egyén történetét*. „És mégis van történelem – írja –, de ez az egyén története... „Die Lust will Ewigkeit, will tiefe, tiefe Ewigkeit” (József 2000. 59.). Az egyén története tehát, szerinte, a vágy története. E tézisben figyelemre méltó, hogy forrása és igazolója Nietzsche, aki – ma már tudjuk – a freudi mélylélektannak is előkészítője volt, s ha lehet, ennél is fontosabb, hogy a gondolatmenet folytatása is ugyanezt a Nietzsche—Freud-vonalat viszi tovább: „A gyönyörűséghez ragaszkodó egyén emlékezik kinnal szerzett tapasztalataira, mert fél. Nem magát félti, hanem a gyönyört. A félelem pedig induktív, egyetlen esetből is általánosít, attól tart, hogy ami egyszer már megégett, újból megtörténik. A félelemnek minden oka megvan erre a következtetésre, mert elválhatatlan társa, a gyönyör, azt akarja, hogy amit egyszer már megragadott, azt ismét keze ügyébe kaparinthassa. A gyönyörnek azonban, mely mélyen testi, nem elég az emlékezet, sem a félelemnek belefoglalt intő szava. Azt mondja: Nézd, nemcsak te félsz, az is félt! Adjátok össze félelmeteket, hátha legyőzi a közössé tett félelem a rettenthetetlent! És magába hozzá teszi: Majd én gondoskodom arról, hogy a közös félelem sikeres védekezése esetén egyénileg a tiéd legyenek... Így jön létre az egyéni emlékezésen túl a történelem” (József 2000. 59.). Amit e gondolatmenet rögzít, az voltaképpen a libidó-ökonómia: a kény-keresés és kín-kerülés dinamikája. Ugyanez tehát, amit a *Marx szimbolizmus* című följegyzés is rögzít, csak ez kifejtettebb, részletezőbb. S e kifejtettségéből következik, hogy egy ponton, „a közössé tett félelem” tézisében a vágy társadalom-konstituáló szerepe is világosabbá válik. Sajnos, ennek a közössé tett félelemnek a belső szerkezete – más lévén a gondolatmenet célja – a szövegből magából nem bontható ki egyértelműen. A szövegnek egy másik, későbbi helye csak annyit enged kikövetkeztetni, hogy ez a közössé tett félelem valamiképpen eszméket (is) termel, illetve kényszerít ki (vö.: „milyen eszméket vallottak, jobban mondva milyen eszméket vallatott az elfeledetten megbúvó félelem a Victorianus kor költőivel és írástudó olvasóival” [József 2000. 60.]).

A gondolatmenet centruma kétségkívül az a tézis, hogy a „gyönyör... mélyen testi”, ez a gyönyör elérésére irányuló vágy adja ugyanis az egész folyamat dinamikáját. Ez pedig a „társadalom alapja biológiai” elv variációja, illetve konkretizációja. József Attila számára, jól érzékelhetően, ez a problémakör volt az igazán fontos. Részben, nyilvánvalóan, maga a mélyen testi gyönyör, részben – költőről lévén szó – mindaz, ami ebből a költészet (és létrehozója, a költő) számára adódik. S itt, ezen a ponton következnek azok a distinkciók, amelyek a költő szimbolizmus-fölfogását is megvilágítják.

Az alapvető distinkció kétségkívül a közössé tett félelem szereplőinek és a lírikusnak az éles megkülönböztetése. „Lírikus az – mondja József Attila –, aki a közös félelem könnyebbége kedvéért nem hajlandó – alattomban sem – lemondani az egyéni gyönyöréről. A lírikus nem akar emlékezni, a lírában minden fájdalom az én legelső eszméleteként jelentkezik” (József 2000. 59.). Ez a megfogalmazás kétségtelenül teszi, hogy a közös félelem (korábbi, pontosabb megfogalmazásban: a közössé tett félelem) voltaképpen egy, korábbi kínokra „emlékező”, kinkerülő elfojtás, „libidó eltolás” – amely bizonyos pragmatikus „könnyebbéssel” jár. A lírikus azonban ebben az értelemben „nem akar emlékezni”, nem akar „könnyebbéssel” s nem akarja elkerülni a kínokat: „a lírában minden fájdalom az én legelső eszméleteként jelentkezik”. A „legelső eszmélet” bevezetése itt megint fontos distinkciót takar; az ennek ez az eszmélete ugyanis még elfojtás *előtti*, tiszta, az „egyéni gyönyör” teljességére törekvést föl nem adó. („Ezért mondják sokszor gyermeknek a költőt azok a felnőttek, akiknek eszménye – úgy látszik – a halál.”) Ám ez, maga a költő is tudta, meglehetősen nehéz és konfliktusos élethelyzet: „A költő fogát csikorgatja és üvölt – lényével eszmél, nem próbálja eszméleteit észére korlátozni. »Bár munkában manapság nincs nemesség – ez csupa munka, csupa faragás« – sziszegi. Mi olvasók – mikor nem olvasunk – tudjuk, hogy ez a fájdalom s a vele szembeszegülő dac s a mindezt szóbafoglaló, vagyis társat kereső félelem együttesen az az emberi alak, amely szimbóluma a valóban első fájdalomra eszmélő embernek” (József 2000. 59.).

A költészet tehát, e fölfogásban, elsődleges szimbólum, az egyéni vágy történetének szimbóluma. S a költészetnek ilyen fölfogása, függetlenül tárgyi helyességétől, egyben József Attila kései, 1935 nyarán induló költészetének is kulcsát, önértelmező elvét adja.

Nagy kérdés azonban, illik-e ez az értelmezés Marxra, lehet-e ilyen értelemben Marx szimbolizálásáról beszélni? Marx, tudjuk, nem költő volt, hanem filozófus, s bár Husserl szerint költészet és filozófia között valami mély rokonság van, József Attila aligha tekinthette Marxot költő-társának. Valószínűbb, hogy Marx szimbolizmusa József Attila értelmezésében a szimbolizmusnak egy másik, „kevésbé lírai” formáját jelentette. Mert, írja a költő a Babits-töredék előbbi gondolatmenetét folytatva, „aki tudatosan szimbolista az bizony kevésbé lírai, az nem édes anyanyelvén beszél, hanem anyanyelvén elgondolt mondanivalóját előbb idegen nyelvre fordítja le s úgy közli társaival, akik ezért alig többek szimbolikus társaknál” (József 2000. 59.).

Marx szimbolizmusa tehát, úgy vélem, József Attila fölfogásában ilyen „tudatos”, másodlagos szimbolizmus. Ám ezt – s ez lehetett a freudomarxista költő vélekedése – vissza lehet fordítani „édes anyanyelvünkre”, vissza lehet vezetni libidó-ökonómiai alapjaira. S ami számára különösen fontos lehetett: ezzel a visszafordítással, visszavezetéssel a szimbolikus társak valóságos társakká válhatnak. Márpedig ez az összefüggés a megoldás lehetőségét kínálta a marxizmus kudarcát észlelő költő számára.

Irodalom

Erős Ferenc 1986 *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*. Bp.

Erős Ferenc 1992 *Freudomarxista volt-e József Attila?* In: „Miért fáj ma is”. *Az ismeretlen József Attila*. Szerk. Horváth Iván és Tverdota György. Bp. 259-293.

Harmat Pál 1994 *Freud, Ferenczi és a magyar pszichoanalízis. A budapesti mélylélektani iskola története, 1908—1993*. 2. kiad. Bp.

Horváth Iván 1997 *Reich, Marx, Freud*. In: „Mint sok fát gyümölcscsel...” Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére. Bp. 120-128.

JAÖM *József Attila összes művei 4. kötet* [kritikai kiadás] Sajtó alá rend. Fehér Erzsébet és Szabolcsi Miklós. Bp. 1967.

József Attila 2000 *Tanulmánytöredékek a '30-as évekből*. = 2000, március, 58-61. és B3-B4.

Lengyel András 1990 *Adalékok József Attila utolsó éveéhez*. = Irodalomtörténeti Közlemények, 2. sz.

Lengyel András 1996 *József Attila első analitikusa*. A pszichoanalitikus Rapaport Samuról. In:

L.A.: *A modernitás antinómiái*. József Attila-tanulmányok. Bp. 55-96.

Lengyel András 2000 *József Attila egzisztencia-fogalmáról*. = Műhely (Győr), 1. sz. 50-58.

Lengyel András 2001 *József Attila önlét terminusáról*. Kézirat, sajtó alatt.

Macht Ilona 1980 *Négyszemközt az utókorral*. József Attila fényképeinek ikonográfiája. Bp.

NN 1935a *A dialektikus materializmus*. = Világirodalmi Szemle, 3.sz. 21.

NN 1935b *Az „Emberismeret” második* = Világirodalmi Szemle, 3. sz. 29.

Pauler Ákos 1928 *Psychologia és philosophia*. = Magyar Psychologiai Szemle, 1-2. sz. 42-51. Róheim Géza 1933

A primitív ember. In: *Lélekelemzési tanulmányok. Dolgozatok a pszichoanalízis főbb kérdéseiről*. Bp. 9-29.

Stauder Mária – Varga Katalin 1998 *Babits Mihály*. Bibliográfia. Bp.

Scheiber Sándor 1996 *József Attila-dedikációk*. = Tiszatáj, 4. sz. 312-315.

Schöpflin Gyula 2000 *Marokszedés*. Bp.

Tóth Ferenc 1980 *Az ifjú költő makói olvasmányai*. = Tiszatáj, 4. sz. 70-74.

Vajda Júlia 1991 *Kulcsár István és Székely Béla levelei Siegfried Bernfeldhez*. = Thalassa, 2. sz. 129-131.

Kelecsényi László

„Az élet álom”

Krúdy Gyula kézjegyei

A lehetetlennel határos vállalkozás volna összegyűjteni Krúdy dedikációit. Ő nem dedikálta fűnek-fának a köteteit, az általa aláírt művek száma másokéhoz képest igen csekély. Könyvaucsiók ritka csemegéje egy-egy felbukkanó ajánlás, vagy csak aláírt kötet. Föl sem térképezhető teljességgel kézjegyeinek száma (bár történt erre kísérlet: *Krúdy Gyula kézjegyei*, Prospektus Nyomda Krúdy-kiskönyvtára 6. Veszprém, 1997), hiszen bármikor feltűnhet egy újabb adat, egy újabb kézjegy kötetben, levélen vagy más dokumentumon. Abból a mintegy hetven tételnyi bizonyítottan létező dokumentumból mégis le lehet vonni némely következtetést Krúdy dedikációs szokásairól.

A becses aláírások többségét rokonok, jó barátok, a szűkebb pátria tagjai kapták. Kevés a civileknek szóló ajánlás. Aki Krúdytól dedikált könyvet kapott, annak némi kutatással felderíthető a nacionaléja, hogy mivel érdemelte ki a megtisztelő szerzői szavakat. Általában az irodalmi élet övéhez hasonló sorsú kézműveseinek dedikált, elfelejtett, egykönnyves szerzőknek vagy az irodalomtörténet által csak később értékelt robotolóknak. Sehol egy hízelgő, behódoló tollvonás. Még nem tűnt föl – és valószínűleg nem is fog – egy Herczeg Ferencnek vagy egy Pekár Gyulának címzett dedikáció. A címzettek maguk is ködlovagok, s nem a fennálló kurzus lovagjai.

Hol rejtőzhetnek a nagy hiányzók? Lehetetlen ugyanis, hogy a Krúdy életében, s irodalmi érvényesülésében jelentős szerepet betöltő személyek ne kaptak volna tőle dedikált kötetet. Hol lehet egy Hatvany Lajosnak vagy egy Lázár Miklósnak szóló ajánlás? Megsemmisült? Lappang valahol? Hiába sejtjük a létezésüket, be kell érnünk azzal, hogy jelenlegi tudásunk szerint nincsenek.

Lássuk tehát a meglévő dedikációk címzettjeit.

Kezdjük a szűkebb családdal. Bocsnatkéréssel is felér, amit első feleségének Bogdán Bellának ír *Az élet álom* szerzői kiadásának élére. „Emléklül Bellának az elmúlt időkért. Mulasson olvasgatásuknál.” Akkor már régóta semmi közük egymáshoz, 1919-ben váltak el hivatalosan, de azt megelőzően sem éltek egy fedél alatt. Találkoztak-e akkor személyesen vagy sem, nem lehet tudni, csak azt, alig egy évvel a halála előtt, 1932 júliusában írja három gyermeke anyjának ezt a két sokat sejtető mondatot.

Az első házasságából származó három gyermeke közül Ilona volt a másodszületett. Apja halála után 1936-ban fellépteti őt *Ezért nem vette el* címen publikált regényében. Tény, hogy Krúdy ezt a gyermekét valamiért jobban kedvelte a másik kettőnél, Gyulánál és Máriánál. Két neki dedikált kötet is fennmaradt, az egyik a *Pest 1916* „Ilona lányomnak, hogy okuljon a könyv furcsaságaiból” szöveggel, a másik a még jellemzőbb „Ilona lányomnak a legkedvesebbnek” bejegyzéssel (ez a *Festett király* 1930-as kiadása). Egyetlen fiának, Gyulának és második leányának, Máriának nem dedikál (vagy nem maradtak fenn ilyen kötetek).

Annál nagyobb szeretettel rója utánozhatatlanul apró betűit Hock János Imakönyvébe a még az Ilonánál is jobban szeretett, második házasságából való Zsuzsikája, azaz Krúdy Zsuzsa számára. „Zsuzsikámnak, 8. születése napjára. Édesapád.” Alkalmasint valamilyen családi titkot rejthet az a kötet, amely Krúdy Zsuzsától került a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdonába. A *Boldogult úrfikoromban* 1930-as kiadásának szennycímlapján egy tintával írott majd később ugyancsak tintával kitörölt dedikáció nyoma látható. Egyszavas megszólításból, öt szónyi ajánlásból és a teljes dátumból állt a szöveg, amíg olvasható volt. Valaki azonban eltüntette. Hogy kié lehetett a szigorú kéz, és mi oka volt erre a cselekedetre, csak találgatni tudjuk. Valamely kínos családi vonatkozás lappang e mögött. Talán igen, talán valami más.

A címzettek legtöbbször mégis író. Bródy Sándor kap tőle kitüntetően tisztelgő sorokat a *Francia kastély* 1912-es példányába: „az atyamesternek hódolattal”. Bár közvetlen hatás nem mutatható ki Krúdy munkásságában, de hát Jókainak vagy Mikszáthnak mégsem dedikálhatott. Bródyban a Pestet hasonlóképp meghódítani jött elődöt tisztelhetette, akitől ha nem is tanult, „atyamesteréül” közösen eltöltött kávéházi órák, későbbi margitszigeti kvártélyuk során válhatott.

Fontos lehetett az átnyújtás apropója is. Nem lehet szabadulni a feltételezéstől, hogy a Kóbor Tamásnak az együtt töltött kellemetlen órák emléke nyomán ajánlja az *Asszonyosságok díját* 1919-ben. Közösen élvezték még valamikor tavasszal Kun Béla vendégszeretetét. A felejthetetlen látogatás után borkabátosok fuvarozzák őket hazáig, és Kóbor halálfelelemben ül Krúdy mellett az automobilban. Végül azt eszelik ki, ha a sofőr elfogad borraivalót, fuvarosaik mégsem lehetnek gyilkosok. (Vö. *A bolsi*, In: *A tegnapiok ködlovagjai*, Tevan, 1925, 64-65. p.)

Lestyán Sándorhoz nem fűzi ilyen kellemetlen emlék. Alig ismert hírlapíró, amikor 1922-ben – mintegy előlegezett bizalommal – „kedves jó barátomnak” nevezi őt Krúdy a *Hét bagoly* címdalán. Földi Mihályról viszont már jól tudja, hogy kicsoda. A húszas években több regényéről is ír bírálatot, ami szorosabb barátságot jelez napi esetlegességű redakció- vagy asztaltársaságbeli együttléteknél. 1930-ban „igazi szeretettel” dedikálja neki a *Festett királyt*.

De kapnak Krúdytól megtisztelő ajánlásokat a kicsik, az irodalmi élet névtelen aligismertjei. „Wiesner úr, a drága barát”, aki méltatást írt a Pesti Naplóba az *Aranykéz utcai szép napokról*, ezért nemsokára dedikált példányt kapott a következő Krúdy-könyvből, a *Pest 1916* című Tevan-kiadványból. Ki tudja, talán egy újabb ismertetés reményében.

Az ajánlások világnézet-semlegesek. A címzettek között van református lelkész, mellesleg költő is (László Sándor), és akad zsidó rabbi, egyébként kolléga: mert egyházi író (Kelemen Adolf). Legmelegebb hangon mégis azoknak ír, kik valamiért beoptáltak magukat a szívébe. A szűkebb kompánia, a nem irodalmi rangsor alapján kialakult asztaltársak, a józan ésszel megindokolhatatlan barátságok figurái ők. Ilyen alak a Garabonciás, aki köré később homályos legenda szövődött. Hargitay Istvánnak Krúdy adta irodalmi ragadványnevét, és ő büszke örömmel használta. Túlélte a névadóját meg a zord történelmi időköt, és a negyvenes évek végén még létező polgári lapokhoz hordta régi emlékeit idéző kéziratait. Állítólag lakása sem volt, valahol az óbudai hegyekben húzta meg magát. Vérbeli Krúdy tollára való figura. Ismeretségük régi és hosszantartó lehetett, mert még 1924 őszén ekként dedikálja hét évvel korábbi Szindbád-kötetét: „Hargitay Pistának, a kitarás és hűség bajnokának”. Aztán megírja őt. A *Velszi hercegben* (1924) Margitta Pongrác néven szerepel. „Cimbora volt és pártfogó. Szegényebb a koldusnál, de mindig hordott magánál egy szót, amely csak az övé volt, és egyedül ő ajándékozhatta el. (...) Ijesztő volt a nyomorúsága, és csábító a szabadsága.” (In: *Krúdy Gyula munkái X*. Athenaeum, 1925, 215. p.) Később a *Zöld Ász* című kisregényében is fellépteti: úgy jelenik meg, mint aki az összes kocsmát, csárdát, bormérést ismeri a fővárosban és környékén (In: *Az élet álom*, szerzői kiadás, 1931, 213 p.) Ennek az embernek írta a talán legszebb dedikációját, aki, ha megírta volna Krúdyval kapcsolatos emlékeit, most többet tudnánk egyik legnagyobb prózaírójáról. Ezt

nem cselekedte meg, csak szavakban emlékezett egykori barátjára. (Vö. Antalfy Gyula: Krúdy koronatanúi, Magyar Nemzet, 1964. május 14.)

Ugyancsak asztaltársból lett Krúdy barátjává Várkonyi Titusz és Ring Pál. Másokkal egyetemben ők voltak az „égő lámpás lovagjai”. Szinte napra ugyanakkor dedikálja nekik friss kötetét 1930 áprilisában. Várkonyi Titusz Várkonyi Zoltán édesapja hírlapíró (és nem utolsósorban Krúdy-novellahős), számos regényéről írt ismertetést, és halála után nem múlt el évforduló az ő emlékező cikke nélkül. Ring Pál pedig kései pályakezdő költő, akinek verseskötete elé – nagy megtiszteltetés! – a befutott írótlás 1927-ben előszót ír. S egyikőjükéről sem feledkezik meg, amikor a *Boldogult úrfikoromban* nyomdafestéket lát. (Ring egyébként nem az éhenkórász újdondászok kenyerét ette: Krúdy előszavának tanúsága szerint egy Váci úti vasgyárban dolgozott fűtőként, a költészetet a pihenéstől lopott óráiban művelte.)

Három, egymástól látszólag független, különböző időpontokban dedikált kötet különleges összefüggéseire világít rá. Acél Ilona, Törzs Jenő és Beöthy László a címzettek. A három könyv – mindhárom más kiadvány – három különböző helyen, kettő magángyűjteményben, egy pedig a Széchenyi Könyvtár tulajdonában található. Vajon miért dedikált Krúdy színészeknek? Acél Ilona még magyarázható némiképp, hiszen író volt a férje, Csathó Kálmán. No de a fiatal, még alig ismert Törzs vajh miért kapott az írótl emléksorokat? S mit jelent a Cs. Acél Ilonának írott akár még félre is értelmezhető fordulat: „a szép napok legszebbjének”? Beöthyt pedig egyenesen „Keresztelő Jánosomnak” titulálja. Mi a magyarázata e furcsaságoknak?

Ha más nem, a dátum eligazít. Mindhárom ajánlás 1913-as. Ebben az évben Krúdnyak valami köze kellett legyen a színházhoz. Volt is! Az akkori Magyar Színház 1913. november 15-én mutatta be a *Zoltánka* című darabját. A háromfelvonásos játék, amelynek előadási híreivel tele vannak a korabeli Színházi Élet őszi számai, a Krúdyt akkor erősen foglalkoztató, divatos Petőfi-mitológiára épült. (Egyik előzménye a darabnak a *Pesti farsang* című novella, Nyugat, 1912. január 1., melynek témája beledolgozódik a színpadi műbe.)

Ha innen nézzük, a dedikációk logikája megvilágosul. A darab és az előadás adja az összefüggést. Aztán ha felütjük a színmű kötetkiadását (Franklin, 1913), megtaláljuk a végső bizonyítékot (feltéve, hogy a gondatlan könyvkötő nem tépte ki ezt a lapot felületes munkája során). Ott a színlap közli, Szendrey Júliát Cs. Acél Ilona Zoltánkat, Petőfi fiát Törzs Jenő alakította a Beöthy László által igazgatott Magyar Színház színpadán. Sajnos, az előadás nem aratott sikert. (Bővebben lehet olvasni a kudarc okairól Kellér Andor Bal négyes páholy című könyvében. Magvető, 1978, 313-314. p.) A három kötet mindenestre híven őrzi az egykori előadás és közreműködői emlékét.

Más dedikációk összetartozására is fény derül. 1916. december 15-én, ugyanakkor és ugyanott, ugyanazt a kötetét adja Miklós Andornak és Sebestyén Arnoldnak. A könyv az 1916-os *Szindbád. A feltámadás*, a helyszín, amelyre a bejegyzések egyértelműen utalnak vagy Az Est szerkesztősége, vagy valamilyen alkalmi találkozó, munkavacsora. Nemsokára, a következő évben megalakul az Est-lapok konzernje. Három magas példányszámú lapjuknak Krúdy is állandó munkatársa lesz. Miklós Andornak még 1919-ben is aláír egy új kötetet (*Asszonyosságok díja*) „jó gazdának” nevezi őt, miként korábban Sebestyént „az írók legjobb barátjának”.

A másik oldal sem marad ki. Krúdy nem tette, nem tehette meg, hogy publikációs fórumai között azok politikai színezete, hovatarozása alapján szelektáljon. Nemcsak az Est-lapoknak írt, hanem publikált a jobbra tartó Új Nemzedék és a Magyarság hasábjain is. Főszerkesztője, olykor alapítója volt e lapoknak az a Milyay István, akinek Krúdy 1922-ben „régibb barátsággal” ajánlja frissen megjelent *Hét bagoly* című regényét.

A szebbik nem képviselői is bizonyára jócskán kaptak ajánlásokat, dedikált Krúdy-könyveket. Ezek közül meglehetősen kevés példány került múzeumok vagy magángyűjtők kezébe. A megtisztelt hölgyek valószínűleg nem szívesen váltak meg becses relikviáiktól. A tízes évek közepéről való az a két dokumentum, amely a jéghegy víz feletti csúcsaként jelzi az ilyesféle dedikálások emlékét. „Mancikának, a kismadárnak hódolattal” ajánlja a *Pest ezerkilencszáztizenötben* című gyűjteményes kötetét. Tűnődhetünk azon, ki lehetett a „kismadár” 1915-16 fordulóján, mikor a könyv megjelent. Krúdy ekkor a Royalban lakik, a szállodát bérlő Várady Gyula feleségéhez fűzi alig titkolt kapcsolat, már szerelmes az asszony nevelt lányába, de sem egyik, sem másik érzelmi-érzéki érdeklősége nem gátolja meg abban, hogy más nőkre vessen szerelmes pillantást. Korabeli levelezése igencsak arról árulkodik, hogy alkalmanként más hölgyek is vonzódnak találták a javakorabeli írótl. Talán egy ilyen gyorsan elröppenő érintés emlékét őrzi a „kismadár” kezébe adott könyv, melynek létezéséről Kozocsa Sándor jóvoltából van tudomásunk. (Lásd Vértesy Miklós: A Kozocsa-múzeum, Budapest folyóirat, 1981. augusztus.)

Vajon hány megsemmisült, ebek harmincadjára került vagy valahol még lappangó emlékkönyvbe, mint leányszívek titkainak hű őrzőjébe, írhatott pár sort, amellyel évekre bearanyozta a bársonyba, bőrbébe vagy velúrba kötött kötetkék tulajdonosainak múltját. Egyetlen ilyen könyvecske fennmaradt. Az Országos Széchenyi Könyvtár őrzi Gerlei Baba emlékkönyvét. A bőrkötésű, sarkain fém védősarokkal ellátott 92 számozott lapot tartalmazó emlékalbum 39. lapján olvasható Krúdy bejegyzése. „Gerlei kisasszonynak olyan barna a haja, mint a nyári éjszaka Magyarországon.” Az ifjú úrilány, akit emlékkönyve tanúsága szerint Gerlei Mártának hívtak és az Erzsébet Nőiskola növendéke volt, többször találkozhatott az írótl, mert ugyanennek a nevelőintézetnek volt a növendéke Krúdy későbbi második felesége, Rózsa Zsuzsanna. Talán barátnők is voltak, Márta és Zsuzsanna, így egy alkalommal minden különösebb merészség nélkül tarthatta oda a gavalléros látogatónak az emlékkönyvét. Botrány nem lett belőle. A botrány abból lett, hogy Krúdy később tárcát írt az egyik pedagógusról, aki olvasván az írást, felismerte magát. (Lásd *Párjavesztett Ilona*, Magyarország, 1916. október 15.) Mármint csak az a kérdés, honnét tudta Krúdy, milyen a nyári éjszaka színe Magyarországon?

Az eddig ismert leghosszabb Krúdy-dedikáció nem családtagnak, nem kollégának, nem is szeretőnek, hanem egy vendéglősnek szól. Ráadásul nem is saját kötetbe, hanem a számára alapműnek számító Brillat-Savarin Az ízlés fiziológiája 1912-es kiadásába írta bele. Teljes terjedelmében közreadjuk.

„Igen tisztelt Keresztes úr,

amikor az ön által kölcsönzött könyvben lapozgattam, néha valóban úgy éreztem, hogy mostanában talán már alig vagyunk néhányan Pesten, akik atyamesterünk szabályai szerint élünk.

Ön, drága Keresztes úr már csak foglalkozásánál számítva se lehet más, mint az Atyamester felesküdt szolgálja. – De vajjon (sic!) tudják-e ezt mindazok, akik manapság vendéglősöknek nevezik magukat vagy pedig vendéglőket látogatnak?

Közös olvasmányunk emlékére!

1927. november.

Margitsziget

Krúdy Gyula”

Az ajánlás címzettje, Keresztes úr azonos lehet azzal a Keresztes Edével, aki a tízes-húszas évek fordulóján a felső-margitszigeti Nagyvendéglő bérlője volt. Krúdy rövid életű saját lapjában, az 1921-ben néhány számot megért Szigeti Sétákban közölte a Nagyvendéglő hirdetését. S valószínűleg nemcsak reklámot csapott a helynek, saját ínyével is megtapasztalta, hogy Keresztes úr miféle vendéglős.

Még biztosabb tapasztalása volt arról az irodalmi kocsmaként elhíresült helyről, melynek vendégkönyvébe bejegyzést tett. Krausz Poldi Mélypincéje fogalom volt a maga idejében. A festők és grafikusok képein is megörökített, meglehetősen ócska kis épület a Tabán fennállásáig vonzotta a korabeli Pest és Buda összes bohém életvitelű művészt. Az egykori Fehér Sas tér és Görög utca sarkán álló épületben számos híresség megfordult. Tanúja ennek a vendéglő emlékkönyve, amelybe Krúdy is bejegyzést tett. Újabb bizonyítéka a szöveg, hogy az írónak soha nem volt igazi otthona, mindig kocsmaiban, szállodákban érezte otthon magát.

„Bizonyítvány

Ezennel bizonyítom, hogy Krausz Poldi Mély Pincéhez címzett vendéglőjében életem szép napjait és éjszakáit töltöttem.

Krúdy Gyula Budapest, 1931. május 21.“

A művész körökben népszerű hely órái ekkor már meg voltak számlálva. Még két év, és bontani kezdik az öreg Tabánt. Eltűnnek a zezugos kis utcácskák, az odvas házacsokkák. A lakók is eltűnnek, szétszóródnak a városban. Krausz Poldi, azaz Krausz Lipót is kénytelen elhagyni a házát. Mint egyetlen kincsét, úgy őrzí azt a kopott, bőrkötésű vendéglőkönyvet, múltja egyetlen tárgyi emlékét. Márai Sándor, aki ismerte és bejegyzéssel is ellátta a vendéglőkönyvet, emlékirataiban leírja, hogyan próbálta menteni utolsó kincsét a vendéglős Krausz.

„A vasárnapon, amely 1944. március 18-át követte, a kora délutáni órákban csöngettek budai lakásom ajtaján. Krausz Poldi állott az ajtóban, hóna alatt újságpapírba csomagolt albumot szorongatott. (...) Kis termetű, meghajlott hátú, tömött harcsabajsos, zömök emberke volt, kisalföldi ízes magyarsággal beszélt. (...) Reszketett a keze, amikor átnyújtotta az albumot, élete művét, egyetlen kincsét. A viaszosvászonba kötött albumba írók, újságírók, művészek, éjszakai emberek, a budapesti szellemvilág lézengő ritterjei írtak néha tréfás, néha komoly emléksorokat. A betű és a hontalanság vándorlegényei, ez a minden politikai, vallási szektánál hűségesebben összetartó társaság, ezek voltak a Mély Pince, Poldi kliensei.” (Márai Sándor: Föld! Föld! Akadémiai és Helikon, 1991, 292. p.)

Márai, aki saját bizonytalan helyzete miatt nem vállalta az emlékkönyv megőrzését, emlékezésében azt sejteti, hogy Krausz Poldi is és a kötet is elpusztult a világegés végóráiban. Szerencsére Poldi túlélte az újlaki téglagyárat, túlélte a lengyelországi megsemmisítő táborot, és a vendéglőkönyv is megvan (jelenleg a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdonában).

A Krúdy-dedikációk az életrajz egyes állomásairól is tudósítanak. Ezek a stációk nem mindig szívderítők. Például az 1927-es sem az, mert ekkor az író kórházba kerül, és hosszas kezelésre szorul. Olykor napokig nem ír semmit, legfőljebb csak efféle könyvajánlást: „Emlékül Füredy Zsuzsának a Liget szanatórium SzentPéterének” (sic!). Hogy ki lehetett a nevezett hölgy, az talán nem is annyira érdekes, sokkal inkább az, hogy miért hasonlította őt Krúdy az egyházalapító katolikus szenthez. Talán ugyanolyan kemény kösziklaként védte a beteg íróat a gyomrát és máját terhelő ételek-italok fogyasztásától, mint Jézus legjobb tanítványa? Ha így van, akkor a humora Krúdyt még félholtan sem hagyta el.

Nem kevésbé szomorú alkalom szülte azt a dedikációt, melynek létezéséről csak egy újságcikk alapján tudunk (Ficzay Dénes: Habent sua fata libelli... Utunk, Kolozsvár, 1973. június 8.) Egy kolozsvári antikváriumban bukkant föl az 1931-es *Az élet álom* lila tintával telerótt példánya. A szokatlanul hosszú, ám nem tudni kinek szóló beírás biográfiai és kiadástörténeti tényekhez kötődik. Lássuk előbb a szöveget.

„Hosszú gyötrelmek, testi szenvedések, álmatlan éjszakák, imádkozások és káromkodások után első példánya annak a könyvnek, amely a Hungária nyomdából, Fellner és Bíró művezető urak segítségével, Kosztolányi Dezső jótállásával napvilágra került.

Bár ne szenvednének annyit olvasói a könyvnek, mint a novellák szerzője, amíg írta, kinyomtatta és kiadta könyvét. 1931 Óbuda.”

Krúdy Zsuzsa emlékezésében külön fejezetet szentel *Az élet álom* körüli hercehurcáknak (lásd Apám, Szindbád, Magvető, 1975, 295-306. p.). A történet röviden: Kosztolányi a PEN Club elnökeként Angliában járt, s onnét Rothermere lord ezer fontos csekkjével tért vissza, amelyet az utolsó év legjobb irodalmi művének jutalmazására kellett fordítania. A díjat végül megosztották Krúdy Gyula és Móricz Zsigmond között. Krúdynak azonban az előző évben nem jelent meg semmilyen kötete. Gyorsan ki kellett nyomtatni tehát egy könyvet. Ez lett *Az élet álom*, amelyet a nyomda – a dedikációban nevezettek – hitelbe készített el rohamtempóban. Mellesleg: Krúdy egyik legérettebb novellagyűjteménye hagyta el a prést. A Rothermere-díj szinte teljes egészében felszívódott a hitelezők zsebében. Tetejébe a PEN Club jobboldali hangadói vérig sértődtek: Herczeg, Pekár, meg a többiek testületileg kiléptek a vezetőségből. És a nyomdaszámlát is ki kellett fizetni.

Sajnos Ficzay Dénes nem közli a cikkében, ki volt a keserű dedikáció címzettje. A kötet további sorsáról sem ad használható információt. Valahol Erdélyben van egy könyv, mely Krúdy fontos életrajzi adalékára utaló bejegyzést rejt. Mint ahogy valahol lehet(nek) még Krúdy könyv(ek), mely(ek) izgalmas dedikáció(ka)t tartalmaz(nak). Kizárt dolog, hogy népszerű és legtöbbet emlegetett regényei, pl. *A podolini kísértet*, a *Palotai álmok*, a *Bukfenc* vagy a *Napraforgó* ne lennének legalább egy-egy példányban ellátva a kézjeggyével. Az is lehetetlen, hogy a Szép Ernőnek adott példányba, *Az élet álom*éba, ne írt volna bele valami szepet.

Egyelőre azonban csak álmodozhatunk további Krúdy-dedikációk felbukkanásáról.

Tandori Dezső

„...inkább csak úgy önmagában...
a határban”

Szentkuthy Miklós és más dolgok

I

Füzi Laci! Köszönöm a *Lakatlan Szigetet*, ráleltem egyik titkos vízjelére, ott, ahol Joyce és Szentkuthy taglalása után arról írsz, hogyan adott vissza Neked Szigliget valamit, amit rég elveszettnek hittél. „Feltehetően a téli falut...” Randa szóhasználatom nem véletlenül emlegeted hát valamivel korábban Brueghelt. És most nem akarok kitérni a Dublin-döbbenetre, a magaméra, 1994 február, a téli város a Liffey partján ... minden, csak nem amit vártam, nem, az nem volt. Mégis kaptam egy lehetőséget, mellyel „kítaposásig” éltem, úgy, ahogyan sok-sok régi cipőm van, másfél évtizede, hét-nyolc éve élő cipők, pestiek, londoniak, és nem vicc, hogy Dublinnal búcsúztam a repüléstől, a tengertől, a Bécsen-túl-bármitől, teremtettem meg magamnak azt a lehetőséget, hogy sehova ne menjek, tiszta lélekkel ne. S nem, hogy 6-szor, bocsánat, fejfelé írtam, 9-szer 7, 63 éves leszek, marhaság mondaná Ottlik (majd keresek Naplódban Ottlikot is, lesz?), nem, most 6. napja nem voltam kint a lakásból, már a házban sem megyek most sehova, és a másik Lacinak (Villányi) megírtam, hogy van ez (rendben, meg vagyok fázva, plusz), de hogy a tenger nem, Innsbruck nem, semmi meghívás nem, és nem is tudom mit akartam mondani. Reciprok értékek! Mert hát (hogy kedves szófordulatoddal éljek; élő), látod, én pontosan a fordítottjáról „érkeztem meg”, a visszáját „nyertem meg”, ahogyan te a valahol önmagában, a határban álló kis házról álmodozol, s hogy a magány nem alkotóházi, á, napokra, hetekre úgy tűnnél el ott, hogy nagyon is „vissza tudj csatlakozni a világhoz”, idézem magamat, „a szükséges pihenőt adja meg...”, idézlek Téged, az ilyesmi, „egy másik életritmus segítségével”. És Joyce könyvét olvasod Szentkuthy fordításában, és így csatlakozhatom én a világnak egy bizonyos részéhez, Joyce-hoz (vagy a „tornyos” Yeats-hez, ott Dublin déli részén, Sandymount tengerpartján, ám erről Villányinak írtam Győrbe), igen, hozzá kevésbé, de Szentkuthy nagy adósság! Ha nem utálnám az ilyen többször: „adósságunk”. Könyvedből számos részletet előcibálhatnék, mert igazi napló, igazi Lakatlan Sziget, ahová az egyetlen vihető könyvet viszi az ember, viszed Te is: a még megírandót, ha-ha-ha! Nem, de sok mindent másképp látok, amióta naplódát olvastam. Nem mondanám például soha könnyelműen, hogy az íráshoz az ivás *kell*, ahhoz se, semmihez se, nem vagyok szesz-rab, miért van mégis az, hogy ha kimozdulok itthonról, „végigiszom a végigihatókat”? Erre nincs olyan egyszerű válasz. Dublinban miért tudtam beosztani? Pedig olyan kis kopár volt már, gyakori kettős-szívárványa ellenére, az az ottlét ... nem bírtam rávenni magam egy csekély összegű (jól etalált eszméjű!) lófogadásra, egycsapásra visszanyertem volna költségeim 90%-át, olyan keveset költöttem, naponta háromszor 1,85 deci (deci!) borocskát vásároltam, s hol Cabrában, hol Phibsben, hol Sandymount vidékén, elegendő volt; nem a magány ellen kell a pótszer, a jól meg nem valósuló magány miatt kell (Neked a határban álló, nem gazdag környűlésű ház adná meg ezt a jó magányt), taxisommal a reptérre, hajnalban, ezért beszélgettem el olyan jól. Dublin megadta ezt a jó magányt, fejem áztattam esőkben, nem vettem fel sapkát se, vasárnapos kihaltságban, mint J.A. a palánkok mellett, autóiskolás (!) kamioncsonkok mellett, zsákolts krumplics, ládázott répa kis halmi, faszén papírcacskói mellett haladtam jó magányban, persze végig Nagy Teljesítmény volt, drága likőrként inni a kommersz francia bort a parányi üvegből, a tenger szürke volt, tarajlott, nem volt külön, sőt, mint Tihany félszigetének tövével a nagy kövekkel, mindegy, hogy Yeats tornyát csapkodták volna a hullámok, mindegy, hogy a „spriccerek” elől összetársasodva „menekültünk”, idegenek. Nem volt mindegy a nagyon zöld rögbipálya, melyen – váratlan ajándék! – átvághattam, hogy megússzam a kerülőt, miért kellett megúsznom, az enyém volt a világ minden ideje négy napra, háromra, mégis. Más ritmus, más téma? Nem tudom. Mészöly völgye jut az eszembe az ötvenes-hatvanas évek fordulójáról, mentorom volt nekem akkor ő, jártam nála. Bérelt kis ház a határban. Szekszárdon át haza. Fene emlékszik már ezekre a részletekre. Csak a korszó víz, a dió ... a szomszéd átköszönése. Ittünk is valamit? Ilyen dublini mennyiséget? És amit Mészölytől idézel: hogy a lét „tudományának” általános fogalmaival megjeleníteni ezt a mi itteni „speciális” létezésünket ... igen, ahogy nagy Joyce-évforduló volt, sőt, meglehetősen sok azévi (ismétlem, 1994) dublini, egyáltalán, írországi tartózkodásom során (Belfast, Cork, Curragh, Roscommon, Galway, Mallow, Punchestown, Navan, Leopardstown, ki ne maradjon Westport, Limerick, Tipperary ... ! ahol messze volt a falu, naná, mert a vasútállomástól dízelkordéval, vissza taxival, az ír taxi, régi álmom volt ... ! tessék, megvalósult ... kellett a ló pályához visszamennem, kár volt szobát foglalni, maradhattam volna az állomáson, Limerick Junction, vonat amaz évszakban Tipperarybe nem közlekedett, de nem bántam meg azt az egy éjszakát, a verseny után gyalog mentem haza az országot mentén, jó volt, régi emlékek, más ritmus, visszafiatalodtam negyven évet, de mégse, nem, nem, minden ugyanaz maradt, ami volt, csak még jól volt, a 9-szer 7-ben nekem már nincs jól, s ez így van jól; annyi minden volt álm-jól, hihetetlen-jól, ne tovább!) bárholi Joyce-ünnepet láttam, a messenge boyok (csak Karinthy-nál láttam e nevet! jól írom?) biciklis versenyét stb., hát ahogy azért Joyce, ez kivételesen ki van elemelve, Joyce ki van, az ír életet a „görög élet”, a polisz nagy fogalmaiba is átteszi, vagy Gulliver valamelyik világába, anélkül, hogy jelképes lenne, láttam a széttépett szekfűket a rémes-véres robbantás emlékműve környékén, egyik fél gyalázta a másikat, fogja gyalázni, mosolyogtam csak, hogy „békefolyamat” ... igen, a helyi létezés, be sem fejezem. Rész-e a magyar Joyce-szöveg megalkotója, Szentkuthy Miklós a mi itteni helyi létezésünk evidenciájának? Hogy ezt elemzem, kevés a helyismeretem, a Szentkuthy-tudásom, de amit ígértem Neked, Laci, hogy könyvedből kiindulva írok Nektek Szentkuthyról, azt állom – és napló a formája eddig. Közbeiktatom, amit Nálad lelek, aztán az *Alázat* újabb átlapozása következik, írtam róla egyszer már, elolvastam, ez most új találkozás lesz. Előrebocsátva: Szentkuthy még ma sincs itthon úgy, ahogy kellene, úgy, ahogy nála kisebb, tőle eltérő formátumban, vele azonos rangban mások itthon vannak, s nem tudom, épp könyved egyik részlete (az abbahagyásról vallott vala a csak-a-munka világáról) riasztott el, hogy én itteni létezésről, utról, abbahagyásról stb. beszéljek. Jó volt, hogy ott volt a dízeles targonca, bevitt a hotelomhoz (messze volt Tipperary és jócskán zuhogott az eső), kis belső udvarra láttam, tetőkre, az ott szemközt a champion ugrózsoké papájának a háza, mondták, az ezredesé ... Tipperary pályája jó volt, csak tkp. Limerick-Juncti lenne a helyes neve, de ki beszélne így, ha Tipperaryt is mondhat, éljen az oldottság, az otthonosság, éljenek a nagy fogalmak, s való igaz, ne szürkítsük el azt, ami színes, Tipperary – maga egy legenda! Jó, persze, nem abban az értelemben, hogy mit tudom én Showfire Crackle „Busty” Five Novices’ Chase Class F 0-105 rated ... vagyis a túlzott szakszerűség (ez az aznapi tipperary-program, „a menü”, „the card” egyik fogása volt), és nincs kifogás. Lehet viszont 1 árva szál ír fontba játszani, Laci.

Csak egy mellékjegyzés, Lacikám, még egy. A III. részben itt aztán merőben Szentkuthynál maradunk. Nehéz az emberi helyzet, az itteni, ha a lét ontológiájához akarsz eljutni ... mit, eljutni, ne túlozzunk, csak „elsugallni” akár ... Mészöly iskolája, hogy az ember ilyeneket mond (ismételve „az ember”), nehéz a helyzet már Tipperaryvel is, nem hiába vannak Ottliknál „az elbeszélés nehézségei”, igen, hát vannak olyan speciál-tárgyak, melyeket nagy kérdés, el lehet-e beszélni egyáltalán e-e-e-e-é-i. mire megmagyaráznám, hogy egy fantasztikus Koala Kártyabajnoki hajrá miért egy fantasztikus hajrá, 29 év házi kártyabajnokságáról kellene beszámolnom, ismertetnem például a „Barnabás/Tartal Medve” klubot, s hogy Börtön Ricsi majd csatlakozik hozzájuk, és hogy „Koala/Postage/Nyuszi”-nál a Nyuszi az egy Rudi nevű mezei veréb testvérkéje volt, és halála előtt folyton fürdött, fürdött a szappantartó-fürdőkádjában, és a végén ugyanolyan kis rongycsomóként halt meg, mint az lcsi, széncinegénk, és ja, mit kell tudni „Ullstein/lcsi” klubunkról, mik az eredményeik, és két liga van húsz-húsz klubbal! Mikor a legtöbben az olasz első osztály, a spanyol első osztály csapatait se tudnánk felsorolni, ha a Bundesliga vagy az angliai Premiership iránt érdeklődünk, és hogy Ratinho, Rivaldo, Ronaldo, Regaldo, Rodrigo, Redondo közül ki nem focista, nem könnyű kvíz-kérdés, mert hátha van már brazil strandokon egy Regaldo nevű szupertehetség stb. Tehát ahhoz, hogy a költőt megismerjed, költő-országba kell menned, mint Goethe írta, és akkor, ha – engem hagyjunk! én már az absztrakt, a pop art stb. „ismerője” vagyok inkább csak – olyan túl sok az ismeret, mint Szentkuthynál, kettős a veszély. (Mindjárt megnézem, Te mit is írtál erről.) Egy: nem tudjuk követni „a palit” (ja, nagyon helyes fickó ez a Szentkuthy, akár egy buli-arszlán is! de ne mondana ilyen sok minden izét), kettő: „a pali” maga elcsúri-tekeri kicsit a dolgot, can't help it, mi a francot tehet ellene, jön és jön a sok minden izé s ő mondja.

Jó, ez nem tartozik ide, ennél egyszerűbb (is) a helyzet. Van a restség ... vannak az érdekek ... van a színvonalasítás ... nem én mondtam egyiket se. Töled, másoktól idézem. Vannak már-eleve-csak-rosszul-eldönthető dolgok. Akkor nem a dolgokban van a hiba, még ha vívmányoknak látszanak is? Ezt mind hagyjuk. Az Amiens Road (Street?) Dublinban frankón lepusztult utca. Kis Harlem, kis Bronx, kis Brooklyn, a maga módján. Vagy nem tudom. Rég volt.

Szentkuthy rajzairól és fordítói művészetéről írott bekezdéseidet nem idézem ide. Ellenben nézzük ezt: „Szentkuthy ... nemcsak kifejezni akart, hanem hatni is ...” És: „... totális volt a jelenléte – ahogyan maguk a szövegei is totálisak”. Szentkuthynál (TD) nagyon kényes kérdés, szövegeknek nevezhető-e a prózatest, ám ezt hagyjuk. Is. „... aki elfogadja ezt a világot s ezzel együtt a világ totális megközelítését, az létezni tud benne ...” (Remek meglátás, Laci!) Tovább: „... akinek fenntartásai vannak vele kapcsolatban, az azonnal menekülni próbál tőle”. Erre mondják, mutatis mutandis egyebektől is, másoknál: az épp-hogy-nem-totálistól, a sok partikularitástól, melyet szöveg vagy nem szöveg fűz egybe, s kérdés, nem valami „hatás” szándéka ... ó, nem az, nálam pl., hogy bárkire hatni próbálnék még. A „visszavonulás” helyett ezt mondhatom (még, amíg bárki kitűnő kijelentése, tartása stb. el nem veszi kedvem: „Rész *ebben* én nem veszek!” – magyar literátus helyzetünk színművünk – „Ellenben használja meglévőimet ki-ki úgy, ahogy meg tudunk egyezni felőle.”

S hogy Tompa Mária révén megtudjuk: Szentkuthy a napjait is totálisan építette föl. „széthullásaim! Hanem hát nem is „abklaccs”, „levét” a másik író. (Levenni a zenét, levenni egy mintázatot a falról stb. Más-és-más totalitások. Vagy hát ez se szerencsés szó? Egy-egy technikai meghatározás minden? Végső soron marad a Snowfire Crackle, mint egy régi nagy ló neve, a „Busty” Five egy építkezési (távfütési? cukorkagyártó?) vállalat, a Chase az a magasabb, fix gátakon zajlított verseny, a Novices' nem novíciák (mily fura volt nekem ez tíz évvel ezelőtt a gátversenyek angliai szentélyében, Chaltenhamben, ahol azt se tudtam, hogyan kell fogadni, elméletben találtam el csak a Szpéro madaram, Nagy Halottam fehérült loait idéző Crystal Spiritot, a 27-et a 28-ból), nem, hanem kb. olyasmi, hogy chase versenyen az elmúlt egy (másfél?) évben nem nyert az adott ló egynél több versenyt, a hurdle gátnemben nyerhetett akárhányat, mit tudom én, négytől tizenévig terjednek a gátló-életkorok, gát-ló, így értem, a totális vagy túl sok partikularitást felvonultató író önmaga számára a gátló, gát-ló régi vicc; az F egy igen alacsony osztály, még van G és H, a 105-ig „rated” azt jelenti, 0 értékszámú ló is indulhat, de 106-os már nem. Mennyi partikularitás a totalitásban ... s ehhez Neked, Laci, a Balaton felől (felé) zúduló szél, a Badacsonyi látványa a Külsőhegyi útról, nekem a Füred-Tihany közti száraz nádbugák, a nagy tél a hidegség, a nagy tömeg az ir sőrsátrakban (Cheltenham; örültem, ha szabadulok onnét, de még mennyire „novice” voltam lolilag), ám a hidegséges angol lankák, a döböntő élmény, hogy trénernek, tulajok érkeznek helikopterrel, e szűnyogok ott álldogálnak unottan, izgatóan a hatalmas pálya közepén, és a többi.

Totalitás és partikularitás, ismétlem.

Az alázat kalendáriuma „(1935-1936)”-os keltezésű.

Kis lapozgatás után itt kezdem: „Az ilyen »témák« persze nem kidolgozandó ötletek ...” Itt: Shakespeare és a szerelemnek valami nem is oly bonyodalmas szerpentinje stb. – „... bár a kidolgozásnak valószínűleg nincsenek belső akadályai, hanem, hogy pontosan határozzuk meg őket: a hipochondria epikus *metaforái* ... Tessék, épp oda jutnánk értékelésünkben, hogy Szentkuthy a vízjeléig valódi esszéista, „ő maga, az”, amikor máris az epikai lehetőségeket villantja. Szennyes hasonlatot hozok erre: Totyi madaram gépelő jobbom kézfeje szál (ez csak ügyetlenül mondható, vagy élet-ügyetlenséget kell híven így kifejezhetnem?), és ülne rajta, míg én Szentkuthyt szálazom, ám orrom a náthám mocskát csorantja, oda kell szökkennem zsebkendőmért, mire szegény madárkám elszökken(se baj, jön újra), és mi történt, mi van, mi maradt? Miből? Szentkuthy: „... egy-egy intenzív életmozzanat mindig csakis ilyen gyakorlati elképzeléseket, *történet*-lehetőségeket vált ki, mely lehetőségeket aztán részben erőltetett anakronizmussal, részben meg épp ellenkezőleg: aggályos történet-pszichológiai szimattal, a múltba vetít, titkol és maskarál az ember”. Mennyire nem Musil (sem), nem Joyce (!), nem Doderer/epika. Itt valaki követhetetlen gyorsasággal tekint át-végig magán, s hogy lassúbbságunk számára követhetővé váljon, esszéisztikusan *beszámol*, és nekünk akkor ez, a megkapott lehetőség „túl sok”.

Túl sok – vagy gyönyörűség, mellyel nem bírnak betelni. Ennyiben eszme-erotikus a Szentkuthy-esszé, ha történetesen nem kifejezetten az.

A 22. rész így kezdődik (az iméntiek után): „Zsidó vacsora ...” S végződik: „A tartalmak el is vesztik körvonalait a feketekavé után a télikertben: apokaliptikus Isten, konkurencia-nélküli mammut-bank és Európa-pusztító rabszolga-lázadás valami opalizáló azonosság-félébe folynak össze ...” De azért Weöres – igen! Ő és Szentkuthy! Az örökazonosságok!

A 23. rész mintha visszacsatolna (hát azért persze, meg van szövődve ez az anyag!): „Hipochondriám egyik legkedveltebb téma-metaforája: ...” S jön egy „italiai” történet, történelmi. A tanulság: „Minden ...” Nem. „Majdnem minden cselekedetem ennek a durva sémának egy-egy elkentebb vagy markánsabb változata”.

Most akkor a pontosság megváltás a hipochondriában? Vagy újabb hipochondria, az igazi? A kényszer, az a hipochondria, a pontosságé? Vagy épp ez Szentkuthy hatása? Hogy így elindít minket egy pszicho-valós úton? Változott a kor, maqam ily hatást nem

is remélhetek! Marad: Nagy Koala Kártya, 2001/I. Torna, XVI. forduló: „KS/Pippa/Cicu kontra Lapos/Szivacs/Wagner/Toty: visszavágás a 2:9-ért, de csak 4:4, lapegyenlőség után 6:5-tel, így KS-ék minusz indexe még jól jöhet a döntetlenért + indexes Laposéknak”, és hogy Lapos, ennyit bírok mindenütt megírni csak, mint az anyám paplanján az a ... szivacsolt, „kis szivacsmedve, magától szétomolt a kazettában”. Ez a partikularitás marad? Vagy hogy értelmezem: mi a Kártyabajnokság 29. éve? Szentkuthy kora óta ide jutottunk volna? Az én hitelességem ez? Mert minden másommal pótolható, helyettesíthető vagyok? Minden más „tudomásomat” más is tudja, legföljebb hárman összeállnak, sőt, van, aki háromannyit tud, mint én ...

Mit ír Szentkuthy a 24-ben? „A fákat nézni, végre úgy, hogy semmi közöm sincs hozzájuk, csak éppen élvezem őket. Sokkal, de sokkal reálisabbak, semhogy valami élet-attitűdöt, vallást vagy tudományt váltsanak ki belőlem”. Szépséges fogalmazás. De hát Nemes Nagy Ágnes és a fáknak az ő kimondhatatlan tettei, mit meg kéne tanulunk? Ahány esszéizmus ... ahány tudomány, vallás ... mit bennünk emez vagy amaz kivált ... sőt, legkivált! De egy ajtó fája, maga. Ahogy repedezett a lakkja a cserépkályha hőjétől, ahogy gatyák száradnak rajta, olasz-kisvárosiasan, madzagon, itt Tandori úréknál, és ahogy kutyám kaparja, ki akar menni a hallba vizet inni, ám én Totyi madarunk miatt az ajtót bekattintottam, kutyánk „hálásan” térden nyal, hogy megértettem őt, aztán iszik, aztán visszajön, Totyi újra a kezemen ül ... elfelejtettem kezet mosni, hű!

*

Eltökéldött, Szentkuthynak ezt a könyvét én regényként olvasom!

A fák is „így háton fekvésből nézve igazán szépek”. Úgy olvasom az *Alázat* ... -ot, ahogy igazán a leges-leges-legszebb. Benne a dublini beszállókártyám maradványa. Ez a könyv volt velem ott, igaz, nem olvastam túl sokat. Hideg volt a szobám! Kezem se dugtam ki szívesen a takaró alól este.

Oda-hallatszik neki valami távlatos (távoli) villamos-csengő az élet, melyhez „többé” semmi köze. Többé! Mely abszolutizálás. Szép Ernő jut eszembe (miért nem lehet mondani: „Szentkuthym”? íme: „De messzi van az élet, de messzi van az élet ... /Zászló leng, hinta száll, tűzijáték lobog,/Arany kocsik forognak, tükrös ládák zenének”. Szép Ernő, a másik Legnagyobb-és Mellőzött (ma is!): „Mit tudok annyit nézni a lombtalan fán,/Mikor a levelek már mind leszálltak,/Az őszi rajznak titkos értelme van tán,/Amit írnak az összevissza ágak./Hogy fejtsen meg? Hogy értsem? Mit csináljak?”

Hogy bírjam ki (irodalmunkat, itteni léteimet, mind a sok „helytörténetet”)? Más-más módon Szép Ernő és Szentkuthy olvasásával. Érdekes, Szép Ernő, József Attila (és nem József!), de Szentkuthy, még Mészöly is csak így, Pilinszky, Ottlik. A fák meg: „van-e nagyobb csoda, mint a világűr előcsarnokában lebegő százezer levélke, melyek között egyetlenegy se moccan?” Micsoda ámulat ez a világűr-előcsarnok! Egy példa az ezerből (de valóban annyiból!), Szentkuthy ihletettsége, mesterségi-tudása, irdatlan műveltsége, reménytelensége (hiszen hogy valakinek ennyi mindene van, az reménytelen! Az, hogy az *Alázat* ... 154 passzus, na ja, történetesen, de hogy minde külön-külön három-hét-tizenöt-féle ágazik, és a végén művtöri elmélkedés a Raguza, ám hogy Splitben a feleséggel ott esszük az Ezüst Kapu éttermében, éjszakai boszniai hazaút előtt, 1967-ben a „dzsigericát”? Hogy az is benne ebben a Raguzában stb.). Milyen reménytelen a „szeretsz, szeretlek”-en (N.N.Á.) túl ez: hogy plain-air Lázárok, ortodox sír-lakók, oly dolgok megnevezhetetlensége, mint Szentkuthy heverése, mondja, „mint az én heverésem”, túl minden tudhatónak a tudás-modusán ... azon feltétlen túl ... de közben tódul a roppant mennyiség, ihletődnek egymástól az elemek ... Jó, Totyi maradt egyetlen madarunk, mindennél fontosabb az élete. De az én életem, ó, reménytelen, mindennél fontosabb a Lapos-klub, a KS-klub, a Barnabásék-Klub, az AAAA-klub (egyikük: Alassio, Itália!), a Dömi Főmedvém szempontjából. Hogy néha megnézem, megsimítom őket, vannak. Kinyitok nekik egy ajtót. És a térden-nyalítás térdszalagrendjét kapom kutyánktól (hálásból? hogy ilyen értelmes vagyok?), és mit kapok medvéinktől, „a játékoktól”? Hogyan szakad meg halállommal a két kártyaliga bajnokságsorozata? Van-e neve, előre már, lesz aztán, neve ennek a végső heverésnek? Szentkuthy a halált mindig beletudja a reneszánsz áradásba. Reneszánsz barokk!

*

Más ez a tarkaság, mint amilyenhez magam eljutni tudhattam. (Az én evidenciátörténeteim, íme, például: „Nekem ez kínai”. Erre a jeligére. „Összetéveszttem Tu-fuval a Pierrot le Foux-t.” De itt is tudni kell, ki volt Tu-fu stb.) Hol van a mai (legyünk nagyképűek!) lét-érzékelés a Szentkuthy-féle poszt-expresszionizmustól! Ahogy: „A szerelem? Rohantam végig a Belváros utcáin, lehetőleg szembe az emberekkel, a vízesésként rázúhogó nőekkel ... villanó kardlapokkal ütött rám a víziójuk (mint a folyómenti malmok iszapos-hablányhajás lapátja – ssssss!), le-lesüllyedve a mélybe, s aztán egyszerre csak fel a magasba, mint egy pipacsból elröppenő fekete ópium-holló ... ” Ezt megrajzolom! Meg én! – ”, Szentkuthy sosem tételes, tézises, ő maga az élet-filozófia, az élet-halál-eszmélkedés az áradó, reá-valóban-zuhogó tömérdekséggel ... S ez a sok minden őt „beárménykol”-ja. És: „A portrék, az arcok, a világ egyetlen ötlete, minden nagyhirű pozitívum ... ” (Mondtuk?) „ ... groteszk devalvációja után az egyetlen maradék a pulton: arcok. Fikció lampionjai ... ” Mely pulton? Bement vásárolni? Nem is a Váci utcán rohan, vagy hol? Szentkuthy azért nem „Szentkuthynk”, mert Szép Ernő egy-szál-figura marad, ahogy nyakkendőket néz, mindet megvinné, eláraszítja reménytelenül a világ átfoghatatlan bősége, meg az a szegény, hogy ő – bár hitelve a szép öltönye – a szemközt jövő, szinte kolduló szegény madárijesztőhöz képest: császár, cár! Ő a mi Szép Ernőnk. Szentkuthy, nem kevésbé reménytelenül, nem „a miénk”. Helyettünk van?

„ ... Isten pecsétnyomói” ezek az arcok, „ ... a nihil tarka hangyatojásai, a szex-virtustánc előhímezett ováljai ... ” Stb.

Aztán, hogy ne részletezzük „ki” a *történetet*, egy gyors Szentkuthy-közvetítés: „Ő, a szociális élet ellentétei – mon Di –, erre vonatkozólag teóriák is voltak ... ” Beh bájos! Figyeljük meg, milyen ellentét a logikus-racionalista-pontos Kosztolányihoz, az örökké egzisztencialista Szép Ernőhöz képest ez a vad rohant. Jó, malom a pokolban, az nem zokog benne, nem kelepel én-nem-tudom-mi ... de azt se feledjük: több dolgok vannak földön és egen. És Szentkuthy, de minimum, azt bizonyítja, hogy igenis vannak több dolgok így, másképp is vannak a dolgok, mint hinnők, és még annyit se mondott akkor, hogy Ferravistola Buxy Heat York Conditional Jockeys Rated Hurdle Class G. Csupa olyan dologról beszél Szentkuthy (még egy korábbi kor, próbálok hízelegni magamnak, ma ez mind még reménytelenebb?) a leszállt színvonal így is értendő ... kis nyelvi tréfák ... politikai aktualitású oldalbökések ... émélyítően röhejes hangulatfestések ... patikusnői ordenáriság helyett kis-natúr sötétkosz?), csupa olyasmiről, amit nemcsak, hogy érthetünk, de ami összehozza ... bocsánat, semmi mélylélektan ... a gyerekkorunk Belvárosát, ahová oly ritkán szabadultunk be, ahogy az édesanyánkkal vagy a nagynénénkkel (Ottlik: Júlia!) megyünk, össze azzal, hogy elpusztultan lobogva, fél-józanul, de fékezhetetlenül ... mit tudom én, hova. Sem emlék, sem ily rossz, meggyötrő varázs nem visz be engem többé sem a Belváros éjébe, sem el nem dízeltargoncáztat Tipperarybe.

Ám a klubjaimért (Dömiék, KS, Totyi) élnem kell.

Pilinszky mondta közben: hogy nem óv, nem véd, nem vált meg semmi szenvedés, isten. A kultúra sem. Csakhogy Szentkuthy „tesz” a megváltódás közepébe, a kínokéba (bár tud róluk, mindennél jobban tud ezekről is), őt az áradás sodorja ... ne mondjuk egyszerűen azt: írói feladatát pontosan teljesíti? Borzaszt, de mégis az. Ez történik nála, vele. Erre egy példa ő. Hogyan jár két lábon

az abszolútum. Mely mégsem anyag, nem agy-tudás, nem gesztus, erotika, szellemesség. Mégis: maga az irodalom. Még inkább, mint Szép Ernőnél. Szentkuthy író, hát ír. Az irodalommal csinálják egymást. És semmi helytörténet, semmi „itteni létezésünkre ráfogatva az ontológia általánosa” (magamat idéztem). Szentkuthy a Tiszta Típus. Ezért nem fog eljönni belátható időn belül „az ő ideje”. Sikere, na ja, „siker”, ezért mindenkor teljes: több nem lesz, jobb nem jut neki ennél. De nem szekta rajong érte. Hanem az esztétikai ép ész. Mondjuk: esztétikai. Is.

*

Nehéz, persze, hagyni, félrehagyni „pont ezt” a Szentkuthy-történetet! Miss Deliójával, a három nőtípussal – mellette „távoli hercegnők” és szerelem-feleség –, azzal, ahogy „öngyógyításaid kétségbeejtőek; azok tesznek embertellené, testtelenné. A három üvegcséd ... Ó Szentkuthy mindig ilyen delejesen konkrét! Még a nevek is: „... oxalyn, hydrosyn és minothrax ...” De hogy minden baját ezzel gyógyítja a hölgy, ám megkapja: „sejtelled sincs lelki és testi okok különbségéről, anatómiáról, bőr és szív, vér és haj különbségéről”. Miért, oly sokaknak van „ma” fogalma bármi érdemlegesről, kérdezzük, van? „... valami homogén nő-kristálynak, vagy nő-fluidumnak érzed magad ...” És teljesen egyenértékű a vérnyomásmérés, pucitrax, kristály, ilyen-olyan kosztüm „és férfi-ölelés”. Miért, Doderer nem azt mondja-e ifjú (férfi) hősről: azt gondolta? ezt gondolta? még hogy gondolta! hogyan lehet gondolkodásnak nevezni azt, ami a fejében volt; és csak a végén, történetesen a halál közelében, történetesen ez a kedves fiatal fickó igen, de sokan halálukig sem, elkezdett mégis gondolkozni. Doderer hahotázva fogadta, ha valaki azt mondta: így gondolom ... úgy gondolom ... és ez nem szellemi dandyzmus nála, sem Szentkuthynál. Maximalizmus. Végtelenül szórakoztató előadásban (Szentkuthynál feltétlenül, ám Doderernél, más mód, szintén).

Helyszínei. Cselekedetei(nk). „Egyik napot a Szent Márk aranyipiskában töltöttem, misét hallgatva, gyónva, litániázva, a hűség fantasztikumát erőszakolva gondolataimba. Másnap a Lidón dideregtem, lesve a filmszínésznőket ...” Igen ám, de a realitás: hogy folyton zuhogott az eső, „s még másnap se jött ki lábujjaim közül a sár”. Egy meg nem írt cselekményű regény (emlékezzünk: történet!) hiperrealista részletei, mondanánk ma. De nem. Maga a regény ilyen, Szentkuthy esszéje, mely nem esszéregény. Hanem létezésregény. Esszéisztikusan.

Így fohászodik is: „Röppenjétek az égnek, erdei madarak, üzenjétek meg az isteneknek, hogy ne jöjjenek apollói göggel engem feltámasztani, vissza a rossz nominalizmusok és rossz fátum-klisék világába ...” Micsoda át-tekinvés! És: „A szárnyuk halkán nyílik, mint egy szem félig-ébredéskor, vagy egy kopolyú az akvárium üvege mögött ...” Milyen tágas a spektruma! De aztán? „De aztán nagyot lendülnek, mint a hirtelen szélrohamtól a fölborzolt könyvlapok, és viszik a halottak üzenetét a fölösleges isteneknek.” Mert minden zöld, térünk vissza a fákhöz.

Ma történetesen eddig jutottunk.

Kevesebb több.

Ám magánál Szentkuthynál az ég világán semmi baj abból, hogy „ilyen sok”. Se ki nem zár másokat (e sokságával), se arra ne panaszkodjunk, hogy életünk túl rövid, Szentkuthy túl hosszú lenne.

„Mily vékony a boldogság s az öröm indája”, inkább. Miattunk mégis? Vagy reszketeg a fehér szál, átér-e e sötét világon?

Olasz Sándor

Között

A családregegy metamorfózisai az újabb magyar irodalomban

„Mi értelme van újból megcsinálni azt, amit mások már megcsináltak, vagy amit én már megcsináltam, vagy amit mások is megcsinálhatnak?” – kérdezi André Gide regényének (*A pénzhamisítók*) író-hőse.¹ Amire Édouard céloz, az alapvető esztétikai kérdéseket érint. Műfajelméleti dilemmákra lefordítva mindez azt jelenti, hogy minden jelentős író változtat valamit a műfajok, műtípusok öröklött hagyományán. Hosszú ideig úgy tűnt, hogy a nagyrealista epikai struktúrára épülő családregegy kánonja nem változik. Az elnevezések dzsungelével most nem foglalkozom. H. Szász Annamária például – a differenciálásra törekedve – nemzedékregegyről, család- és családtörténeti regényről értekezik; a két utóbbi között azonban nincs éles határ.²

Az európai regény eme tradicionálisan nagy műfaját fokozottan jellemzi a virágkor, kiüresedés, rutinszerűvé válás, majd átalakulás, valami mással való kombinálás folyamata. A 20. században egyre többen szembefordulnak vele, bizonyos elemeit megtartják, másokat elhagyják, nem ritkán már csak a váz, a keret marad meg. A klasszikus családregegy kiüresedése nem új jelenség. Emlékezzünk Szerb Antal szarkasztikus kijelentéseire Galsworthy *Forsythe Sagájáról*, melynek első kötetében (1906) „múzeumszerűen együtt van minden”. „A *Forsythe Saga* az elmúló regényírói módszerekből azt tartja meg, ami unalmas, és ebből a szempontból mindenestre csúcsteljesítményt, betetőzést jelent.”³ Abban azonban Szerb Antal is téved, hogy itt „a flaubert-i irodalmi forma hatványával” van dolgunk. Hiszen az *Érzelmek iskolája* c. Flaubert-regény épp azt a váltást mutatja meg, amint az idő komponálóból dekomponáló elemmé válik, s az értelmes cselekvés megszűnésével az idő is pusztító hatalomként jelenik meg. Cselekmény és idő önállósul, a korábbi organikus egység helyére dekomponált, anorganikus egység kerül. A klasszikus családregegy gyökerei így valójában a Flaubert előtti időkhöz nyúlnak vissza. Hogy az irodalom történetét mennyire nem a cezúrák, hanem az elnyúló, átfedő korszakok jellemzik, azt mi sem bizonyítja jobban, mint Martin du Gard *Thibault-családjá* (1922-40), mely szinte utólagos ragyogtatja föl a 19. századi nagyformát, melyben a sok-sok szétváló és összegubancolódo cselekményszál az összehatás, az egész megteremtését szolgálja – mégpedig a valóságosság követelményeinek megfelelően. Nagy témák (szerelem, halál, egyén és közösség stb.) pontosan meghatározott időben és helyen jelennek meg. A kronologikus cselekményt a szerző elbeszélő, leíró elemekből és párbeszédéből építi föl. „Kerek jellemeket” kapunk, tetteik, szavaik a jellemzés eszközei. Típusokat látunk, akik a sokféle lehetséges helyzetben sok-sok létező konfliktust élnek meg. Az epilógus – a 18. és 19. századi regények eljárásait követve – a történet minden fontosabb figuráját nyugvópontra juttatja.

A magyar irodalomban ez a fajta klasszikus családregegy hiányzik – legalábbis az első vonalból. Van Fáy András (*A Bélteky ház*, 1832) és Zilahy Lajos (*A Dukay-család*, 1968, 1982), de nincs *Buddenbrook-ház* és *Glombayak* (M. Krieza). Veres Péter *A Balogh család története* (1961) művészi fiaskó, s Görgy Gábor sem családregegyeivel írta be nevét az irodalomtörténetbe. Ami művészi értéke okán lehet fontos, az már a családregegyi konvenciótól való eltéréssel jellemezhető. A *Színek és évek* (1912) Kaffka Margitja az impresszionizmus, a *Halálfiat* (1927) író Babits a prousti emlékezőtechnika felé vitte el a műfajt. Németh László *Égető Esztere* (1956) körképregegynek indul (talán itt emlékeztet legjobban a nagy tradícióra), de (az író szavaival) monódiaként, egyetlen tudatra koncentrált tudatregegyként fejeződik be. Szabó Magda *Régimódi történetében* (1971) is családtörténet bontakozik ki, ám ez a mű inkább önéletrajzi dokumentumregénynek nevezhető, melyben az empirikus író, a szerző és az elbeszélő valójában egy. A cselekményt a „nyomozás” során előkerülő dokumentumok és azok értelmezése lendíti tovább.

Nádas Péter műve (*Egy családregegy vége*, 1977) már címével is fordulatot jelzett. A műfaji architextualitás jelenségét Balassa Péter a mű jelentésének egyik legfontosabb elemével kapcsolja össze: a regénybeli nagyapa ugyanis a hagyomány őrzésének és az elszakadásnak egyforma jelentőségét próbálja elhárítani, „...a családregegy mint életrajzi, családtörténeti forma közismerten egy műfajt jelöl a 19. század eleje óta, szorosan összefonódva a nevelődés, önépítés, művelődés és önkiképződés teloszána német kultúrába ágyazott klasszikus polgári éthoszával, ember- és történetfelfogásával. Ebből a szempontból nézve Nádas címadása egyszerre azonosítja és bejelenti mindennek a végét, felmondja a jelzett azonosságot. Ez az *Egy családregegy vége* poétikájának kritikai, sőt, politikai aspektusa. Ezáltal egyúttal az egész világot, a zsidó-keresztény és hellenizált gyökérzetű folytonosság keresztény, polgári és polgárság utáni epocháját »szórja szét«; a mondott tradíciók pozitív, fejleszthető lehetőségébe vetett meggyőződést teszi – legalábbis – kétségessé, de inkább melankolikusan, helyenként tragikusan érvénytelenné.”⁴ Nádas Péter regénye tehát a családregegy poétikáját is lerombolja – elsőként és látványosan az egyenes vonalú, egyszerű, jól áttekinthető történetet iktatja ki. Hiába folyamatos az elbeszélő (nevelőintézetben záruló, sötétségbe zuhanó) története, hiába fog át két évezredet a nagyapa meséjének misztikusan értelmezett hét köre, az időszerkezetet mégsem a szukcesszivitás jellemzi, hanem az elbeszélő ismétlődő, eseményeket, érzékeléseket, emlékeket egymás mellé rendelő mozgása. A klasszikus családregegyvel szemben itt a sok kis rész-idő is megtartja önállóságát.⁵

Az 1970-es években oly népszerű múlt- és identitáskeresés igen gyakran veszi föl a pseudocsaládregegy formáját. Bereményi Géza a *Legendárium* (1977) fűlszövegében „egy család regényét” ígéri ugyan, de Lengyel Péter apanyomozásához (*Cseréptörés*, 1978) hasonlóan műve inkább a családregegy írásának buktatóira figyelmeztet. A középpontba állított lírai szubjektum inkább a stilizált önéletrajzhoz vagy a konfesszióhoz illene.

A regényíróként hosszú ideig hallgató Mészöly Miklós először 1981-ben, egy interjúban beszélt arról, hogy a *Film* (1976) ad absurdum vitt nagy redukciója után valami oldottabb, teret és időt másképpen ábrázoló, lazább szerkezetű prózán gondolkodik. „Valamilyen »családáradás« lesz, az időben előre-hátra. Ahogy alakul. Mozaikos szerkezetűnek ígérkezik, mindegyik mozaik kicsit magában is megáll, miközben tovább is építi az előzményeket. Minden fejezetnek címe lesz, mint a régi jó XVII-XIX. századi regényeknek. A régi olvasói kedv... Dickensnél mondjuk... /.../ újabban – megint – nagyon fölmelegítik a szívemet ezek a régi dolgok.” A tradícióhoz akar visszanyúlni, de nem gondolja, hogy a 19. századi nagyregény eredeti formájában föltámasztható: „...csak szervesen, gyökeresen másképp lehet. Például lóg a falon egy realista kép. Csupán abban különbözik minden más realista képtől, hogy az egész – mondjuk – balra öt centit ferde. Hát ez a ferdtés, ez az öt centi – ez a pokolian nehéz. /.../ Valami ilyesmi lesz, ha sikerül.”⁶ Az 1995-ben „beszély” műfaji jelöléssel megjelent *Családáradás* aztán világossá tette, hogy ez a „ferdtés” a zsugorítás, elhagyás, egymás mellé helyezés műveletét jelenti. Van ugyan családja, de pontosan elmondható történet nincs. A sokoldalúan

ábrázolt jellemekből jellemvázlatok maradnak. Júlia például „a jelen idő vérzékeny és állhatatlan membránja volt”. Rengeteg apró történésről olvashatunk, de ezek a történetdarabkák folyamatosan megszokják, jelentéktelentik egymást. (A regény félbeszakított mondatokkal és „végenincs” felirattal zárul.) Egy délelőtt az ősházban, s e néhány óra történéseiből a következő hónapok, évek is fölwillannak. Amúgy történelmi időben járunk. A második világháború előtti sorsfordító évek nagy, reális, objektív panorámája helyett a szerzőt a mögöttes, „megfoghatatlan, irracionális vibrálás”⁷ érdekli. Az a pusztulás, lassú erózió („valami bomlott és foszlott, bár határozottan nem lehet tudni, hogy mi”), ami persze a családregeynek is sajátja. De a klasszikus változat jobbára kifelé tekintget és nagy társadalmi panorámákat nyit meg. Mészöly „családáradása” ennek ellentéte. Nem mintha belül bármiféle megoldást, magyarázatot keresne és találna. Mészöly nem akarja a család történetével az ország történetét modellezni. (A *Film* még korábban egymásba játszotta a jelen és a történelem idejét. Az idős házaspár halál előtti csoszogása a biológiai fenyegetettséget érzékeltette, a történelmi réteg pedig a történelmit.) „Az anyag, egy családregegy töredékes és szándékoltan hézagos anyaga egy idő után mégsem viseli el az ily mértékű adathiányt” – írja Bán Zoltán András.⁸ Az adathiány ellenére persze egész jó regényeket lehet írni. A családregeynek azonban nemcsak a Bereményire, Lengyelre jellemző líraiság lehet ellensége, hanem a tények veszedelmes csökkentése is. „...mi hozható létre, amiről kétség nélkül ítélnünk, s amit egyúttal teljesnek, egésznek érezhetünk?” – olvasható a *Családáradásban*. Ami marad, nem sok – legfőleg „az alig ellenőrizhető vonatkozásokat” lehetne gyarapítani. A „rengeteg múlandóságba” nem lehet „rendet, paragrafust” beépíteni, így aztán a regény is olyan, mint a táj: „félvezetett ösvényekkel telepített tájké, ahol a nyomok már sehová nem vezetnek, mégis biztosan kanyarognak a céljuk felé.” Nádas Péter találó szavaival „a részletek pontosan feltárt és kíméletlenül előadott káosza” ez a regény, melyben az összefüggéseket „elfedik a káosz szabálytalanságai és kivételességei”. Nádas arról is beszél, hogy Mészöly parabolaregegyeiben a történet viszi a nyelvet, a *Film*ben a nyelv a történetet, a *Családáradásban* viszont maga a nyelv a történet.⁹ Innen a regény idegen anyanyelve.

Szétért, mozaikos családregegy Sándor Iván *Tengerikavics* c. könyve is (1996). A regény az emlékirattal, vallomással, esszével, tanulmánnyal keveredik. A szerzőtől „magánregénynek” nevezett mű köztörténeti oldalai a korábbi negyedszázad esszéin „alapulnak”. Sándor Iván számára kihívás, feladat a múlt megjelenítése, jelenné tétele. Mondhatnánk – Ricoeur után szabadon –, hogy mindenféle narratív cselekedet újrajelenti a világot a maga időbeli dimenziójában. Ám ennek az újrajelentésnek már semmiféle történeti rekonstrukció nem célja. A *Tengerikavics* meglepszik a sorsok, tudatok finom hálójának megteremtésével. „A történelem legemberpróbálóbó százötven éve – írja Poszler György. – Kifakult családi fényképeken és megkopott vidéki sírkőfeliratokban elbeszelve.” – Ez a regény „első és harmadik személyt, ént és őt szembesítő, dialogikus elbeszélés. Az én tiszta szubjektivitásában, az ő majdnem tiszta objektivitásában. És prózai műfajok párhuzamosságában. Elbeszélés és értekezés egymást erősítőegységében.”¹⁰

A családregegy metamorfózisai között minden bizonnyal nem az utolsó Závada Pál *Jadviga párnája* (1997) c. regénye. Nem akar olyan technikákat kényszeríteni a műfajra, amelyek en bloc tagadják a regényt, nem akarja száműzni a történetet, sőt, még a nagy szenvedélyeket sem tünteti el, mert nem kívánja relativizálni és ironizálni azt, amiről ír. A regény eltölkölhetetlen befogadói igényeket elégít ki, s népszerű nyilvánvalóan nem azért lett, mert a kritikusok azzá tették. Mindazonáltal nem hibátlan remekmű, de a hibákról a kritika eddig jobbára hallgatott. Csak Angyalosi Gergely tette szavá, hogy „a feszültség rohamos csökkenése körülbelül a regény egyharmadától” tapasztalható, s „a történelmi szál nem erősíti meg a családi vonulatban csak valamennyire mégiscsak uralkodó fatalitást, ugyanakkor termékeny feszültségben sem áll azzal”.¹¹ Az egyes szám első személy is veszedelmes dolog, ha nincs meg a kellő távolság. Oly tudatos pszichiáter a három elbeszélő, hogy néha alig képes szerkezeté emelni az önállóan jobban érvényesülő analíziseket.

A Závada-recepció jelentős része a szövegirodalom eltűnéseként üdvözölte a *Jadviga párnáját*: „Závada Pál családregegyt bátorkodott írni”.¹² Vagyis újra regényt – minden „grammatizáló nyavalygás” nélkül. Úgy tűnt, Závada visszakanyarodott az évtizedekre felejtett regénytradícióhoz. Ám ez a visszatérés a posztmodern regény sokféle tapasztalatának integrálása után történt; furcsa billegés támadt így. A *Jadviga párnája* a hagyományos kategóriákba – bármennyi is a hasonlóság – nehezen gyömoszölhető bele. Mindjárt az alcímben olvasható *napló* megjelölés problematikus. A három első személyű beszélőből csak az egyik, Ondris ír naplót, Jadviga csupán „beleír”, fiuk, Miso pedig kommentálja, rendezgeti a széthulló lapokat. Az igaz, hogy Ondris nem folyamatosan, hanem szaggatottan, utalásokkal átszöve örökíti meg múltját. Az események nem időrendi rögzítéséhez azonban nyomban olyan poétikai eljárás kapcsolódik, amely nem föltétlenül jellemzője a fiktív naplónak. Ondris szövegében ugyanis kiemelt szerepük van bizonyos nem-elbeszélő részeknek. A történetmondás gyakran szünetel, s olyan reflexiókat, magyarázatokat kapunk, amelyek kimondottan egzisztenciális érdekelttségűek. Leírásra alig akad példa. A szerző tehát a jelek szerint mindent megtesz annak érdekében, hogy regényét ne lehessen naplóként olvasni.

Ugyanez a helyzet a családregegy örökségével. A békési szlovák Osztatni család öt generációjáról olvashatunk, s a családtörténeti regény ismérveit talán nem is a hanyatlás meglelte vagy hiánya felől közelíthetjük meg. (Mert hanyatlás – Angyalosi Gergellyel ellentétben úgy vélem – mégiscsak van: a magabiztos ősohöz viszonyítva András, de még inkább Mihály már csak vergődő, kapaszkodó, megbillent életű, olykor kifejezetten nevetséges ember.) Hová tűnt a családregegyek bonyolult, szerteágazó cselekménye? Hiszen maga a történet itt akár egyetlen mondatban összefoglalható, s ez a szituációt jelző mondat Jadviga tréfás kijelentése: „ha az ágy közös is, egymás párnáján csak vendégek lehetünk”. Furcsa se vele, se nélküle állapot: egyfelől a Jadviga után hevesen vágyakozó pánszexuális Ondris, másfelől a magát Daphnévá stílizáló nő, aki fejvesztve menekül, mint a nimfa Apollón elől. A „beleírásokkal” persze fokozatosan újabb és újabb titokra derül fény, de a történet sok szempontból csak még enigmatikusabbá válik. Azt ugyan megtudjuk, hogy Jadviga és Ondris valójában féltestvérek, s a harmadik narrátor, Miso apja a félzsídó, félnémet Winkler Franci. Lényeges dolgok azonban mindvégig homályban maradnak: például Osztatni György (Jadviga és András apja) miért nem vette feleségül Jadviga anyját, Ponyiczky Máriát? A mindentudó elbeszélő, s egyáltalán a „szerzői” szólam ily mértékű hiánya sem jellemző a családregegyek poétikájára. (Angyalosi Gergely például kifejezetten ebben látja a családregegy-formán való túllépést, hogy a műnek nincs „igazi” narrátora.) Árnyalt korpékot találunk ugyan (a háttérben ismert történelmi események: az első világháború, a hazai szlovákság szervezkedése, a történeti Magyarország széthullása stb.), mégsem ennek van meghatározó szerepe, a földézett multikulturális közeg is inkább modellhelyzetként funkcionál. A regénybeli fiktív napló ezért is kerül oly közel az autonóm monológhoz: benne minden esemény az érzékelő tudat nyelvére fordítódik le.

A *Jadviga párnáját* egyértelműen mitologizáló regényként is nehéz fölfogni. Jadviga és Daphné, Miso és Hermész között van ugyan párhuzam, s a hősök olykor valóban archetipusok megjelenítői. E tekintetben igaza van Alexa Károlynak, aki lehetséges összehasonlításként még a Németh László-regények hősnőit is emlegeti. Ám ez a (Németh kifejezésével) „mítoszi csóva” mégsem billenti át a regényt valamiféle lebegtetett térbe és időbe.

A szlovák nagygazda fiú naplójában, mely jórészt kényszerhelyzet eredménye, a beleírásokkal és kommentárokkal különféle szövegek interakciójává alakul át a regény. A *Jadviga párnája* ily módon a szöveg lényegi végérvénytelenségét mint hermeneutikai kérdést is középpontba állítja. S itt most nem is csak arról van szó, hogy a történetek egyetlen és egyféle értelmezése helyett a jelentés

pluralitása valósul meg, s a szöveg felépítését szabályozó kombinatorika gyakorlatilag a végtelenségig folytatható. Ha a regény újabb szölamoknak adna teret, akkor csak az „igazságok” sora folytatódna, de az egyetlen igazság helyett akkor is – mondjuk – a cselédlány Ancika vagy a béres Gregor „igazságát” ismernék meg. A naplóról, a beleíró és a kommentátor itt a „szövegszerű”, önreflexiós regényekre olyannyira jellemző módon lépten-nyomon az írás, a megírás gondjaiba ütköznek: „Már megint a csaló ital bátorítása alatt veselkedem neki jegyző könyvemnek... – írja Ondris már a napló elején. – Mintha a múltbeli valóságos kifejeleteket dönthetné bármerre is el, hogy mit rögzíték én itt a jövőendő sorokban, vagy mintha attól kellene félnem, hogy épp e lejegyzés által merevíték magamnak tartósan hazug képeket.” Ondris nem író (bár nagyon szeret írni, „front novelláját” is olvashatjuk *Hős tót legény Galíciai esete* címmel), a megélt életanyaghoz való viszonya azonban egyértelműen írói. Élet és „lejegyzés” szorításában él. Egy alkalommal alvó felesége testét nézi, s ha már téltlenségre kárhóztatott, legalább írnia kell. A írás így feszültségoldás, s valójában az a jó, ha elhanyagolhatja, mert akkor nincs földült állapotban. Ugyanakkor az írás abban az értelemben is kényszer, hogy a romboló idővel szemben a megtartó, őrző emlékezet esélyét jelenti. Hiszen Jadviga is, András is – minden íráskényszer ellenére – többnyire az írás elégtelenségét érzi. Ez a magyarázat a zenébe menekülésre, s a regény hangulati, atmoszférikus, kompozicionális csúcspontján olvasható, a fényképész barátot munkára buzdító tirádára. „Az jár a fejemben, hogy elfut az idő, és annyira nyom nélkül múlik el minden, ami már megtörtént...” írni kell és mindent lefényképezni, s ugyanakkor tisztában lenni azzal, hogy amiről alig lehet beszélni, az újabb regényirodalomban szokatlan terjedelem ellenére is kimaradhat. Ez az Ondris Füst Milán Störr kapitányával együtt mondhatná, amit az ugyancsak grafomán Füst ír naplója végén: „Azt lehetne tehát hinni, hogy ebben a vastag kötetben benne van, ami voltam. Holott ... most látom csak, a felét se tudtam ide letenni. Mert nem lehet – az is csak hiábavaló erőfeszítés, mindent elmondani nem lehet.” Závada hőse és Störr között egyébként is sok a hasonlóság. Úgy látszik, feleségük után nyomoznak (megcsalja-e őket), s egy kiismerhetetlen, összekuszálódott világot fedeznek föl magukban.

Önreflexiós, metanarrációs regény (is) a *Jadviga párnája*. Persze úgy „szövegszerű”, hogy közben nagyon is „világszerű” egyben. – Rengeteg olyan részlettel, amely az un. valóságot szimulálja, s itt a magyarországi szlovák folklorától a gazdálkodói följegyzésekig sok mindenre gondolhatunk. Kételyeink legfőleg az iránt lehetnek, hogy ezek a dokumentumok (a könyv végén Závada bizonyos „lopott” szövegekre is utal vitéz Deseő Lajostól ifj. Lehoczky Pál) mennyire szervesen illeszkednek ahhoz a vizionáló, imaginárius réteghez, melyen nem társadalmi-szociológiai, hanem ösztöni-biológiai, még inkább egzisztenciális szinten dől el minden. A nyelv uralhatósága és uralhatatlansága is olyan tapasztalat, amely a modernség utáni fejleményektől nehezen választható el. A nyelv itt nem túlkörz, s nem a hős alkotja meg a nyelvet, hanem a három naplóról teremt meg a nyelvet. Kérdés, érdemes-e meditatálnunk azon, hogy a stilizált, archaizáló írásmód mennyire adekvát nyelve egy szlovák parasztfiúnak. A társadalmi típushoz nyilvánvalóan nem illik, de akaratának, személyiségének mégis ez felel meg. Ondris naplója olykor a metaforikus próza szintjére emelkedik, például a szeretkezésre utaló asszociációkkal: „A lebukó Nap, mint aki ölelésre készül, biborszínű már, és önmaga háromszorosára dagadt. Megérinti a Földet, s most ől nyílik a befürödés helyén. Tekintetemet belemélyesztem az izzó nyiladékba, mely pirulást áraszt szét maga körül. A hatalmas nász itt, a világ legsímább síkján, egyetlen ráncocskát sem vető ágyán választ helyet ölekezéséhez minden este.” – A szöveg azonban nemcsak azért metaforikus, mert sok metafora van benne. A regényben metaforikus szerkezetek alakulnak ki. Elsőként a címben is kiemelt *párna* különféle valós és szimbolikus jelentéseit emelhetjük ki. (A párna alatt van a napló helye, de a párna a Jadviga utáni vágyakozásnak is jelképe, az alapszituáció – magához engedi-e Jadviga Ondrist – metaforája.)

Innen-onnan „lopott” törmelék nyelv Jadvigáé is. Mindazonáltal aligha van igazuk azoknak, akik úgy vélik, hogy a rejtőzködő, viszonylag művelt, olykor még helytörténeti kutatásokba is bonyolódó paraszt-Daphnének nincs karakteres személyisége. Jadviga nyelve kevert jellege ellenére is egyénített. Úgy ír bele Ondris naplójába, hogy a századelő nyelvhasználatára oly jellemző módon zsúfolja tele kissé szecessziós mondatait. Igen nagy terheket hordoz ez a nyelv, melyet akár modorosnak is érezhetünk. Ám ez az olykor Kaffka Margit-pastiche-nak tűnő szöveg egy szuverenitását, ha tetszik másságát védő személyiség adekvát nyelvi kifejezése. Talán nem túlzás azt állítani, hogy egy Kurátor Zsófi vagy Kárász Nelli formátumú hősnőt ismerünk meg a kiegészítésekből. Ehhez képest Miso „degrammatizált” nyelve és személyisége valóban hanyatlás. Bár Jadviga burjánzó, már-már giccses, hiperbolikus mondatait gyakran éppen Miso iróniája ellenpontozza. Ha túlságosan magasröptű dolgokat olvas (például: „kéjre sóvárogva, lelket felröpítő, szívet zaklató, testet borzongató szenvedélyre szomjasan”), rögtön jegyzetel: „Ézt is becsillagozom, mert énnekem az mindig szép, ha ilyen őszintén marcangol és mégis szárnyalnak az érzelmei, mikor ír. És szerintem szép az, aminek láttára az ember tényleg önkéntelenül szinte fölkiált, hogy szép! Továbbiakban is.”

A bahtyini polifonikus regény („a regény nyelve nyelvek rendszere”) jegyében született a *Jadviga párnája* – azzal a lényeges különbséggel, hogy a három szölam végül is direkt „szerzői” megnyilatkozás nélkül formálódik. Noha a naplót és a beleírásokat regényre alakító negyedik személy láthatatlanul is meghatározó szerepe nehezen vonható kétségbe. A (Závada szavaival) „többszólamú napló” hármast tükrözéséhez (ugyanazok az intimitások három nézőpontból) használt nyelv – egy interjú tanúsága szerint – „a titokfeltáró nyomozásnál”, a regényalakok mozgatójánál is jobban érdekelte az író: „ehhez az írás általi »nyelvműveléshez« nem kis részben abból az úgynevezett »szövegirodalomból« szereztem be sok tanulnivalót és bátorítást, amelyre némely kritikusok manapság egyre fanyalgóbban tekintenek – az ilyenfajta kísérletekkel szemben is, mint az enyém. Pedig végül már nekem is az lett a legfontosabb, hogy mire megyek a nyelvvel – látva, hogy mire képesek általa mások.”¹³ Az írói nyilatkozatokkal és önértelmezésekkel persze óvatosan kell bánnunk. Závadának azonban itt alighanem igaza van. Regénye tradíció és újítások szerencsés ötvöze, határhelyzetben van: mindenkinek azt mutatja, amit látni akar benne. Volt, aki a klasszikus realista családregegyt fedezte föl. Mások a tipikus posztmodern alkotást üdvözölték, s valami igazság ebben is akadt. Hiszen a talált kézirat, a kommentátorok énfarmájú elbeszélése, nem fikciós formák utánzása – mind-mind ismerős az utóbbi évtizedek prózájából. Sokan egyszerre láttak benne klasszikus családregegyt és vérbeli posztmodern prózát. Pedig a kettő együtt – eredeti, tiszta formájában – aligha képzelhető el. Ez a keverés olyan átmeneti sávot hoz létre, mint amelyet a szívóvány különféle színei között láthatunk. Závada egy másik interjúban így nyilatkozott: „jó ideje foglalkoztatott egy több generációs családregegy terve egy megoldhatatlan többszólamú és pusztító szerelmi gubannal”.¹⁴ Ehhez azonban a megfelelő formát is meg kellett találni, s ez csak a családregegy dekonstrukciójával volt elképzelhető. A szerző ugyan vastagon megágyaz a történetnek, a napi élet, a korabeli gazdálkodás, a kettős nyelv azonban szinte csak ürügy, háttér a perzselő szenvedélyek, bonyolult tudatfolyamatok megjelenítésében. Lehet, erre inkább a feszes kisregényforma lett volna alkalmas igazán?

Számtalan példa igazolja, hogy minden jelentős mű új regénypoétikát hoz. A *Jadviga párnája* a hagyományos regénytípusokba, elsősorban a családregegybe a nyelvhasználat radikális újításaival „ír bele”. A különböző nyelveken írt szöveg olyan olvasóhoz szól, aki – szerencsés esetben – felfedezi a nyelvek „sajátlagosságait”. Ezért is jelképes az a jelenet, melyben Ondris Winkler Franci Jadvigához írt német nyelvű levelét tanulmányozza: „Sodrása, főlnye van ennek a betűvetésnek. Valami kétségbevonhatatlansága. Mit sem igazodik a kiolvashatáshoz, mert a sillabizálója tartozik kitanulni azt. S mintha felszólítása is volna, hogy muszáj rá felelni.” – Závada regénye is ilyen. Felelünk rá – „sillabizáló” iskoláktól, olvasási stratégiáktól, egyéni befogadói mentalitástól függően.

A családregegy változásain is lemérhető, hogy az újabb magyar regény szívesen kombinálja a műfajokat, átlépi az öröklött

határokat, s új műfaji variánsokat teremt. Ám ahhoz, hogy szakítson valamivel, ismernie kell a tradíciót, melyet újszerűségével sokféleképpen provokálhat.

Jegyzetek

- 1 Gide, André: *A pénzhamisítók*. Bp. 1981. 187.
- 2 H. Szász Annamária: *A 20. századi családtörténeti regény*. Bp. 1982. 14. A nemzedékregény szülők és gyermekek viszonyát állítja középpontba. A családtörténeti regény oldalági irányban, horizontálisan terjed, a családtörténeti regény pedig a generációk különbözőségét, hanyatlását beszéli el. Utóbbi „valamely meghatározott állapotból egy másik állapotba való átmenet folyamatának ábrázolása”.
- 3 Szerb Antal: *A világirodalom története*. Bp. 1973. 807; Uő: *Hétköznapi és csodák*, In: Gondolatok a könyvtárban. Bp. 1971. 530.
- 4 Balassa Péter: *Nádas Péter*. Bp. 1997. 111-12.
- 5 Balassa Péter, i.m. 96-97. Míg Balassa az idő, Kulcsár Szabó Ernő a narráció nem tradicionális elemeire hívja föl a figyelmet, amikor „körülhatárolt lehetőségű elbeszélőről”, az én-forma auktoriális felé tolódásáról értekezik. A zavarbaejtő elbeszélés. Bp. 1984. 101-104.
- 6 Alexa Károly: *Beszélgetés Mészöly Miklóssal*. Jelenkor, 1981. 1. sz. 19.
- 7 Mészöly Miklós: *Érintések*. Bp. 1980. 95.
- 8 Bán Zoltán András: *A retorika vízjele*, In: Az elme szabad állat. Bp. 2000. 182.
- 9 Nádas Péter: *Mészöly idegen anyanyelvén*, In: Kritikák. Pécs, 1999. 181.
- 10 Poszler György: *Keleti- „Emberi Színház” – a „Szövevény” Poétikája*. Sándor Iván: *A Ködlovas – és utódai*. Forrás, 1998. 1. sz. 32-33.
- 11 Angyalosi Gergely: *Egy regényforma hattyúdala*. Závada Pál: Jadviga párnája, In: Kritikus határmezsgyén. Debrecen, 1999. 196.
- 12 Alexa Károly: *Magyar táj, tót ecsettel*. Závada Pál: Jadviga párnája, in: Ugyanazon gyuradékból. Bp. 2000. 27-28.
- 13 *A hat üres lap előtt*. Závada Pál Jadviga párnája c. regényéről /Varga Lajos Márton interjúja/ Népszabadság, 1998. február 21. 27.
- 14 *Hadd legyen neki az írás olyan, mint a szerelem*. Závada Pállal beszélget Károlyi Csaba. Élet és Irodalom, 2000. júl. 28. 7.

Bombitz Attila

Galambmátrix

Parti Nagy Lajos: Hősöm tere

A kilencvenes évek magyar elbeszélőművészetének egyik legkitűnőbb nyelvmeistere, Parti Nagy Lajos 2000-ben a regényt fagyasztotta le „savanyú csöndekkel és mumifikálódott mondatokkal”. A *Hősöm tere* döbbenetes erejű látomássá lett a világ és az individuum posztutáni duplikálhatóságáról, a nyelvi mechanizmusok valóságcsapdájáról, a szociolektikumok és a hatalmi diskurzusok egyszerre referenciális és fantasztikus dialogizálhatóságáról. A regény olvasása közben aktuális szitokszavak hagyhatják el a mindennapi politikum (k)rémességétől fuldokló olvasót, mert újra valamiféle egykor volt, soha vissza nem kívánt félelem és tehetetlenség foryog a mauzóleumisták legújabb tortasütőjében. Parti Nagy ezen munkája is könnyedén rájátszik a beazonosíthatóságokra, mert legyen bár a komikum, a paródia, a travesztia még oly erőszakos ellenbeszéd is, az ellenszegülés a fantázia mellékhatóján kegyetlenebbül valós képeket generál a valóságnál is. De hát mi a valóság, és mi a valóság valósága, a szövegvilágok rétegzettségének igazságtartalma? Előtorhetnek-e nyelvi epiztémékbe formázottan a genetikusan rejtőzködő humánium félelmei, melyek archetipusokként ugyanúgy jótékony élőködői a művészetnek, mint ahogy ők jelentik az utópia megalkothatóságának feltételeit is? Orwell óta szabadon kezelhető a negatív utópia fogalma, mintha a nyelven keresztül lehetne más természetű világot is megjeleníteni, mintha a szép, új világok sorozata nem épp a klasszikusan emberközpontú utópiák ellenbeszédékként született volna meg. Az utópia nemlétező hely, nem-hely, sajátos törvényszerűségekkel mozgatva és felépítve, men-hely, amíg a fantázia csupán a pozitív gondolkodás oltárán áldozik a valós világ ellenében. A *Hősöm tere* ilyen nem-hely, de nem is negatívizmusa értelmében, hiszen a negatív utópia csupán ideológiai elkülönítést fed le egyazon műfajon belül. Parti Nagy regényében ráadásul egy nyelvi nem előre adott világ fokozatos és lassú módosulások egymásutánosságában: átváltozásban és globális átváltoztató mechanizmusban sejjik fel. Ha a *Hősöm tere* negatív utópia lenne, az megerősítené aktuálpolitikai tényét. Világszerveződése és nyelvi transzparenciája azonban egy veszített humanitárius dialógus utolsó fejezetét alkotja, melyben emberek és galambok keverednek egymással a hozzájuk rendelhető nyugat-európai szellemiség értékrendszerének és emblematikusságának destruktívában. A *Hősöm tere* ilyen értelemben az animalitás ősdühének kegyetlenül szatirikus, emberi metasztázisa.

Isten hozott a galambmátrixban.

De vajon tudunk-e megfelelően beszélni a komikus formák reflektálhatóságáról? Mert a fantázia minél messzebb ér, mennél finomabb áttételek születnek a kitaláció hálójában, annál inkább érzi az olvasó annak szükségét, hogy a valóságban oldja fel az agyszülemény feszültségét. Nem mintha nem lebeghetne továbbra is abban a köztes térben, melyet a poétikai igazság jelöl ki. Különben is, az új világ új teremtménye galamb, még oly nagy is a püspökfalatja, hát ember volt, most meg „galeMBER”. Miért mégis, hogy gazemberség e könyv? Miért, hogy nem függetleníthető a valóságtól? A melyik valóságtól?

Nézzük a galamb poétikai igazságát először, ha Boccaccio és Chaucer (keretes elbeszélés), Richardson és Werther (levél- és bildungsregény), Mary Shelley és Stevenson (hasonmás-teremtés), Swift és Orwell (utópia) közt Dérczy Péter már nagyvonalúan „világirodalmiasította” a *Hősöm tere* szövegköziségét (Alföld, 2000/10.). A galambregényírók közül William Wharton írt olyan bestsellert, melyben a galambvilágot, később a papagájvilágot hihetően tette átjárhatóvá. A *Birdy* (Madárka) főhőse, egy magába záruló, lelkiileg sérült fiú a madarakban talál társra, s fokozatosan nyílik meg előtte az örület? a szabadság? ajtaja. Mindenesetre feljegyzéseiben pontos képet rajzol a madárvilág törvényszerűségeiről, miközben maga is madárrá válik. Wharton regényében a másik, az idegen, az amorf, a félelmetes világ leírása legalább akkora plasztikussággal történik meg, mint a galambvilág megjelenítése Parti Nagynál. A különbség azonban így is szembeeszkö. Míg Wharton külső, háborús tényezők kulisszája és befolyása mögé helyezi történetét, nyelvi felbontást nem végez az elbeszélői és a feljegyzőirői nézőpontból, addig Parti Nagy, miközben a galambvilág fokozatosan nyelvbe gyúri mind önmaga kiteljesedését, mind az elbeszélő statikus állapotát, nyelvi regisztereket rendel a legkülönbözőbb figuralitás hordozóihoz: így más lexikonnal „dolgozik” Tubica Cézár, és más nyelvi anyagot mozgat meg Balatony Lajoska, s csupán emlékeiben sejjik fel az elbeszélő partinagyságára utaló, hasonlatokkal telítődött, önmagát kioltó, semlegességét feladó, egyszerre szikár és reszkető nyelv. Nyilván a belső megbotránkozástól való elemi gerjedelem szolgáltatja a fulladó – kifulladás – elbeszélő szatirizálhatóságát. Mert úgy jár, mint egy másik galambos pretextus, Patrick Süskind ugyancsak világhíre szert tett portása a *Die Taube* (A galamb) című kisregényben, aki egy reggel arra ébred, hogy egy galamb állja el a lakásából kivezető folyosót, s ez a megrökönyödéssel együtt járó egzisztenciális rettenet, mit egyes-egyedül egy odakeveredett galamb okoz a maga összes elképzelhető negatív attribútumával, zuhanítja szét a figura identitását. Attól kezdve megáll a portás előtt a világ, elveszti annak sarokpontokba szorított értelmét. A galamb világhódító útján hasonló trükkökkel él Parti Nagy is regényében. Amikor azonban az elbeszélő ablakában először megjelennek a szomszédok, Tubica Cézár és felesége, Rencike, elmarad ez a mély döbbenet, Parti Nagy elbeszélője természetesen kezeli a galambság létezését, nála nem a sarkából fordul ki és oltódik ki a világ, nála szigorú aprólékosággal fölépül – akár a süskindi figura hiányzó, elhallgatott belső víziójának betöltéseképp. Túlzás lenne azt állítani, hogy a nyolcvanas évek világirodalmi galambjai érkeztek volna meg a kilencvenes évek magyar irodalmába, ahol ráadásul még kevesebb jó hírek is örvendnek. De feltűnő, hogy Parti Nagy mellett a galambmotívumra építette Tar Sándor is a regényét (*Szürke galamb*), melyben áttételesen ugyan, de galambok okozta fertőzés vizionálja a vidéki kisváros hétköznapi bűn- és léterét, virtuális dialógust olvasatva „periférikus” és „centrális” „galambvilágok” közt, melyek éppen víziószerűségükben erősítik fel a „rom-lás” globális életvilágát. És van költészetileg is biztos talajt fogott, ellenállást előhívó galambvers, Jász Attiláé (*Az ellenállás formái* című kötetében), miközben Simon Balázs egész kötetet szentel galambpéldázatainak (*Például a galamb*). Irritáció? Galambfóbia?

When doves cry.

A *Hősöm tere* látszólag, csupán az olvasható sorokra kocentrálva, igen egyszerű történetet mesél el. Az én-elbeszélő számítógépe előtt ülve rakosgatja és kommentálja azokat az e-maileket, melyek ugyancsak egy én-elbeszélőtől származván, metaforikusan szólva az „ifjúgalambság” felülemelkedéséről, génmanipulációs „fegyveréről” és politikai puccsáról számolnak be. Az én-elbeszélők monologikus-centrális helyzetben vannak, a levélpartnerek nem egymással „beszélgetnek”, hanem mindegyikük a maga nézetét veszi le és közvetíti a történésekről. A galambbá átoperált levélíró, a „galemberek egyike”, az ifjúgalambok beszédírója egykor volt énjét, a még a másik világban kitaró én-elbeszélőt, a költőt bombázza sorstörténetének és a galambvilág szélsőségesen diktatorikus

kiépülésének naturalisztikus és elevenbe vágó leírásával. A leveleket az én-elbeszélő bár olvasni tudja, de sem kimenteni a gépből, sem onnan törölni képtelen, a levelek „halk reccsenéssel” és követelőző durvasággal érkezik egymás után. Az én-elbeszélő idejének tizenkét óráját fogja be az elbeszélés e tere. Ezalatt szerkeszt, kommentál, elmondja az általa ismerhető előtörténet részleteit: hogyan került kapcsolatba a szomszéd padlástér galambjaival, részletesen beszámol az aznapi puccs, a Tisztabúza éjszakájának groteszk eseményeiről, valamint reflektál a történet, azaz élettörténetének hitelességéről, szövegköziségéről, lehetséges ontológiai státuszáról. Az én-elbeszélő célja kerek egészet kovácsolni, s ezzel fátylat borítani az „egész hihetetlen és guszztustalan történetre”, illetve hogy az általa összeillesztgetett „kéziratót” kimentse „odakintre” vagy „odatúlra” (ne csak Krasznahorkai Korimja járjon jól az internet virtualitásával, sic!), s hogy mielőtt a tizenkét óra elteltével eljönne érte egy „bizonyos személy, hogy magával vigy[e], és kitömess[e], netán megnyúzzass[a] mint volt embertársát, sőt szövetségesét, ki fölött átlépett a faj szava.” E szimpla, mimetikus reflexív eseménysor, valamint duplicitása a galambvilágbeli történéseket illetően, mely ugyancsak a fantaszitum miméziséről szól, egy-egy én-elbeszélő nézőpontján keresztül jelenik meg, el sem hallgatva azt a tényt, miszerint a fikció valószerűségének, illetve a valóság fikcionalizálásának poétikai aktuusa zajlik többszörös áttételben, „áttiratban”. S bár a tizenkétórás én-elbeszélő félelmeitől befolyásolva nem olvas a sorok között, bizonyos szerkesztési elvek poétikai izgalmait túlmutatnak mind a referenciális olvasat aktualizálható „üzenetén”, mind a groteszk-fantaszitum fikcionális olvasatának „sematizmusán”. Miközben az irodalomelméleti természetes diskurzust történesítve Parti Nagy e munkája az utóbbi évek azon jelentős regényalkotásai közt kíván helyt magának, melyek különös és közös, szinte kötelező módon – így leginkább Esterházy Péteré (*Harmonia Caelestis*) és Márton Lászlóé (*Jacob Wunschwitz igaz története*) – reflektálnak a metanarratívum fabularizációs módosulására, azon belül is az igaz/hamis, kitalált/valós oppozíciók által generált történetmondás feloldhatóságára.

A költői engagment „üzenetszerű” újírásának kísérlete azért jelentős tett, mert miközben a kilencvenes évek magyar irodalma az ideológiamentesség öröme felbuzdulva erős esztétizálódáson és elméleti gyorskürzuson megy keresztül, addig az ún. kulturális emlékezet diskurzusai az elmúlt rendszerfüggőséget tematizálva is csupán naivan mesei és anekdotikus történeteket állítanak elő, melyek poétikájukból következően a történeti tapasztalatok gyors és illegitim ignorálásához járulnak hozzá. A történeti-politikai tudat ugyanakkor, akár aktuális megszólíthatósága terén is, a környező irodalmakban – éppen az emlékezet újrafogalmazhatóságának velejárokaképp – reflektált regényproduktumokban artikulálódik. Hogy csak egy nemrég osztrák példára utalj: Josef Haslinger *Operaball* (Operabál) című 1995-ös kolportázs regénye is a szélsőjobboldal „feltámadásáról” szól, Ausztria éppen hatalmon lévő politikai, gazdasági, médiabeli elitjének thrillerszerű elgázosításáról. Nem csupán aktuális problémák irodalmiasítása folytán lett sikeres ez a regény. 1995-ben, éppen Ausztria frankfurti vendégszereplésének évében több más osztrák szerző is az osztrák történelem „kellemetlen”, és talán mindig aktuális dermedt tabutörténetét szolgáltatta meg. Robert Menasse az ország látens fasizmusának mindennapi továbbélését (*Schubumkehr*), Christoph Ransmayr a történelem emlékezetének súlyosságából következő felejtés-paradigma vakságát (*Morbus Kitahara*), Elfriede Jelinek pedig Ausztriát mint a történeti pesszimizmus élő temetőjét írta meg (*Die Kinder der Toten*). Az ilyesfajta anyagbeemelés egyelőre még hiányzik a magyar irodalomból, nem beszélve annak poétikai előfeltételezettségéről. Emlékezet és identitás dialogicitásának nyelvi-költői paradigmájának egyik erőteljesen reflexív és áttételes bázisát Esterházy, Garaczi, Kukorely mellett Parti Nagy többek között az *Europink* és a *Hol a haza* című verseivel előlegezte meg. A *Hősöm tere* e „verseken belül is” is pontos folytatása azon nyelvi építkezés szerint, mely az elbeszélői teret a tárca, a novella, a dráma (elbeszélő nélküli, dialogikus cselekménysor), a kisregény után most a regényben jelöli ki. Ez nem csupán a Parti Nagy-féle nyelv további témyerését jelenti, de az igencsak „húzó” (kinek: „félelmetes”) történések aktuális megszólíthatóságának is helyet „szorít”, mi több, „teret enged” a szimulatív szociolektika rétegzettebb kiépülésének.

Ami a *Hősöm tere* másik történetét és beszédmódját, a groteszk-fantaszitum „sematikusságát” illeti, arra legyen elég hivatkozás annak modellszerűsége. A kívülről behozott (emblematiszikus-intertextuális) és a személyesen kitalált (motivikus-intratextuális) galamb-attribútumok rendszerszerű építkezése egyértelműen a humáncentrikus tradíció „galemberesedésének” destruktív váltását írja le. A különböző átoperációs trükkök mindig két faj közti átmenet egységesülésében, a személy mindenkor torzduplicitásában mutatják „értelmüket”. A regény mind a galambvilágban belül, mind a tizenkétórás elbeszélő világában hemzseg hol a *mauzóleumi* fecskepatkányoktól, hol a *hősömterei* kolibripitbullaktól. Az ember csak része egy nagy világátszabási akciónak, a nyelv és a nézőpont teremti meg az „embertelennek” olvasott embertelenítés szinkroniáját, melybe bármilyen más állat-grammatikák megfeleltetésével behelyettesíthetővé válik a galamb-ember dialógus története. Ugyanakkor az „átszabászat” közös diskurzust feltételez az alulról és a felülről kiépült/kiépülő világok hatalmi, értsd: Balatony Lajoska- és Tubica Cézár-féle diskurzusok között. A cél és az eszköz: közös. A regény mindenkor első mondatában leválik e grammatikai történetek és motívumrendszerek globális lehetségeséről, s egyetlen szöveggrammatika mellett viszi végig mindazt, amit, ha legalábbis nem kíván ellentmondásokba keveredni, regénytere – és a nyelv perisztaltikája – megenged. Parti Nagy első mondata nem csupán megnyitja a lehetséges egyedi újabb terét, de meg is üt e mondat valószerűtlen lehetséges: „A Hősök teréről nemrég lőtték fel az ezer darab fehér óvodást”. A költő feladata témájában is a „lehetséges”, és nem pusztán a „valószerű” ábrázolása – Arisztotelésszel szólva, ha már Balassa Péter beidézte e mindenkor aktuális szerző által kívánt lehetőség szerinti huszonnégy órás cselekménymenet Parti Nagy-féle felező tizenkettesét (ÉS, 2000. júl. 20.). Miközben a galambokkal „helyet cserélő” fehér óvodások, kiket egy másik világ szabályrendszere szerint lőnek fel egy ugyancsak másik világ hagyományos olvasata ellenében, egy metaforasor első elemét képezik, a metaforáét, mely ugyancsak arisztotelészi értelemben olyan „átvitelt” jelent, mely különböző logikai kategóriákat helyettesít egymással, fajt fejez ki egy másik fajjal, fajt egy nemmel, nemet egy másik nemmel, nemet egy másik fajjal, itt embert a galambbal, vagy galambot a szélsőjossal. A metafora meglódul és kiépít egy innen visszatetszően félelmetes és dermesztő világot. Ennyiben sematikus a groteszk-fantaszitum: lerakódik keményen és vastagon mint a guano.

Mintahazugság lent és fent.

A fent említett két olvasat-lehetőség csupán a felszínen diskurál egymással. Miközben a mélyből és a magasból szinkron ideológiai diskurzusok határolják el a tizenkétórás elbeszélőt. Nem csoda, hogy középpűt, a felszínen (konkrét értelemben) nem győz ellenállni a pince és a padlás hatalmasainak, nem is győz a végén, miközben már maga sem tudja, hogy valóságként olvassák-e költői műveit, vagy ő fikcionálja saját magát a képernyőn megjelenő szövegbe, vagy csak álom és örület határmezsgyéin mozog – egyelőre szárnyatlanul. Három lehetőség is adódik az olvasatok tágitására az én-elbeszélő szemszögéből, amennyiben nem találhatik valóságosnak a hihetetlen történet: álmodja, mégpedig rémálomként a galambparádét, megőrült és vizionál, illetve részévé lett önnön fikciójának, de nem valóságként, hanem a fikció fikciójaként, ugyancsak befelé tágitva a fikció terét. Ha freudi értelemben olvassuk, mégpedig nappali álomként a szöveget, a napnál is világosabb, hogy az én-elbeszélő teljes eddigi elkészült és el nem készült életművének intratextualizálásával vetíti ki önnön félelmeit a galambvilágra, mint látomásra. Amely azonban tucatnyi igazságot rejt magában.

Például azt, hogy mindig kettőből lesz egy harmadik. Ahogy a szöveg is két változatban létezik: hiszen az én-elbeszélő jegyzetekből dolgozza meg a szövegét. Miközben pedig kommentál is, már egy másik szöveget olvas. Két különböző szöveg van, mivel kettős

én-elbeszélő: ebből lesz az egymásba átiródó elbeszélés. Melyik az eredeti? Ha tematizálja a tizenkétórás én-elbeszélő e kérdést, előfeltételezi a másik szöveg létét is. Átoperálja a saját szövegét netán? És közben elszámolja magát: hetvennégy levelet tart számon, miközben hetvenöt olvasható a végső (harmadik?) változatban. Ki olvassa és ki írja (cenzúrázza) az én-elbeszélő által írt szövege(ke)t? Miért nem tartja számon az utolsó, hetvenötödik levelet, mely teljes nyelvi átalakulásban mutatja meg a költői ént a maga tökéletes simulékonyosságával? Ez az utolsó levél nem elbeszél, ez már életveszélyesen fenyeget, olyan, mintha Tubica Cézár maszkjából dőlné a fajmajom takonyszó, az én-elbeszélő nem kommentál, hasonlat nélkül – és újraolvasás nélkül, mintha ez a levél már túltenne minden botrányon – beszerkeszti számára már nem létező szövegként a többi mellé. Amit nem tartunk számon, nem létezik. Valaki azonban mégis mintha többet tudna a szövegíróknál is. A tizenkétórás elbeszélő bele-belenyúl a saját szövegének tekintett írásokba, megadja például egy Parti Nagy Lajos nevű szerző novellájának, *A hullámozó Balaton*nak a tömör összefoglalását. Miközben teljes terjedelmében közli a három nagyranőtt hontalan tárcatörténetét. Ugyanakkor a Balatony Lajoska-féle karriertörténetet a galambvilág elbeszélője közli, a tizenkétórás elbeszélő pedig nem emlékszik erre az „alomban látott” mesére. A regényt bevezető két szonett egyike (melyek az előtörténet produktumaiként vannak feltüntetve mint az írói „érdeklődés” első szövegbizonyosságai) beazonosíthatóan a tizenkétórás elbeszélőtől származik, míg a másikat meg mintha már a beszédirő írta volna, hiszen Tubica Cézár maga idézi a versszövegből a „mink leszünk itt minden téreőr” című sort a Tisztabúza éjszakáján. A tizenkétórás én-elbeszélő szövegeinek „nyomhagyási” célja megint csak duplikálódik: egyszer arról tesz említést, hogy ő maga szerkeszti meg a végső szöveget, másszor arról beszél, hogy majd egy szerkesztő kezébe jutva, az ezer kérdéssel faggathatná őt – szerkesztés közben. Tehát ő is szerkeszt, s őt is szerkesztik, csak hogy amit ő szerkeszt, az a maga „átírt”, jegyzeteiből összedolgozott szövege, s amit egy elképzelt vagy célzott szerkesztő tehetne e kéziratcsomóval, az már feltételezi az „eddig” szöveg további „átíratóságát”. Ha nem írt bele már eddig is a „galember”.

Mert arról jobb hallgatni, mert szó szerint el van hallgatva, hogy a végső struktúra, a három részre tagolás attachment-szerű feldarabolása (kilobájtúlsúly?) miért jelez hiányként egy bizonyos rövid üzenetet. („Jobb lesz, ha felosztom három részre, s úgy csatolom a rövid üzenetem mellé.”) A könyv reflektált struktúrája nem engedi át a három rész elé helyezett két szonettet üzenetként, mert az ellentmondana a szonettek „üzenetszerűségével” és intratextuális beazonosíthatóságukkal. Tekintsük tehát valódi hiánynak a hiányzó üzenetet, melyet akár megírhat magának minden majdani olvasó. Mert nem tudjuk, kinek a címére érkezik meg a kézirat, kinél „reccsen”. Bárkinek is adta fel az én-elbeszélő, a rátelepedett/benne elhatalmasodott másik én-elbeszélő, a vadgalamblelkű, így vagy úgy, de megalkotja önmaga „felemelkedésének” történetét. Az irodalmi nyelv retorikáját eláruló írástudók legújabb árulásának virulens példázataként. Szebben szólva: a költőből beszédirővé lett macskajancsik népes táborának görbe tükörképeként egy újabb nyelvkevercsben, a nyelv regisztereinek különleges összhangzattanában, hol fals és negédes hangok, a hamis retorika teremtik diszharmonióvá a világot. E nyelvtekercs galambjai a padlásteret lakják be, s beszédmódjukhoz a kilencvenes évek végi fajmajomféle mobil-világ attribútumai tartoznak, ez a „fent” szorítja felülről az én-elbeszélőt. Helyileg egy Szabadság téri bérházban tágulnak a galambok, melyből az ország szívére lát az ember. Miközben alulról, a pince-világból a Balatony Lajoska nevezetű figura építkezik felfelé, helyileg egy Hajós utcai, Opera közeli bérházból, s sikerül is átmentenie balos retorikáját az éppen aktuális fenti-hatalmi diskurzusra. A pince és a padlás tere közt szorong a még lírai hasonlataival élni tudó én-elbeszélő, aki a Parlamentre néző bérházból menekül ki a Hősök tere közeli, negyedik emeleti lakásba, tulajdon fikciójának terébe. Balatony Lajoska underground-bérháza „időben” már aklimatizálódott, beépült a rendszerbe, s a tizenkétórás elbeszélő bár ellenőrzi e fikció tényét a maga valóságában, mégsem találja annak nyomait. Megtalálja azonban saját fikciójának, a menedékének tekinthető bérház falán *A hullámozó Balaton* történetére utaló emléktáblát. A fenti világ labirintikusságáról ezt olvashatjuk: „A kongó folyosók kongó folyosókba torkoltak, s előbb vagy utóbb mindegyikük valami padlásra, illetve tetőre nyílt, különféle padlásokra és tetőkre, következésképpen az egész ház egy önmagába gyűrődött tetőnek volt nevezhető.” Az alanti világ pedig hű tükörképe a fentinek: „már látszatra semmi sincs a szakosztályból meg a négy emeletből lefelé, húsüzem füstölővel, klubhelyiség, génszakkör, hangtompító lőtér, el tudja mondani főnről sorban; továbbá lehet, hogy senki se tud semmit a lakók közül, hogy ott egyszer is ilyen dolog lett volna, és egy se emlékszik szagra vagy sikítózásra...” A két világ „elveszi” a léteret az elbeszélő elől, illetve a nem létező én köztes terének fikciójába számúzi az elbeszélőt, a hasadás, a meghasonulás terrénumába, miközben az idő diakroniáját megszüntetve a lenti és a fenti világ éppen „módszerűségük” következtében találják rá a felturbózott retorikai hamisság én-kioltó nyelvére. És a húsüzemre. A három szimbolikus léteret és nyelvi epizódját megjelenítő bérház egymásra íródik, egymásba gyűrődik a regényben: az elmúlt évtizedek tudatalattijába szorult balos diskurzus, a felettes én-ként vezérlő jobbos diskurzus és a magára hagyott én hasonlat-diskurzusa, akit százelés és balneológiai tanulmányai és írásai közben ér a világ felülről és alulról összeérő botrányossága. De hogy a duplicitás a kézirat testiségében is megjelenjen: miközben látványosan az első és a harmadik rész közé szorítva teljesedik és formálódik ki a „galember” fokozatos térnyerése a „valóságos” én fölött, aközben egy fordított történetet ír le annak a bérháznak a háromrészre tagolása, melyben a tizenkétórás én-elbeszélő ír és retteg. A költözés ugyanis egyenesen Balatony Lajoska, saját kiagyalt figurájának galambkarmai közé viszi az elbeszélőt. Ez az elbeszélő a fikció bérházába menekül, miközben az önmagát átműttető „másik” az eredeti térben marad. Nem máshol zajlik a fölbeszélés, mint abban a lakásban, ahol *A hullámozó Balaton* játszódik, a fikció terének valóságos helyszínén. A két bérház is egymás „tükörképe”. A költözés innen oda „irányított”, mi több, ahol elkezdődik az átműttött elbeszélő története, az már a tizenkétórás elbeszélő történetének valóságos folytatása. Mert mielőtt még beköltözött volna a műtőlakásba, a galambcsapdába, az elbeszélő elsétál még a jövőndő házhoz, s a következőket mormolja: „Isten tudja, mit akar látni ilyenkor az ember. Nyilván a saját kilátásait, a jövőjét, a teret, amelyet kitölt és amely körülveszi majd.” Pontosan ez a jövő nyílik meg az elbeszélő előtt, ezt a teret fogja majd belakni, kitölteni és körülvenni. A fikció átviszi örökösét a valóságba, s Balatony Lajoska vagy a beszédirő valóban eljön majd az én-elbeszélőért. S pontosan ugyanúgy fogják kitömmi vagy megnyúzni, inkább megnyúzni, hiszen tisztabúza a bőre, mint ahogy azt tették már az én-elbeszélő „dublőrével”. Az egykori szöveg eluralkodik a szöveg íróján, az a szöveg, amelyet az elbeszélő maga teremtett magának. A lenti és a fenti világ ideológiái mindeközben mint egy ház, mint a HÁZ (a Parlament közeléből költöztünk illetve nem költöztünk a Hősök tere közelébe), mint a HAZA disszemináns alakzatai egymásbagyűrődnek, s gyűrnek magukba óhatatlanul a maradék köztes teret, míg nem marad más, mint a gyáva meghunyászkodás és átváltozás. Az én-elbeszélő megírta a maga félelmeit, mintegy kitalálta a világot. Nem tudja kitörölni a gépből a nyomait. Most már be kell hogy lépjen a maga által kitalált képbe, hogy e hihetetlen és gusztaustalan, de annál izgalmasabb történetre, magára a valóságra rálapozhassa a majdani olvasó, aki látott már ehhez a történethez hasonlót épp eleget, azt az egyetlen fehér lapot, mely különös fehér fényként vibrál, akár egy számítógép monitorának üressége kikapcsolás előtt. Hiszen a történet folytatása világos, kitalálható: jönnek, mert jönni fognak. Akár *A Foucault-inga* végén. És az fog történni, amit az elbeszélő előre látott, amit megírtak neki, vagy amit kitalált saját magának. Kiszabadul a köztes térbe a második rész zárt átváltozás-története. És mindezt valós félelmek dominanciái következtében szenvedni el egy jobb sorsra nem érdemes elbeszélő.

„Hova mehetnének rajta kívül, aki amúgy is eljön értem?”

Láthatóan figurális, tradíció, ideológia és politika eddig soha nem tapasztalt bonyolultságban érek össze a *Hősöm* terében, s

oltják ki az épelméjűséget teljes természetességgel a világ egészéből. Parti Nagy Lajos regénye annak az általános megdöbbenésnek ad mértéktartó hangot, mely a legkevésbé sem a poétikust tartja beszédmódja egyetlen legitim kifejezhetőségének. Az, hogy mégis időtálló bizonyítékát nyújtja e regényformában az engagment újraalkothatóságának, ahhoz nagy mértékben nyelvi regisztereinek félelmetes frissessége és leleményes variációgazdagsága járul hozzá. „Fura szerzet vagyok én” – írja magáról a tizenkétórás én-elbeszélő. „Íróként minden érdekel, ami deformált, ami rontott, minden, amitől a „civil” ösztöneimmel irtózom vagy amitől csak tartok; de nem elsősorban azért érdekel, mintha vadul, szenvedélyesen meg akarnám érteni, ő nem, hisz az embernek elég munkát ad, hogy saját magát kilesse és valamennyire megértse, hanem talán azért, hogy ezzel a túlhabzó érdeklődéssel kitöltsem a szakadékot, a saját félelmem nyirkos szakadékát, mely köztem és a másik élőlény között van, kitöltsem, mi több, sánccá föltornyozzam stréber limlomokból, nyájas lojalitásból, s teszem ezt azért, mert engesztelhetetlenül félek, nem utolsósorban attól, hogy épp e pucér félelem tesz agresszívvé, kiszámíthatatlanná, s így végső soron könnyű prédája, netán próbabábuja leszek bárki ellenfélnek, de ez messzire vezet, az illetőt is messzire vezette, akiről végső soron írandó vagyok.” A *Hősöm tere* ezt az „illetőt” a karkai átváltozás paradigmájaként ismétli a neki és a nekünk megfelelő tér és idő erkölcsileg megváltozott kondíciója szerint.

Most komédia ez vagy tragédia?

Mert hogy szövegen innen és túl, vajon ki jön el értünk, a balos-e vagy a jobbos, a balsors-e vagy a jobb sors, végülis mindegy. Mindenki találja ki magának a „rövid” üzenetet. De tényleg „csak” két hősnői térlehetőség adatott. A hullámzó Balatony Lajoska, akinek ha roppan a napszemüvege, ott megüresedik egy egzisztenciányi tér és a „galeMBER”, akiből kivált a jobbik én. Hogy a tizenkétórás én ne találkozzon a tudatalattijába szorult, vagy a felettes énjével, elkerülhetetlen. Nincs harmadik útja. És ez nem igazán a mindig a kettőből lesz egy harmadik története. Ebből a rémálomból volna jó felébredni, mielőtt túl késő.

Bence Erika

Az eltűnt város: Újvidék regénye

Végel László: Peremvidéki élet

Két nagyobb lélegzetű tanulmány fogja közre Végel László kötetbe gyűjtött esszéit, amelyek mind keletkezésüket, mind tematikájukat tekintve a XX. század – balkáni perspektívából nézve: katalizmatikus – utolsó évtizedéhez kapcsolódnak. Amíg a kisesszé kategóriájába sorolható írások a kijelölt évtized kor- illetve körtörténeti szempontú értelmezéseit jelentik, addig az 1999-es keletkezésű bevezető írás elv- és fogalomtisztázó jelleggel, a kötetzáró, 1998-ban ('68 évfordulója kapcsán) íródott tanulmány a visszaemlékezés, az összegezés és a tanulságlevonás érvényével rendelkezik. A térség társadalmi-politikai alakulásrendjét, mozgásait és jelenségeit tárgyaló írások rendező elve szociológiai szempont, vagyis írójuk a vizsgált történésekre egyrészt „nemzedéki” perspektívából tekint, másrészt a „jaltai események” évtizedeket befolyásoló hatását vizsgálja a különböző társadalmi csoportok – az író által „poszt-jaltai”-nak nevezett nemzedékek – életében. Kulcsszavai a leromlás/széthullás fogalmának vonzatkörébe tartoznak: „Mindaz, ami Szerbiában lejátszódott Jugoszlávia széthullása után, egyszersmind a tények makacs tanúságtétele arról, miért kellett széthullania Jugoszláviának. A kisebbség nyomasztó sorsa értelmezi a szlovénok, a macedónok, a horvátok kiválását. A történet vége értelmezi és megfejtí a történet egészét.” (18. o.) A kerettanulmányok közé ékelődő esszéfűzér a tág horizontokat befogó és országos jelentőségű történéseket egy „kis világ”-ra (Újvidék városra) kivételesen értelmezi. Az írások egységes szervező elve térbeli motívum, valamennyiben Újvidék egy-egy szegmentuma (utcája, tere, épülete), és a hozzá fűződő leromlástörténet kerül bemutatásra. Az egész társadalmat átható negatív irányú folyamatok „magyarázzák és megfejtik” Újvidék tragédiáját. Ugyanakkor a város többszínűségére- és szintűségére épülő kultúrájának bukása analóg folyamat az országos katasztrófával: „Jugoszlávia széthullása után kibontakozott Újvidék tragédiája: polgári hagyománya a »bűnös« Monarchia utáni nosztalgiában gyökeredzett, a történelmi hazátlanságban, vagyis olyan toposzban, amelyet a nemzetállam szükségszerűen megvetett és ellenséges elképzelésnek nevezett. Újvidéknek szükségszerűen balkanizálódnia kellett, hiszen megingott a dunai egyensúly, amint nem tartozott többé ugyanabba az államalakulatba, amelyikbe Ljubljana és Zágráb is tartozott.” (8. o.)

Végel László ahhoz az írónemzedékhez tartozik, amely hagyományt teremtett az esszé műfajának a jugoszláviai magyar irodalomban. Nyelve kimunkált esszényelv, mely a műfaj átmenetiségét, „sokféle” természetét érvényesíti. Egyrészt a személyesség (az egyéni látásmód) szótárát alkalmazza, másrészt a szakszerű elemzés (az objektív szemlélet) eszközeihez fordul. Könyve így lesz egyszerre értekezés és széppróza: a kilencvenes évek jugoszláv eseményeit feltáró-elemző tanulmánykötet és „városregény”, Újvidék regénye. Az értekezői szál a jelenségek magyarázatát és megértését szolgálja, a „lebontás”eljárásán alapul. A regény (a szépirodalmi műfaj kvalitásainak megfelelően) az ábrázolás és kifejezés eszköztárából építkezik, írója a „megalkotás” fogalomkörében ténykedik: szuverén és öntörvényű regényvilágot hoz létre. Az elemzés tárgyát társadalmi-politikai események képezik: a regény mesélője, miközben bejárja Újvidék nevezetes helyeit és történeteket mond róluk, részese, szereplője ezeknek a folyamatoknak.

A *hontalan lokálpatriotizmusról* című bevezető, elvi alapvetésként értelmezhető esszé tanulmány a világra vetülő tekintet kiinduló pontjaként a „hontalanság” állapotát jelöli meg. „A háború előtt írt esszéfűzérémben hontalan lokálpatriótának neveztem magam, (...) kitört a sunyi háború: egy soknemzetű állam szétesésének indult. Az anticipáció bosszút állt: a hontalanság mindennapi élménnyé vált, a lokálpatriotizmus pedig abszurdá.” (7. o.) A hontalanság élménycikre ugyanakkor tartalmazza a (nemzetállamból való) kirekesztettség és a „másmilyen térség utáni vágyakozás”, azaz az elvagyodás szimptomáit. E perspektívából értelmezhetők az analóg folyamatokként kezelt leromlástörténetek: a több nemzetet felölelő Jugoszlávia szétesése és a multikulturális szellemiségű Újvidék eltűnte. A bevezető tanulmány feltárja előttünk a vizsgált történések alapmozzanatait, azokat az indukáló motívumokat, amelyek e többszintes tragédiát előidézték és végkifejletét meghatározták. Ilyen momentum volt a *nemzetek egymással való szembeszegülése*, amely a szerző értékelése értelmében rosszabb állapot a polgárháborúnál, hiszen még az is felkínálja az eszmék közötti választás vagy a kívülállás lehetőségét, az etnikai háború viszont nem tűri az individuumot, kirekeszti azokat, akik „nem tartoznak a szembenálló felek nagy történeteibe” (8. o.). Újvidék ilyen körülmények között megtagadta multikulturális hagyományait: szembefordulva korábbi regionális kötődéseivel a *saját múltját számolta fel*. Ezek után szükségszerűen következett be a katasztrófa, hiszen „a polgárok sokkal jobban becsülték nemzetüket, mint városukat.” (12. o.) Végel szerint: „A nemzetállam építése a városokban kezdődött, s a peremvárosi lumpenproletariátus lett a nemzet napibérese.” (11. o.) A katasztrófa kibontakozásának folyamatát jelöli továbbá egyfajta „tudathasadásos állapot” kialakulása, amikor az „eltávozó” és a „maradók” is szembefordulnak egymással: „Az eltávozó anyagi jóléttel kérkedtek, viszont a maradékon a nemzetűséget kérték számon, a maradók viszont megtanulták, hogy a peremvidéki élet jogfosztottságot jelent a nemzeten belül is, s a nemzetenél fontosabb az államérdek. (...) A hontalanság tehát kettős büntudattal, de ugyanakkor kettős kizárással is járt. A nemzeti hovatartozásban a másság büntudatként tárulkozott fel, az állami hovatartozásban pedig örökös hátrányt képviselt. Kizárás ez, mert az a világos felismerés következik belőle, hogy még a legjobb körülmények és feltételek között sem lehet egyenrangú. Az anyaországban 'jugó', tehát félig-meddig idegen, saját államában pedig az a személy, akit körültekintően vagy durván be kell olvasztani, tehát identitását kell feláldoznia, hogy megszabaduljon az idegenség stigmájától. A kisebbségi ember mindig idegen és hontalan. Hogy kárpótolja magát: lokálpatrióta lesz – amíg lehet.” (13-14. o.)

Végel 1956-ban lett városlakóvá: a közeli Szenttamásról kerékpárral érkezett Újvidékre. A továbbtanulás helyszínének kiválasztásában a bejárható távolság szempontja döntött. Az elkövetkezendő években, sőt évtizedekben, egy sajátos „európai szemiotikai kaland” részese lehetett: a város az újdonság, a változatosság és a kibővült mozgáster helyszíne lett. „Újvidék – úgy tűnt – a másságok találkozási pontját képviseli, hiszen a város szellemisége, tarka etnikai összetétele, a Monarchiában gyökerező hagyománya meglebbentette annak lehetőségét, hogy létezhet a nemzetállami kereteken túlmutató város...” (22. o.) Ez a nagyszerűnek mutató kaland azonban a kilencvenes években véget ért, egyszerűen semmivé lett a nemzetállam, a túlfűtött nemzeti érzelmek, a gerjesztett nemzeti veszélyeztetettség és ellenségkeresés folyamatában. A kötet gerincét alkotó esszéfűzér (Újvidék regénye) az ismertett globális folyamatok mikromozzanatait tárja fel előttünk. A hontalan lokálpatriótaként ténykedő szerző, aki elmondhatja és elmondja magáról, miszerint át- és megélte a jaltai egyezmény előnyeit (is), a hatvanas évek modembe forduló világát, '68 ígézetét és belőle való kiábrándulás lesújtó élményét, 1992-től kezdődően már mint a munkahelyéről elbocsátott „városjáró” hiteles szerepében meséli el számunkra Újvidék leromlástörténetét. A megváltozott „természetű” város egy-egy helyszínénél (a *Zmaj*, a *Duna*, a *Koruška*, a *Futaki utca* egy-egy szegleténél a *régi korzó*, a *Halpiac*, a *z örmény templom*, a

Szabadság tér, a városi sportcsarnok és több más jellegzetes lokáció esetében) a felidézett múlt (a „régii történet”) arra készíti, hogy járja végig azt a lejtővel egyenértékű utat, mely a gazdagnak és értékesnek értelmezett „régii” helyébe lépő sivár és disszonáns „új” létrejöttéhez vezetett. *A régii korzó*: Nemzedéki próbatételek című esszéjében a „múltból sunyin lopakodó jövő” képzetét jeleníti meg előttünk, miután felfigyel az *Uzor áruház* kirakatában ékeskedő mai, de a „szocialista ikonográfia” eszközeivel készült plakátokra. A „múltta rongyolódott a jelen” – felismerésével az ötvenes évek, s az ötvenes években fellépő nemzedékek (a „poszt-jaltaiak”) történetét idézi meg. Ezek azok az évek, amikor „megérintett bennünket a fogyasztói társadalom első, óvatosan lengedező, gyengéd szellője” és „nemcsak a miniszterek voltak optimisták, hanem az ifjúság is” (47. o.) Évtizedek keserű tapasztalata és országos tragédiát jelentő konklúzió kellett ahhoz, hogy a poszt-jaltai nemzedékek tagjai ráébredjenek: „Mi voltunk a megszállott szocialista brigád vízhordói.” (48. o.) és „... ahol az állam atyáskodik a tervek és a gazdaság felett, ott virul a kollektívizmus, az állam atyáskodni fog a gondolat és az érzelmek felett is, nevezzük ezt akár proletár gondolatnak, akár nemzeti érzelmeknek.” (49.o.) A végső tapasztalat levonása viszont tragikus szembesülés az önarckép leplezetlen vonásaival. Nagy lelkiere kell annak kimondásához is, miszerint: „Nemzedékeimet terheli a legnagyobb felelősség, mert nem, sohasem lehettünk nagykorúak, ezt nem igazolja az sem, hogy sokáig módszeresen félrevezettek bennünket, hiszen egy szép napon magunkat vezettük félre, mert ellenkezéseinkben nem voltunk következetesek. Azért is felelősek vagyunk, mert hittünk, és azért is, mert hitetlenek voltunk. Gyermekeink az évszázad második felének végén nemcsak a legpiszkosabb, hanem az egyetlen európai háborújába keveredtek, mert nem voltunk igazából sem hívők, sem hitetlenek.” (49.o.) A boldogtalan peremvidék szemlélődő polgára a város jellegzetes és átalakulásaiban sokat tükröző pontján, azaz a „néhai” Domstädter (s a másság érvényét degradáló folyamatok eredményeként azóta már „Zágráb”-ként is „megboldogult”) cukrászda előtt állva, a teljes ironia létállapota felé fordul. Miközben „edzik az acélt” és „fényesítik a pengét” körülötte, nem meri kimondani, hogy immár egy „lassan süllyedő piszkos, balkáni városban” áll. (*A Domstädter cukrászda: Közép-európai nosztalgiák*, 79-82. o.)

A következő terjedelmes tanulmány (*Hatvannyolc*) a hatvannyolcas események újraértékelését jelenti: leszámolást a hozzá kapcsolódó élmények heroizmusával. A bevezető szöveg, de a szemlélődés teremtette és esszészzerű történetek alkotta „városregény” több pontján is felmerül '68 eszméjének hazugság-mivolta. Pl.: „az egyetemistatüntetések elfojtása azonban feltárta, hogy a társadalom mégis piszkos alkut kötött a hatalommal” (21. o.), vagy: „Az *Áttüntetések* (Végel először 1984-ben, majd 1993-ban a *Újvidéki trilógia* második darabjaként megjelent regénye – B. E. megj.) hőse csupán meg akar valamiben kapaszkodni. A mumifikált, a befagyasztott történelmi időben megidézte egyetlen eleven emlékét, 1968-at, azt az időt, amikor megcsillant előtte a változás délibábszerű esélye. Először életében. De kiderült, ez is csak látszat volt, mint az üres újvidéki polgári tér.” (81. o.) Ki fogja egyszer majd tárgyilagosan leírni az egypártrendszer mindennapi rituáléit, amely rabul ejtette a szavakat, a mondatokat, a beszédmódot? – teszi fel a kérdést már idézett *Közép-európai nosztalgiák* című írásában. A krónikaként jegyzett zárótanulmány a szocialista egypártrendszerű társadalom rítusainak és beszédmódjának (pontosabban: hazugságszótárának) leírása: a '68-as eszme bukásának története és az azt követő évtizedek történéseinek elemzése. A modernizmus és az urbanizáció térhódításaként is értelmezett hatvannyolcas lázadást az „idealisták drámájának” tartja: „...akiknek az elégedetlensége azzal kezdődött, hogy kevesellték a szocializmust, és azzal a megrázó felismeréssel folytatódott, hogy a szocializmus összebékíthetetlen a demokráciával (...) Hatvannyolc tehát a baloldali erkölcsi magatartás nagy felbuzdulását és kétségbeesett összeomlását jelképezte, ennek romjai alatt kellett keresni a szabadság liberális fogalmát.” (140. o.) Mindezért Végel – Adam Michniket idézve – hatvannyolcat kényelmetlen évfordulónak tartja: a modernizmus túlrejt gyümölcsének, „fata morgana”-jának. Hatvannyolc kényelmetlen évforduló, hiszen eszméinek bukása egyértelműen a kilencvenes évek kataklizmája felé mutat: a hatalom „az egyenrangú polgárok államának” illúziókeltésével kerülte meg a kisebbségi különjogok elismerését, a társadalom univerzalizálódott, „a sokszínű világnak az államon belül egyszínűvé kellett fakulnia.” (164. o.) Ezzel párhuzamosan süllyedt el a modern és multikulturális fellegvárnak képzelt Újvidék a balkáni nemzetállam sötét bugyrában, és lett naiv polgára hontalan lokálpatriótává, örökösen peremvidéki, irodalmával a *senki földjéhez* tartozó. (*Forum*, 2000)